

T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

1945-1971 ARASI DÖNEMDE İNGİLTERE’NİN BASRA KÖRFEZİ
POLİTİKASI: ŞEYHLİKLER ÜZERİNE BİR İNCELEME

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

HÜSEYİN FARUK ŞİMŞEK

BURSA - 2018

T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

1945-1971 ARASI DÖNEMDE İNGİLTERE’NİN BASRA KÖRFEZİ
POLİTİKASI: ŞEYHLİKLER ÜZERİNE BİR İNCELEME

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Hüseyin Faruk ŞİMŞEK

Danışman:
Doç. Dr. Sezgin KAYA

BURSA - 2018

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Uluslararası İlişkiler Anabilim / Ana sanat Dalı, Uluslararası İlişkiler Bilim Dalı'nda 701516042 numaralı Hüseyin Faruk ŞİMŞEK'in hazırladığı "1945-1971 Arası Dönemde İngiltere'nin Basra Körfezi Politikası: Şeyhlikler Üzerine Bir İnceleme" konulu Yüksek Lisans Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 28.08./2018 günü 13.00 - 14.30...saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının ...*başarılı*..... (başarılı / ~~başarısız~~) olduğuna *oy...gokhanpuzyla...* (oy birliği / oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)

Doç. Dr. Sezgin KAYA

Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Tayyar ARI

Uludağ Üniversitesi

Üye

Doç. Dr. Gökhan ÖZKAN

Bursa Teknik Üniversitesi

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 31.07.2018

Tez Başlığı / Konusu: 1945-1971 Arası Dönemde İngiltere'nin Basra Körfezi Politikası: Şeyhlikler Üzerine Bir İnceleme

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam V+131 sayfalık kısmına ilişkin, 31.07.2018 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 11'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Adı Soyadı: Hüseyin Faruk ŞİMŞEK
Öğrenci No: 701516042
Anabilim Dalı: Uluslararası İlişkiler
Programı: Uluslararası İlişkiler Tezli Yüksek Lisans Programı
Statüsü: Y.Lisans Doktora

Tarih ve İmza

31.07.2018
H. Şimşek

Danışman
Doç. Dr. Sezgin KAYA

* Turnitin programına Uludağ Üniversitesi Kütüphane web sayfasından ulaşılabilir.

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “1945-1971 Arası Dönemde İngiltere’nin Basra Körfezi Politikası: Şeyhlikler Üzerine Bir İnceleme” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

31.07.2018

Adı Soyadı : Hüseyin Faruk ŞİMŞEK

Öğrenci No : 701516042

Anabilim Dalı: Uluslararası İlişkiler

Programı : Tezli Yüksek Lisans Programı

Statüsü : Yüksek Lisans

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “1945-1971 Arası Dönemde İngiltere’nin Basra Körfezi Politikası: Şeyhlikler Üzerine Bir İnceleme” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı : Hüseyin Faruk ŞİMŞEK

Öğrenci No : 701516042

Anabilim Dalı: Uluslararası İlişkiler

Programı : Tezli Yüksek Lisans Programı

Statüsü : Yüksek Lisans

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Hüseyin Faruk Şimşek
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı: Uluslararası İlişkiler
Bilim Dalı : Uluslararası İlişkiler
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı : V + 135
Mezuniyet Tarihi: / / 20.....
Tez Danışmanı : Doç. Dr. Sezgin KAYA

1945-1971 Arası Dönemde İngiltere'nin Basra Körfezi Politikası: Şeyhlikler Üzerine Bir İnceleme

İngiltere, 19. yüzyılın başlarında Hindistan merkezli çıkarlarını koruyabilmek için stratejik bir bölge olan Basra Körfezi'ndeki şeyhlikler ile bir anlaşma ilişkisi içerisine girmiştir. Bu ilişki çerçevesinde, 19. yüzyılın sonlarından itibaren şeyhliklerin dış politikalarını kontrolü altına alan ve emperyal rekabetin yaşandığı bu dönemde başka yabancı güçlerin bölgeye girişini engelleyen İngiltere, 1945 sonrası dönemde Hindistan'ın bağımsızlığını kazanmış olmasına rağmen petrol merkezli yeni çıkarların oluşması üzerine bölge ile olan bağımlı daha da derinleştirmiştir. Bu dönemden itibaren İngiltere şeyhliklerin iç işlerine daha fazla müdahil olmuş ve şeyhliklerin bürokratik sistemleri, İngiliz diplomatlar ve danışmanlar eliyle bizzat inşa edilmiştir. İngilizler tarafından inşa ve kontrol edilen bürokratik yapı, günümüzde İngiltere'nin bölge ülkeleri üzerindeki yumuşak gücünün de temelini oluşturmaktadır. Bu çalışmada, 1945-1971 yılları arasında İngiltere'nin Körfez bölgesinde izlediği siyaset, emperyalizm teorileri ve gayri resmî imparatorluk kavramı ışığında analiz edilmektedir.

Anahtar Sözcükler: Gayri Resmî İmparatorluk, Emperyalizm, İngiliz Dış Politikası, Basra Körfezi, Petrol

ABSTRACT

Name and Surname : Hüseyin Faruk Şimşek
University : Uludag University
Institution : Social Science Institution
Field : International Relations
Branch : International Relations
Degree Awarded : Master
Page Number : V + 135
Degree Date : / / 20.....
Supervisor : Assoc. Prof. Dr. Sezgin KAYA

Britain's Persian Gulf Policy Between 1945-1971: A Study on Sheikdoms

Britain had formed treaty relations with sheikdoms in the strategic Persian Gulf in 19th century in order to protect her interests concerning India's and trade routes' protection. By signing treaties, Britain controlled foreign policies of sheikdoms and prevented other foreign Powers to intervene. After 1945, although India has gained her independence, oil based interests of Britain made her commitment deeper in the region. Bureaucratic systems of the sheikdoms formed by British diplomats and advisers. This British formed and controlled bureaucratic structure is the basis of British soft power in the region. In this study, British foreign policy in the Gulf is analyzed based on theories of imperialism and the term "informal empire".

Keywords: Informal Empire, Imperialism, British Foreign Policy, Persian Gulf, Petroleum

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER	vi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KÖRFEZ'DEKİ İNGİLİZ VARLIĞININ TARİHSEL GERİPLANI

1.TARİH BOYUNCA KÖRFEZ ÜZERİNDE HÂKİMİYET MÜCADELELERİ VE İNGİLTERE'NİN BÖLGEYE GELİŞİ	5
--	---

İKİNCİ BÖLÜM

KÖRFEZ'DE İNGİLİZ VARLIĞININ KURAMSAL ÇERÇEVESİ: EMPERYALİZM, HEGEMONYA VE GAYRI-RESMİ İMPARATORLUK

1. EMPERYALİZM.....	12
1.1. MARXİST TEORİLER VE EMPERYALİZM	16
1.1.1. Marx ve Engels	17
1.1.2. Klasik Marxist Teoriler.....	18
1.1.2.1. Karl Kautsky	19
1.1.2.2. Rudolf Hilferding.....	20
1.1.2.3. Nicolai Bukharin	21
1.1.2.4. Rosa Luxemburg	22
1.1.2.5. Vladimir Ilych Lenin.....	23
1.2. BAĞIMLILIK TEORİSİ VE EMPERYALİZM.....	26
1.2.1. Paul Baran.....	26
1.2.2. Johan Galtung, Andre G. Frank ve Immanuel Wallerstein	27

1.3. LİBERAL TEORİLER VE EMPERYALİZM.....	29
2.2.1. John Hobson	29
2.2.2. Joseph Schumpeter	31
2.2.3. Ronald Robinson	32
2. GRAMSCİ, COX VE HEGEMONYA.....	33
3. KÖRFEZ'DE GAYRI-RESMİ İMPARATORLUK	36

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KÖRFEZ'DE İNGİLİZ EMPERYALİZMİ'NİN TEMELLERİ

1. KÖRFEZİN STRATEJİK ÖNEMİ VE KÖRFEZ'DE İNGİLİZ ÇIKARLARI.....	42
1.1. İNGİLTERE'NİN EKONOMİK VE TİCARİ ÇIKARLARI.....	45
1.2. İNGİLİZ İMPARATORLUK STRATEJİSİ'NDE BASRA KÖRFEZİ	47
1.2.1. Hindistan Deniz ve Hava Yolu Güzergâhı	48
1.2.2. İletişim Hatları	49
2. İNGİLİZ EMPERYALİZMİNİN HUKUKİ DAYANAKLARI	52
2.1. 1820 GENEL BARIŞ ANTLAŞMASI	53
2.2. 1853 DENİZLERDE KALICI ATEŞKES ANTLAŞMASI	54
2.3. İKİLİ İMTİYAZ ANLAŞMALARI.....	56
2.4. PETROL İMTİYAZI ANLAŞMALARI.....	63

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İNGİLİZ EMPERYALİZMİ VE KÖRFEZ'DEKİ YEREL DİNAMİKLER

1. SİYASİ YAPI	67
1.1. JEOPOLİTİK YAPI	67
1.2. BASRA KÖRFEZİ'NDE İNGİLİZ BÜROKRATİK SİSTEMİ.....	70
1.3. ŞEYHLİK KURUMU	72
1.4. ŞEYHLİKLERDE İNGİLİZ SİYASETİ.....	76
1.4.1. Şeyhliklerin İçişlerine Müdahale Etmeme Siyaseti.....	77
1.4.2. Müdahale Örnekleri	79

1.4.2.1. İngiltere'nin Körfez'de Sınır Ötesi Yargı Yetkisi.....	80
1.4.2.2. Petrol İmtiyazı Anlaşmaları'nın Kontrolü	81
1.4.2.3. Dış Politikanın Kontrolü	84
1.5. PETROL ŞİRKETLERİNİN BÖLGEDEKİ SİYASİ YAPIYA ETKİSİ	86
2. ASKERİ YAPI.....	90
3. EKONOMİK YAPI.....	93
3.1. PETROL ÖNCESİ KÖRFEZ EKONOMİSİ.....	94
3.2. PETROL EKONOMİSİ.....	96

BEŞİNCİ BÖLÜM

1945-1971 ARASI İNGİLTERE'NİN KÖRFEZ SİYASETİ

1. İNGİLTERE'NİN 1945 SONRASI KÖRFEZ SİYASETİNİ BELİRLEYEN FAKTÖRLER	100
1.1. İNGİLTERE'NİN ULUSAL GÜÇ POTANSİYELİ VE ULUSLARARASI KONUMU	100
1.2. BÖLGESEL GELİŞMELER.....	103
1.3. İNGİLİZ ÇIKARLARINDAKİ DÖNÜŞÜM	105
2. 1945 SONRASI KÖRFEZ'DE İZLENEN SİYASET VE DOLAYLI KONTROL MEKANİZMALARININ KURULMASI.....	107
2.1. ASKERİ VARLIĞININ ARTTIRILMASI.....	107
2.2. DANIŞMANLIK KURUMU VE MODERN DEVLET SİSTEMİNİN İNŞASI	108
3. KÖRFEZ'DEN ÇEKİLME.....	117
3.1. İNGİLİZ BÜROKRASİSİ İÇERİSİNDE ÇEKİLME TARTIŞMALARI.....	118
3.2. FEDERASYON KURMA ÇABALARI	121
SONUÇ.....	123
KAYNAKÇA.....	125

GİRİŞ

19. yüzyıldan 20. yüzyılın ortalarına kadar dünyadaki en büyük sömürge imparatorluğunu kurmuş olan İngiltere, anayasal olarak kendisine bağlı olan ülkeler dışında, dolaylı yollarla birçok ülkeyi imparatorluğunun hâlesine dâhil etmiştir. Basra Körfezi'nin batı kıyılarında bulunan ülkeler de bu kategoriye girmektedir. Basra Körfezi'nin batı kıyıları, emperyalizmin doruk noktasına ulaştığı 19. yüzyıl boyunca ikincil önemde bir bölge iken petrolün keşfi ile birlikte emperyal eylemin odağı haline gelmiştir.

19. yüzyılda ekonomik olarak İngiltere açısından pek değeri olmayan Körfez, Hindistan'ın ve ticaret yollarının güvenliği için stratejik önemdedir. 19. yüzyıl sonlarında Hindistan ile Londra arasında inşa edilen iletişim hatlarının Körfez'den geçmesi, Süveyş Kanalı'nın açılması ve Rusya, Almanya, Fransa ve Osmanlı Devleti'nin bölgede nüfuz alanı oluşturma çabaları, Hindistan'ın güvenliğini sağlama konusunda hassas olan İngiltere için Basra Körfezi'nin önemini daha da arttırmıştır. İngiltere bir yandan bölgede parçalı bir jeopolitik yapı inşa ederek yerelden kendi çıkarlarını tehdit edebilecek bir güç temerküzünü engellerken diğer yandan da anlaşmalar yoluyla şeyhliklerdeki siyasi ve ekonomik yapıyı kendi kontrolü altına almış ve emperyal rekabette kendisine ciddi avantajlar sağlamıştır.

1930'ların başında keşfedilen ve İkinci Dünya Savaşı sonrası ticari değeri yüksek miktarlarda üretimi yapılan Körfez petrolünün, İkinci Dünya Savaşı sonrasında İngiltere'nin petrol ihtiyacını karşılaması ve Körfez bölgesindeki petrol gelirlerinin sterlinin değerinin korunması için hayati önemde olması, İngiltere'nin Hindistan'ın bağımsızlığından sonra da bölgedeki varlığını devam ettirmesinin gerekçesi olmuştur. Bu dönem aynı zamanda İngiltere'nin ulusal gücünde ciddi azalmanın yaşandığı, küresel çapta sömürgeleştirme hareketinin yaygınlaştığı, bir yandan da Arap milliyetçiliğinin ve buna bağlı olarak Arap coğrafyasındaki yabancı güçlere yönelik tepkilerin arttığı bir dönemdir. Dolayısıyla İngiliz hükümeti, bölgedeki stratejik çıkarlarını muhafaza edebilmek, şeyhliklerdeki halktan gelebilecek tepkileri azaltmak ve başka yabancı güçlerin bölgede varlık göstermesini engellemek amacıyla bir yandan askeri varlığını arttırırken bir yandan da daha az görünür olduğu ve daha az maliyetli yollar aramak mecburiyetinde kalmıştır. Bu amaçla bölgede petrol sonrası oluşan daha büyük ekonomik

yapıyı organize edecek ve İngiltere'nin siyasi ve ekonomik sisteme içeriden nüfuz etmesini sağlayacak bir bürokratik yapı, bölgede görevlendirilen İngiliz bürokratlar eliyle inşa edilmiştir.

Bu çalışmada, İngiltere'nin 1945 sonrası Basra Körfezi'ndeki Kuveyt, Katar, Bahreyn ve günümüzde Birleşik Arap Emirlikleri'ni oluşturan yedi şeyhlikte izlediği politika, gerekçe ve yöntemleriyle birlikte emperyalizm ve hegemonya teorilerinden yararlanılarak analiz edilmektedir. Ancak bu teoriler, esasta yüzlerce yıllık başta İngiliz olmak üzere Batı emperyal tecrübesinin ürünüdür ve 1920'li yıllardan itibaren yoğun bir şekilde ortaya çıkmıştır. Ayrıca İngiltere'nin Körfez bölgesindeki emperyal eylemi başka ülkelerde uyguladığı emperyal eylemlerden farklı ve münhasır bir olaydır. Bu yüzden İngiltere'nin emperyal tarihine odaklanan ve İngiliz emperyalizminin Körfez bölgesinde aldığı şekli açıklama noktasında faydalı olan gayri-resmi imparatorluk kavramı çalışmanın esas zeminini teşkil etmektedir.

Bu çalışmada hususi olarak Körfez şeyhlikleri ile İngiltere'nin 1945 ile 1971 tarihleri arasındaki ilişkisine odaklanılmıştır. Çalışmanın temel amacı, 1945 yılında savaştan imparatorluğunu kaybetmiş bir şekilde çıkan İngiltere'nin yine aynı dönemde Körfez bölgesinde artan ve daha stratejik hale gelen çıkarlarını korumak için izlediği dolaylı politikaları tanımlamaktır. Ancak, İngiltere'nin 19. yüzyılın başından itibaren bölgede izlediği emperyal politika ve inşa ettiği yapı anlaşılmadan bu tarihlerde mevcut olan ilişki anlaşılabilir. İngiltere'nin bölgeye gelişinin sebebi ve tarihi de yine daha önceki süreçlerin anlatılmasını gerektirmiştir. Bu sebeple İngiltere'nin Körfez'deki siyaseti uzun vade içerisinde değerlendirilmiştir. Çalışmanın birinci bölümünde öncelikli olarak uzun vade içerisinde Körfez'in ticaret yollarının korunmasındaki rolü ve Körfez üzerindeki hâkimiyet mücadeleleri anlatılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde emperyalizm, hegemonya ve gayri-resmi imparatorluk kavramları anlatılmıştır. Öncelikle Marxist ve liberal gelenekten gelen yazarların emperyalizm teorileri karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Bu inceleme genel olarak İngiliz emperyalizminin gerekçesinin anlaşılabilmesi ve Körfez'deki emperyal eylemin farklılığının daha net görülebilmesi için bir perspektif sunmaktadır. İkinci olarak Antonio Gramsci ve Robert Cox'un hegemonya kavramları, bölgedeki İngiliz emperyalizminin yöntem ve nitelikleri incelenirken açıklayıcı bir kavram seti sunmuştur.

Gayrı-resmi imparatorluk kavramı ise tarihsel süreçte hem imparatorluk dönemini hem de 1945 sonrası dönemde Körfez'deki İngiliz varlığını açıklamada kullanılabilen ve İngiliz emperyal tecrübesi üzerine yoğunlaşmış bir kavram olduğu için ikinci bölümde emperyalizm ve hegemonya kavramları ile birlikte ele alınmıştır.

Bir teorik çerçevenin verilerek belirli bir tarihsel sürecin veya olayın bu teoriye nispetle incelenmesi ve teorik çerçeveye oturup oturmadığının test edilmesi sosyal bilimlerde yaygın bir yöntemdir. Bu tezde yararlanılan kavramların ve teorilerin büyük oranda çalışmanın genelinde anlatılan tarihsel tecrübenin ürünü olmaları sebebiyle tezde teori değil tarihsel süreç öncelenmiştir. Dolayısıyla, teorik çerçevenin okunup ardından olayın bu çerçeve içerisinde değerlendirilmesi yerine teorisyenlerin kavramlarını üretirken ve geliştirirken yararlandıkları tarihsel süreç okunarak kavramların oluştuğu zeminin izinin sürülmesinin çalışma okunurken yararlı bir yöntem olabileceği düşünülmüştür.

Üçüncü bölümde, 1945 sonrası dönemdeki yapının ve ilişkilerin anlaşılabilmesi için Körfez'deki İngiliz emperyalizminin temelleri anlatılmıştır. İngiltere'nin 1945 öncesi dönemde Körfez'deki emperyal eyleminin gerekçeleri, Körfez'in İngiltere açısından taşıdığı önem ve bölgede petrol öncesi dönemde İngiliz çıkar tanımlamaları anlatılmıştır. Aynı bölümde etkisi ve şartları 1945 sonrasında da devam eden ve bölgedeki İngiliz emperyalizminin hukuki zeminini oluşturan anlaşma ilişkisi, arşiv belgelerinden de yararlanılarak anlatılmıştır.

Körfez'deki emperyal eylemin niteliğinin diğer bölgelere dönük eylemlerden niçin daha farklı olduğunun ve başarısının ardında yatan sebeplerin anlaşılabilmesi için yereldeki yapı ve şartların da bilinmesi gerekmektedir. Bu amaçla, dördüncü bölümde emperyal eylemin muhatabı olan Körfez bölgesinin batı kıyılarındaki şeyhliklerin siyasi, askeri ve ekonomik yapıları anlatılmıştır. Bölgedeki şeyhlikler ile İngiliz hükümeti arasındaki ilişki, İngiltere'nin bölgedeki siyasi, askeri ve ekonomik yapıyı şekillendirme ve kontrol etme yöntemleri aynı bölümde ele alınarak incelenmiştir.

Son bölümde ise 1945 sonrası küresel, bölgesel ve yerel düzeylerde yaşanan gelişmeler ve oluşan yeni şartlar içerisinde İngiltere'nin Körfez şeyhliklerine yönelik izlediği siyaset analiz edilmiştir. Bu dönemde İngiltere'nin ulusal gücünde ciddi bir azalma meydana gelmiş ve İngiltere, dünya siyasetindeki hâkim konumunu kaybetmiştir.

Körfez bölgesinde ise İngiltere için stratejik önemde olan büyük miktarda petrol çıkarılmaya başlamıştır. Arap milliyetçiliği gibi bölgesel gelişmelerin ve Sovyetler Birliği'nin oluşturduğu tehdidin Körfez'deki İngiliz varlığının maliyetini artırdığı bir dönemde İngiltere'nin stratejik çıkarlarını korumak ve bölgedeki varlığının maliyetini azaltmak için izlediği dolaylı kontrol yöntemleri ve 1971 yılında bölgeden çekilmeye giden süreç bu bölümde incelenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KÖRFEZ'DEKİ İNGİLİZ VARLIĞININ TARİHSEL GERİPLANI

1.TARİH BOYUNCA KÖRFEZ ÜZERİNDE HÂKİMİYET MÜCADELELERİ VE İNGİLTERE'NİN BÖLGEYE GELİŞİ

Basra Körfezi bölgesinin tarihi milattan önce 4000 yıllarına, önemli bir ticaret kolonisi olan Dilmun uygarlığına ve Sümerlere kadar uzanmaktadır. Bu tarihlerden beri Basra Körfezi, önemli bir ticaret merkezi olmuştur. Körfez'deki siyasi yapıların kaderi de ticari önemi sebebiyle ilk uygarlık dönemlerinden itibaren büyük güç merkezleri ile derinden bağlantılı olmuştur. Arkeolojik bulgular, Basra Körfezi bölgesinin Fenikelilerin ana yurdu olduğunu göstermektedir ve devrin bölgesel güçleri olan Mısır ve İran ile Fenikeliler arasındaki ilişki de bu iddiayı doğrular niteliktedir. Bugün olduğu gibi tarihte de Çin ve Hindistan ile Mezopotamya arasındaki ticaret önemli oranda Basra Körfezi ve Aden üzerinden yapılmaktaydı. Bölge, önemli bir ticaret merkezi olmasının yanı sıra 20. yüzyıla kadar iki önemli ihraç malı ile de öne çıkmaktaydı: hurma ve Körfez incileri.¹

Milattan önce 7. yüzyılda ilk Pers İmparatorluğu'nun kurulmasından bu güne kadar Körfez, doğu yakası ile batı yakası arasında bugün dahi devam eden Fars-Arap çekişmesine sahne olmaktadır. Milattan önce 3. yüzyılda Batı Asya'da bir imparatorluk kurma hevesinde olan İskender, amirali Taşözlü Androsthene's'i Körfez'e göndermiştir. Ancak İskender'in ölümü ile Körfez'i ele geçirme planının rafa kalktığı kaynaklarda geçmektedir. Roma ve Bizans imparatorlukları daha çok Avrupa, Afrika ve Doğu Akdeniz bölgesinde faaliyet göstermeyi tercih ettikleri için Basra Körfezi, Avrupa ve Ön Asya bölgesinde Roma ve Bizans imparatorlukları için kendilerinden önceki dönemlere kıyasla stratejik önemde olmamıştır². Romalılar Mısır'ı ele geçirdikten sonra Hindistan ve Uzak Doğu ile Ön Asya arasındaki ticaretin Mısır kolunda önemini yitirmeden devam etmesini sağlamıştır³. Milattan sonra 3. yüzyılda Sasaniler ile Roma İmparatorluğu

¹ Rosemarie Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States: Kuwait, Bahrain, Qatar, the United Arab Emirates, and Oman*, London: Ithaca Press, 1998, ss. 7-8.

² Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, ss. 7-8.

³ Fevzi Kurtoglu, *16. Asırda Hind Okyanusunda Türkler ve Portekizler*, İstanbul: Devlet Basımevi, 1937, s. 6.

arasında ipek yolunun deniz rotasını kontrol etme mücadelesi yaşanmıştır. Sasanilerin bölgedeki güçlü askeri varlığı, Türkistan, Hindistan ve Çin'e yakınlıkları ve Sasani tüccarlarının kurdukları ticari ağ onları Romalılara karşı avantajlı duruma getirmiş ve böylece Basra Körfezi'ni kontrol etmelerini sağlamıştır⁴.

Milattan sonra 8. yüzyılda Abbasi halifeliğinin merkezinin Bağdat'a taşınması ile Körfez'in ticari önemi artmıştır. Bu dönemde bölgesel ticaret ağı Müslüman tüccarlar eliyle Doğu Afrika'da Zanzibar adasına ve daha güneydeki Mozambik'e kadar daha geniş bir alana yayılmıştır⁵. Basra Körfezi bu dönemde ticari öneminin yanında stratejik açıdan da önemli hale gelen bir iletişim ve finans merkezi olmuştur. 8.yüzyılda, Abbasilerin zenginlik devrinde, sarayın ve bölgenin sefahat ve lüks tüketimini Körfez bölgesinin tüccarları karşılamaktaydı. Hindistan'ın tekstil ürünleri ve baharatı ile Çin'den gelen porselen, tekstil ürünleri ve ilaçlar gibi çeşitli mallar Bağdat'a Körfez üzerinden getirilip satılmaktaydı. Ayrıca Binbir Gece Masalları'nda anlatılan Halife Harun Reşid'in saltanatının da yaşandığı 8. yüzyılda dünyanın en güzel incilerinden olan Körfez incilerine talep de oldukça fazlaydı. Basra Körfezi bölgesindeki inci sanayisi yüzyıllar içinde gelişmiş ve 20. yüzyıl başlarına kadar aynı tekniklerle üretilmiştir⁶.

Abbasi döneminden Portekizlilerin gelişine kadar Hindistan'ın batısındaki ticari hayatta Afrikalılar, Farslar ve Hintliler ile beraber Araplar da çok etkiliydi⁷ ve barışçıl bir ortamda, belirli bir düzen içerisinde ticaret yapılmaktaydı⁸. Kara ve deniz taşımacılığını, liman şehirlerini, ticaret ve iletişim merkezlerini ve bu ticareti destekleyen finansal ve yasal hizmetleri barındıran Basra Körfezi, bölgesel ticaret ağının odak noktalarından biri konumundaydı. Dönemin Arap denizci ve tacirlerinin 6000 millik Çin yolculuğu ticari amaçlarla kesintisiz olarak gerçekleşmekteydi. Basra ve Umman dönemin en önemli ticaret merkezlerindendi. Körfez'in doğu kıyılarına yakın Hürmüz ve Kiş adaları da

⁴ Touraj Daryaee, "The Persian Gulf in Late Antiquity: The Sasanian Era (200–700 c.e.)", *The Persian Gulf in History*, ed. Lawrence G. Potter, New York: Palgrave Macmillan, 2010, s. 65.

⁵ Kurtoğlu, *16. Asırda Hind Okyanusunda Türkler ve Portekizler*, s. 6.

⁶ Donald Whitcomb, "The Gulf in the Early Islamic Period: The Contribution of Archaeology to Regional History", *The Persian Gulf in History*, ed. Lawrence G. Potter, New York: Palgrave Macmillan, 2010, s. 72.

⁷ Andre Gunder Frank, Barry K. Gills, "Dünya Sisteminde Çevrimler, Krizler ve Hegemonik Değişiklikler: MÖ 1700-MS 1700", *Dünya Sistemi Beş Yüzyıllık mı, Beş Binyıllık mı?*, ed. Andre Gunder Frank, Barry K. Gills, çev. Esin Soğancılar, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2003, s. 342.

⁸ Mohammad Bagher Vosoughi, "The Kings of Hormuz: From the Beginning until the Arrival of the Portuguese", *The Persian Gulf in History*, ed. Lawrence G. Potter, New York: Palgrave Macmillan, 2010, s. 99.

özellikle batı kıyılarındaki siyasi çalkantıların yaşandığı dönemlerde alternatif merkezler olarak öne çıkmaktaydı⁹. Abbasi döneminden sonra da Basra Körfezi, 20. yüzyılın ikinci yarısında petrolün ticari ve stratejik değer oluşturacak miktarda üretilmeye ve satılmaya başlamasına kadar büyük siyasi çekişmelerin odağında olmamıştır. Bunun yanında bölge, gelişmiş ticaret ağı ve önce inci, daha sonra da petrol sanayiinin önemli bir merkezi olması ile ekonomik önemini korumuştur.

Vasco da Gama 1498 yılında Ümit Burnu'nu keşfettikten sonra Avrupalılar Hindistan'a ve Hindistan yolu üzerinde bulunan bölgelere daha sık seferler düzenlemeye başlamıştır. Portekizlilerin bölgeye girişi, Araplar ve bir dereceye kadar da Farslar tarafından kurulmuş olan bu yüzlerce yıllık ticaret sisteminin sonunun başlangıcı olmuş, Portekizlilerin Arapların sahip olduklarından çok daha üstün gemileri tarafından zarara uğratılmıştır. Körfez'in zengin Hindistan yolundaki stratejik önemi doğuya doğru ilerleyen Portekizlilerin ve bu zenginliği Portekizlilere kaptırmak istemeyen diğer Avrupalı devletlerin mücadele alanı olmuştur. Basra Körfezi, Portekiz'in Hindistan'ın batı kıyılarını merkeze alarak oluşturduğu Asya İmparatorluğu'nun¹⁰ yakın çevresinde yer almaktaydı. Portekizliler açısından Körfez ilk başlarda savunma amaçlı kontrol altında tutulması gereken bir yerdi. Hürmüz Boğazı civarında Hindistan'ı tehdit edebilecek bir donanma gücü ortaya çıktığında veya yeni ticaret yollarının değerini korunması meselesinde Körfez bölgesi stratejik önemdeydi. Daha sonraki yüzyıllarda Hindistan merkezli sömürgeciliğin yaygınlaşması ve İngilizler tarafından sistemli bir şekilde büründürülmesi sonucu bölgenin stratejik önemi daha da artmıştır¹¹. Portekiz, Hollanda, Fransa ve İngiltere, donanmalarının da yardımıyla eski ticaret ağını yıkarak yerine kendi ticaret sistemlerini inşa etmiştir. Basra vilayeti üzerinden bölgeyle sınırı olan, Yemen ve Afrika'nın doğu kıyılarındaki varlığı ile Basra Körfezi ve Kızıldeniz'de varlık gösteren Osmanlı Devleti ile İran'da kurulan Safevi Devleti de tabii olarak bölgedeki ticaret sisteminin bir parçası olmuşlardır¹².

16. yüzyılı takip eden dört yüzyıl boyunca Basra Körfezi'nin kaderi, Batılı ülkeler ile yerel aktörler ve bölgesel güçler arasında gerçekleşen ticari ve siyasi çekişmeler ile

⁹ Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, ss. 8-9.

¹⁰ Estado da Índia

¹¹ Joao Teles Cunha, "The Portuguese Presence in the Persian Gulf", *The Persian Gulf in History*, ed. Lawrence G. Potter, New York: Palgrave Macmillan, 2010, s. 208.

¹² Cunha, "The Portuguese Presence", s. 211; Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, s. 10.

ayrılmaz bir şekilde bağlantılı olmuştur. Bölgeye önce Portekizliler gelmiş, onlardan sonra Fransa ve Hollanda bölgede etkili olmuş son olarak da İngiltere diğerlerinden daha etkili bir şekilde bölgeye nüfuz etmiştir. Bölgedeki mücadele sadece Avrupalılar arasında cereyan etmemiştir. Bölgesel güçler olan Osmanlı Devleti ve Safevi Devleti, bölgeye sınırı olmasının yanında parçası oldukları yüzlerce yıllık ticaret sisteminin ve bu sistemden kaynaklı gelirlerinin korunması için de Batılı güçlerle mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Körfez bölgesindeki yerel kabileler ile Batılı güçler arasında da yer yer çatışmalar yaşanmış, 1819 yılında İngilizlerin Kasimileri yenmesi ve anlaşma ilişkisi sistemini kurmasına kadar da bu çekişmeler devam etmiştir.

Portekizliler 16. yüzyıl boyunca bölgedeki en etkili yabancı aktör olmuştur. Hindistan baharat ve ipek yolu üzerinde kontrol sağlamış olan Portekizli denizciler Körfez'e yönelmiş, önce Maskat'ı ele geçirerek bu sayede güney ve doğu Umman limanlarını kontrol altına almışlardır. Portekizliler 1514 yılında Hürmüz Adası'nı, on yıl sonra da Bahreyn'i işgal ederek Körfez sularına hâkim olmuşlardır. Portekizliler, Hürmüz Adası'na yerleşip kaleler inşa ettikten sonra Umman Denizi ile Hindistan ve Asya arasında gerçekleşen ticaretten koruma karşılığında pay almaya da başlamıştır¹³.

17. ve 19. yüzyılda bölgede Portekizlileri tehdit eden iki büyük güç Osmanlı Devleti ve Safevi Devleti'dir. Osmanlı Devleti'nin teknik yardımı, silah ve malzeme desteği ile oluşturulan Memlûk donanması 16. yüzyılın başlarında Portekiz donanması ile mücadele etmeye başlamıştır. 1517 yılında Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethetmesinin ardından Kızıldeniz'deki Selman Reis kumandasında bulunan ve ekseriyetle Anadolu Türklerinden müteşekkil bu donanma bir süre Cidde kıyılarında kalmış, bu esnada Cidde önlerine gelen Portekiz donanmasını mağlup etmiş, akabinde Selman Reis'in Yavuz Sultan Selim'e bağlılığını bildirmesiyle Osmanlıların emrine girmiştir. 1552 yılında Piri Reis'in Hürmüz Adası'nı Portekizlilerden alma teşebbüsü başarısızlıkla neticelenmiş ve donanma Basra'ya çekilmek zorunda kalmıştır. Bu olaydan sonra Seydi Ali Reis'in mezkûr donanmayı kurtarma girişimleri de başarısızlıkla sonuçlanmıştır¹⁴.

¹³ Frank, Gills, "Dünya Sisteminde Çevrimler, Krizler ve Hegemonik Değişiklikler: MÖ 1700-MS 1700", s. 352.

¹⁴ Kurtoğlu, *16. Asırda Hind Okyanusunda Türkler ve Portekizler*, ss. 12-13.

Bununla beraber, Hint Deniz ticaretinin kontrolü mücadelesi Osmanlı Devleti cihetinden birincil önemde görülmemiştir. Bölgedeki devletler tarafından yardım talep edildiği takdirde gönderilmiş ama Portekizlilerden ve daha sonra gelen diğer Avrupalı devletlerden farklı olarak Hint Okyanusu bölgesine yönelik belirli bir hedef doğrultusunda bir strateji belirlenerek ona göre hareket edilmemiştir¹⁵.

16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başlarında Safevi hükümdarı olan Şah Abbas (1587-1629), Basra Körfezi'ni kendi kontrolü altına almayı amaçlamıştır. Bu amaçla öncelikle İngiliz Doğu Hindistan Şirketi ile ittifak yapmıştır. 1622 yılında Doğu Hindistan Şirketi, kontrolündeki donanma ile Safevi Devleti'nin Portekizlileri Basra Körfezi'nden atmasına yardım etmiş ve Safeviler, İngilizlerin yardımı ile Bahreyn'i ele geçirmiştir. Bu olay, İngilizlerin bölgedeki nüfuzunun artmasının başlangıcı olmuştur¹⁶. İngilizlerin bir tutunma noktası kazandığını gören ve İngilizler gibi bölge üzerinde çıkar ve nüfuz alanları oluşturmak isteyen Hollanda ve Fransa Doğu Hindistan Şirketleri, İngilizlerin elde ettiği bu kazancı dengelemek için Körfez bölgesine girmeye çalışınca mezkûr üç Avrupalı şirketin temsilcileri arasında 17. yüzyıl boyunca sürecek olan şiddetli rekabet başlamıştır. Rekabetin odak noktası bölgenin en önemli ticaret merkezleri olan Maskat, Hürmüz ve Bahreyn olmuştur¹⁷.

Yerel güçler ise 17. yüzyıl ortalarından itibaren Avrupa yayılcılığına direnmeye başlamışlardır. 1660 yılında Umman'daki Yariba aşireti Maskat'ı Portekizlilerden, on yıl sonra da Bahreyn'i Safevilerden geri almıştır. 1736 yılında Safevi tahtına oturan ve hâkimiyetini Basra Körfezi'nin iki yanına da yaymak isteyen Nadir Şah, güçlü bir donanma inşa ederek Bahreyn ve Maskat'ın kontrolünü ele geçirmişe de hâkimiyeti pek uzun sürmemiştir. Safeviler Umman'da Saidi hanedanını kuran Ahmed bin Said önderliğinde Körfez'in doğu kıyılarına atılmış ve Said, kendi hâkimiyetini bu topraklarda tesis etmiştir. 19. yüzyılda ise Maskat, Basra Körfezi'nden Doğu Afrika'da Zanzibar'a kadar yayılan Umman ve Maskat Sultanlığı'nın merkezi haline gelmiştir.¹⁸

¹⁵ Kurtoğlu, *16. Asırda Hind Okyanusunda Türkler ve Portekizler*, s. 15.

¹⁶ Frank, Gills, "Dünya Sisteminde Çevrimler, Krizler ve Hegemonik Değişiklikler: MÖ 1700-MS 1700", s. 352.

¹⁷J. E. Peterson, "Britain and the Gulf: At the Periphery of Empire", *The Persian Gulf in History*, ed. Lawrence G. Potter, New York: Palgrave Macmillan, 2010, s. 278. Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, s. 11.

¹⁸ Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, s. 11.

18. yüzyıl ortalarında Saidi hanedanının Umman'da kurulması ile aynı dönemde Körfez üzerinde kalıcı etkiye sahip olacak iki olay gerçekleşmiştir. İlki, Hindistan'daki İngiliz hâkimiyetinin mimarlarından olan Robert Clive'in Hindistan'ın kuzeydoğu kıyılarında Babür Devleti'ni yenerek İngiliz üstünlüğünü kurduğu ve bu vesileyle Hindistan alt kıtasında ve Körfez coğrafyasında daha ileri yayılmanın yolunu açan zaferleridir. Bu işgaller, Hindistan ticaret yolunun korunması ihtiyacının ortaya çıkmasına ve Körfez'de İngiliz varlığının bulunmasının stratejik çıkar olarak tanımlanmasına sebep olmuştur. İkinci olay ise Vahhabilik'in ortaya çıkışıdır. Vahhabi-Suudi hareketinin doğuşu ve İngiliz çıkarlarının oluşumu modern Körfez bölgesini oluşturan çerçevedir. Bölgedeki yaklaşık 250 yıllık bir şekillenme süreci bu çerçevenin içinde oluşmuştur.¹⁹

18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başlarında yerelde gerçekleşen en önemli olay ise Körfez'in doğu kıyılarında doğan ve batı kıyılarına da yayılan Umman Sultanlığı'nın Kasımî kabile federasyonu tarafından Şarika ve Resü'l Hayme merkezli olarak kurulmasıdır. Kasımîler Afrika'da Zanzibar adasına kadar uzanan siyasi hâkimiyetleri ve yaklaşık 900 parçadan oluşan, çoğu Avrupalı muadillerinden daha hızlı olan gemi ve 8000 savaşçıdan oluşan donanma gücü ile bölgede Batılı şirketlerin çıkarlarını tehdit edebilecek güce ulaşmışlardır. Yine bu tarihlerde Kasımîler kast edilerek korsanlık faaliyetlerine girişen kabileler olduğu Batılılar tarafından dile getirilmeye başlamıştır. Kasımîlere korsanlık yakıştırması Avrupalılar tarafından 17. yüzyıldan itibaren yapılsa da bu yakıştırmanın yaygınlaştığı ve siyasi-askeri konulara malzeme yapıldığı tarih 19. yüzyıl başlarına denk gelmektedir.²⁰

18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başında Basra Körfezi'nde Hintli tüccarların da etkisiyle inci sanayisinin artarak gelişmesi ve gelir kaynağı olarak inci ticaretinin ön plana çıkması ile Körfez emirlikleri arasında bu gelir kapısından pay kapma mücadelesi de ortaya çıkmıştır. Bunun bir sonucu olarak da bölgedeki kabileler arasında İngilizlerin tabiriyle "korsanlık" ve yağma sıklıkla görülmeye başlamıştır. Şeyhler de hem pastadan pay kapma hırsı hem de imkân yetersizliği sebebiyle yeterli güvenlik ortamını

¹⁹ Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, s. 12.

²⁰ Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, s. 12.

sağlayamamaktaydı²¹. Bunun yanında Afrika'dan inci çıkartma işinde çalışacak kölelerin getirilmesi ile de bölgede kölelik yaygınlaşmaya başlamıştır. Korsanlık faaliyetlerinin ortadan kaldırılması ve deniz ticaretinin güvenliğinin sağlanması gerekçeleri ile Doğu Hindistan Şirketi emrindeki donanma bölgeye askeri olarak müdahale etmiştir.

Kasımîlere korsanlık yakıştırmaları konusunda son on yıllarda ciddi tartışmalar olmuştur. Şarika emiri Şeyh Sultan Muhammed el-Kasımî, Exeter Üniversitesi'nde yazdığı ve 1986 yılında kitap olarak yayımlanan Körfez'de Arap Korsanlığı Efsanesi (The Myth of Arab Piracy in the Gulf) isimli doktora tezinde bu eski imajı çürüten bilgiler ortaya koymaktadır. Muhammed el-Kasımî'ye göre korsanlık kavramı göreceli bir kavramdır ve büyük ihtimalle Kasımîlerin 18. yüzyılda Kiş adasında bir ticaret merkezi kurması ile ticari gelirleri azalan İngiliz ve Hollandalı tüccarlar tarafından kullanılmıştır²². Gerçekten de İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin bu istasyonun komşusu konumunda olan Bender Abbas'ta bir ticaret istasyonu vardı ve şirket, Kiş adasında ticaret istasyonunun açılması ile gümrük vergilerinde kayıp yaşamıştır. Ticarete İngiliz üstünlüğünü sağlayabilmek için İngiliz donanması Kiş'e saldırı düzenlemiş, saldırının ve takip eden mal ve para talanının gerekçesi olarak da İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin gümrük vergilerinde yaşanan kayıp gösterilmiştir. Bu olayın ardından Umman Sultanlığı ile İngiltere arasında savaş başlamıştır. Savaşta Kasımî donanması büyük oranda imha edilmiştir. 1820 yılında Umman ve Maskat Sultanlığı'nın önemli merkezlerinden olan Res'ül Hayme İngilizler tarafından kuşatılmış ve Kasımîler yenilgiyi kabul etmek zorunda kalmıştır.²³ Bu savaş neticesinde bölgede İngiliz deniz gücüne karşı koyabilecek ve İngiliz hâkimiyetini engelleyebilecek yerel bir güç kalmamış ve yerel liderlerin İngiltere ile imzaladığı anlaşma serileri ile 150 yıl sürecek olan anlaşma ilişkisi ortaya çıkmıştır²⁴.

²¹ Valentina Mirabella, "When Maritime Protection Is Not Enough: Britain's Agreement to Protect Qatar's Borders at Sea and on Land", 10.12.2014, <https://www.qdl.qa/en/when-maritime-protection-not-enough-britain%E2%80%99s-agreement-protect-qatar%E2%80%99s-borders-sea-and-land>. (Erişim Tarihi: 08.02.2018)

²² Sultan ibn Muhammad Al-Qasimi, *The myth of Arab piracy in the Gulf*, London ; Dover, N.H: Croom Helm, 1986, ss. 32-35.

²³ Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, s. 13.

²⁴ Adam Hanieh, *Körfez Ülkelerinde Kapitalizm ve Sınıf*, çev. Bahadır Ahıska, Sevgi Doğan, 2. Baskı Ankara: Nota Bene Yayınları, 2015, s. 44.

İKİNCİ BÖLÜM

KÖRFEZ'DE İNGİLİZ VARLIĞININ KURAMSAL ÇERÇEVESİ: EMPERYALİZM, HEGEMONYA VE GAYRI-RESMİ İMPARATORLUK

Teorileştirme, kavramlar üzerinden yapılan bir soyutlama faaliyetidir. Kavramlar da gerçeklik ile bağ kurularak oluşturulabilir. Emperyalizm ve hegemonya kavramları ve bunlar üzerine yapılan teorik çalışmalar da 1920'li yıllardan itibaren yoğunluk kazanmıştır ve yüzlerce yıl evvel başlayan ve 20. yüzyılda da devam eden emperyalist tecrübe göz önüne alınarak yapılmıştır. Hem Marxist hem de Marxist olmayan emperyalizm teorisyenleri çalışmalarını yaparken başta İngiltere olmak üzere Avrupalı emperyalist devletlerin eylemlerini incelemiş ve bu tarihsel gerçekliği soyutlamaya çalışmışlardır.

Dolayısıyla bu çalışmada kullanılan emperyalizm ve hegemonya kavramsallaştırmaları aslında yine bu çalışmada anlatılan tarihsel olaylar soyutlaştırılarak ve İngiltere'nin Körfez bölgesinde giriştiği emperyal eylemin başlangıcından yaklaşık yüz yıl sonra ortaya çıkmıştır. Gayrı-resmi imparatorluk kavramı ise İngiltere'nin emperyal tecrübesinin özgün niteliklerine odaklanan bir kavramdır. İmparatorluk ve hatta çekilme sonrası dönemde de Körfez'deki İngiliz emperyal eyleminin özgünlüğünü açıklamak için kavramsal zemin sunmaktadır. Bu sebeple, çalışmanın kuramsal ve kavramsal çerçevesi oluşturulurken emperyalizm ve hegemonya kavramları dışında, gayrı-resmi imparatorluk kavramına başvurma ihtiyacı hissedilmiştir.

1. EMPERYALİZM

Emperyalizm kavramı, Batı literatüründe 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kullanılmaya başlamıştır. Önceleri Avrupa'daki otoriter yönetimleri tanımlamak için kullanılan emperyalizm kavramı daha sonra sömürgeci nitelikte olan işgalleri tanımlamak için kullanılmıştır. John Hobson ve Joseph Schumpeter, kavramı despotik yönetimleri tanımlayan anlamda değil, 19. yüzyılda gerçekleşen Avrupalı devletlerin büyük bir işthla

dünyanın geri kalanını ele geçirme saldırılarını tanımlamak için kullanmışlardır²⁵. Bununla birlikte, devletlerin emperyal eylem olarak tanımlanan davranışlarının tarihi 19. yüzyılın çok daha öncesine gitmektedir. Emperyalizmin tarihini 16. yüzyılda altın ve gümüş gibi değerli metallerin Avrupa'ya getirilmesi ve çeşitli lüks tüketim mallarının üretim ve ticaretine kadar geriye götüren görüşler²⁶ olduğu gibi hem kapitalist ekonomik sistemin hem de kolonileştirme faaliyetlerinin binlerce yıl öncesinden beri sürdüğünü iddia eden çalışmalar da bulunmaktadır²⁷.

Devletleri emperyal eyleme ve sömürgeleştirmeye iten birçok olgu bulunmaktadır. Diğer kıtalardaki zenginliklere el koyma isteği, artan nüfusun dağıtılması, dini inançları yayma ve macera tutkusu gibi çeşitli etkenler emperyalizmi teşvik etmiştir. Hardt ve Negri'ye göre, 19. yüzyılın sonlarında dini inançları yayma düşüncesi yerini büyük oranda beyaz adamın medenileştirme görevine bırakmış ve bir yandan da sömürgeler öteki olarak tanımlanarak ulus inşası süreçlerinde kullanılmıştır²⁸.

Sanayi Devrimi'nin üretim ve ticaret süreçlerini değiştirmesi devletleri hammadde ve pazar arayışlarına itmiştir. Ayrıca, yeni askeri ve sivil teknolojilerle uzun mesafelere daha kolay ve hızlı erişim imkânları doğurması ile Sanayi Devrimi, emperyal eylemlerin 19. yüzyılda artmasında belirleyici olmuştur. 19. yüzyılın başında dünya üzerindeki toprakların %35'i Batılı güçler tarafından işgal edilmişken bu oran 1878'de %67 olmuş, 1. Dünya Savaşı'nın arifesinde ise %85 civarına çıkmıştır²⁹.

Bu noktada emperyalizmin tarihsel mi yoksa tarih dışı mı olduğu tartışmasına değinmek gerekmektedir. Emperyalizmi tarih dışı (ahistoric) gören yaklaşımlar, kolonileştirme faaliyetlerini emperyalizm ile bir tutmakta ve emperyalizmin tarih boyunca var olduğunu iddia etmektedir. Kolonileştirme faaliyetleri, bazı teorisyenler tarafından, tarih dışı yaklaşımların yazıldığı dönemin şartlarının da etkisiyle ABD ve Avrupa dışında bir toprağın sömürü amacıyla ele geçirilmesi şeklinde de

²⁵ Mehmet Akif Okur, *Emperyalizm Hegemonya İmparatorluk*, 3. b., Ötüken Neşriyat, 2015, s. 94.

²⁶ Tony Brewer, *Marxist Theories of Imperialism: A Critical Survey*, 2 edition London ; New York: Routledge, 1990, s. 5.

²⁷ K. Ekholm, J. Friedman, "Eski Dünya Sİstemlerinde 'Sermaye' Emperyalizmi ve Sömürü", *Dünya Sistemi Beş Yüzyıllık mı, Beş Binyıllık mı?*, ed. Andre Gunder Frank, Barry K. Gills, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2003, ss. 139-47.

²⁸ Michael Hardt, Antonio Negri, *İmparatorluk*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2018, ss. 129-40.

²⁹ David Kenneth Fieldhouse, *Economics and Empire: 1830-1914*, MacMillan, 1984, s. 1.

tanımlanmıştır³⁰. Bu bakış açısını avrupamerkezcilikle suçlayarak kolonileştirmenin tek yönlü olmadığını, Mısır, Yunan ve Pers devletlerinin Akdeniz etrafındaki kolonileştirme faaliyetlerini göz ardı ettiklerini iddia eden çalışmalar da bulunmaktadır³¹.

Tarih dışı yaklaşım uluslararası sistemi güç kavramı temelinde analiz etmektedir. Mesela, Kenneth Waltz'a göre emperyalizmin sebebi gücün sistemde eşit ve dengeli bir şekilde dağılmamış olmasıdır³². Morton Kaplan da bütün devletlerin işgal edilmemek için mücadele ettiklerini ancak güçsüz bir devletin direnemeyeceği kadar güçlü bir devletin saldırısına uğradığı zaman sömürgeleştirildiğini iddia eder. Güçlü devletler de aralarındaki güç mücadelesinde sömürgelerin kendilerine kaynak sağladığı ve bu mücadelede öne çıkardığı için emperyal eyleme başvururlar³³.

Tarihsel yaklaşım ise emperyalizmi kapitalizmin tarihin belirli bir döneminde yaşanan aşaması olarak görmektedir. Bu yaklaşımda emperyalizm ile sömürgecilik net bir şekilde birbirlerinden ayrılmaktadır. Sömürgecilik, bir toprak parçasının işgal edilerek kaynaklarının kullanılmasını ifade eder³⁴ ve batı tarih literatüründe genellikle Coğrafi Keşifler ile başlatılsa da geçmişi devletlerin tarihi kadar eskidir. Emperyalizm ise Sanayi Devrimi sonrasında kapitalizmin geçirdiği evrim neticesinde değişen ekonomik, sosyal, siyasi ve fikri zeminin sonucu olarak ortaya çıkan yayılcı eylemlerin gerçekleştiği dönemi tanımlamak için kullanılmıştır³⁵.

Emperyalizm kavramı üzerinde yapılan teorik tartışmalar ve bu tartışmaların yoğunluğu, uluslararası sistemin ve devletler arası ilişkilerin yapısı ile irtibatlıdır. Emperyalizm tartışmaları, Avrupalı devletlerin dünyanın geri kalanını ele geçirmek için rekabet ve kendi aralarında paylaşım dönemi olarak adlandırılabilir, doğrudan emperyal eylemlerin dünya çapında yaygınlaştığı 19. yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır. 20. yüzyılın başı ile İkinci Dünya Savaşı sonrası sömürgeleştirilmenin ve Vietnam gibi Soğuk Savaş döneminin doğrudan çatışmalarının yaşandığı dönemlerde bu tartışmalar artmıştır. Öte yandan, Birinci Dünya Savaşı ile İkinci Dünya Savaşı arasındaki

³⁰ Okur, *Emperyalizm Hegemonya İmparatorluk*, s. 90.

³¹ Martin Bernal, *Kara Athena: Eski Yunan Uydurmacası Nasıl İmal Edildi* 1785-1985, Ankara: Kaynak Yayınları, 2016, ss. 134-39.

³² Kenneth Neal Waltz, *Theory of International Politics*, McGraw-Hill, 1979, s. 37.

³³ Morton A. Kaplan, *System and Process in International Politics*, ECPR Press, 2005, s. 36.

³⁴ Marc Ferro, *Sömürgecilik tarihi: fetihlerden bağımsızlık hareketlerine kadar 13.-20.yüzyıl*, İmge Kitabevi, 2002, s. 14.

³⁵ Okur, *Emperyalizm Hegemonya İmparatorluk*, s. 98.

dönem ile 20. yüzyılın son çeyreğinde emperyalizm tartışmalarının literatürdeki yoğunluğu azalmıştır. ABD'nin Afganistan ve Irak işgallerinin ardından ise emperyalizm tartışmaları dönemin şartlarına göre yeni kavramsallaştırmalar yapılarak tekrar gündeme gelmiştir³⁶.

Gerek Vladimir I. Lenin ve Rosa Luxemburg gibi Marxist teorisyenler, gerekse John Hobson gibi liberal görüşe sahip teorisyenler, emperyalizmin gerekçesi olarak kapitalizmin geliştiği sanayileşmiş ülkelerin ekonomilerinin iç yapılarını göstermiş ve emperyalizm, büyük oranda Avrupalı devletlerin kapitalizmin belirli bir aşamasında Avrupa dışındaki bölgeleri doğrudan işgali şeklinde algılanmıştır. Bunun yanı sıra tarihsel bakış açısını yansıtan bu araştırmalar uzun vadeye değil, daha çok âna odaklanmış ve bir nevi olay tarihçiliği hüviyetini almıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında ise dönemin konjonktürünün ve bu dönemde ABD tarafından kurulan hegemonik ilişkilerin farklı yapısının de etkisi ile emperyal eylemin muhatabı olan ülkelerin de bu süreçte aktif oldukları, yalnızca Avrupa'daki emperyalist devletlerin davranışların muhatabı olan pasif aktörler olmadıkları konusu tartışılmaya başlamıştır. Bu dönemde emperyalizmin tanımı doğrudan işgalin yanı sıra emperyalist devletlerle sömürgeler arasında oluşan bağımlılık ilişkisini de kapsayacak şekilde genişletilmiştir³⁷. Bu bakış açısı, kimi yazarlara göre emperyalizmin teşhisinin ve yaygın olan olay tarihçiliğinin ötesine geçmiştir. Böylece yapısal ilişkilerin tanımlanması ile hem güncelin analizinde hem de gelecek üzerinde öngörülerde bulunma hususunda kolaylık sağlamıştır³⁸.

Emperyalizm çalışmalarında karşımıza çıkan ilk sorun emperyalizmin sebeplerinin ne olduğu sorusudur. Bunun yanı sıra emperyalizmin etkileri de İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde üzerinde durulan bir konu olmuştur. Emperyalizmin sebepleri ekonomik ve siyasi gerekçeler olmak üzere iki başlık altında toplanabilir. Çoğunluğu Marxist teorisyenlerin savunduğu ekonomik gerekçelere dayanan soyutlamalar, emperyalizmi kapitalist sistemin tekelci aşamasında gerçekleşen bir zorunluluk olarak görür ve ekonomi dışındaki olguları ekonomik sebeplere indirgeyerek

³⁶ Robert B. Sutcliffe, Roger Owen (ed.), *Studies in the Theory of Imperialism*, London: Longman, 1975, s. 1; Okur, *Emperyalizm Hegemonya İmparatorluk*, s. 87; David Harvey, *The New Imperialism*, Oxford University Press, 2003.

³⁷ Tayyar Arı, *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, 10. b., Bursa: Marmara Kitap Merkezi Yayınları, 2013, s. 234; Michael W. Doyle, *Empires*, Ithaca and London: Cornell Univ Pr., 1986, s. 31.

³⁸ Bill Warren, *Imperialism: Pioneer of Capitalism*, ed. John Sender, NLB, 1980, s. 1; Sutcliffe, Owen, *Studies in the Theory of Imperialism*, s. 3.

veya reddederek açıklamalarının dışında tutarlar. Marx ve Engels'in çalışmalarında koloniler ile ilgili kısımlar bulunmakla birlikte emperyalizm konusunda sistemli bir soyutlama çalışmaları yoktur. Marx'ı takip eden Karl Kautsky, Rudolf Hilferding, Nicolai Bukharin, Rosa Luxemburg ve Vladimir Ilych Lenin gibi teorisyenler tekelci kapitalizmin oluşmasını, tröst ve kartellerin ekonomiyi kontrol etmesini kapitalizmin rekabetçi aşamasından bir geriye gidiş şeklinde yorumlamış ve 19. yüzyılın sonunda yaygınlaşan emperyalizmi kapitalizmin kendisine hayat alanı açması olarak görmüşlerdir³⁹.

Siyasi gerekçeleri ön plana çıkartan teoriler ise emperyalizm ile kapitalizm arasında kurulan sistemik zorunluluk ilişkisini kabul etmeyerek ekonomik gerekçeler ile birlikte siyasi ve sosyal olguların da emperyal eylemde etkili olduklarını savunurlar⁴⁰. Örneğin, Hobson'un yaklaşımına göre 19. yüzyılın ortalarında serbest ticaretin altın yılları yaşanırken uluslararası piyasalara hâkim olan güçler emperyalizmin gereksiz bir eylem olacağını düşünmeye başlamıştır. Ancak, serbest ticaret ortamının sanayileşmiş yeni rakip güçler oluşturması üzerine korumacı ekonomi politikaları yaygınlaşmaya başlamıştır. Yetersiz tüketim, aşırı üretim ve gümrük duvarlarının yüksekliği gibi etkenler üzerine devletler kendilerine yeni ve rekabete kapalı pazarlar aramayı tercih etmişler, böylece yüzyılın sonunda bir emperyal eylem dalgası başlamıştır⁴¹.

1.1. MARXİST TEORİLER VE EMPERYALİZM

Karl Marx ve Friedrich Engels'in sınıf, tarih ve kapitalizm üzerine görüşleri kendilerinden sonra gelen takipçilerinin analizlerinde de merkeze alınmış ve yaşanan dönemin şartlarına göre yeniden soyutlamaya tabi tutulmuştur. Bununla birlikte Vladimir I. Lenin ile birlikte Marxizm'in bazı temel görüşlerinin de sorgulanmaya ve eleştirilmeye başlandığı görülmektedir. Bu sorgulama ve yeniden teorileştirme faaliyetleri 1960'lı yıllarda bağımlılık teorisini ortaya çıkarmış ve klasik Marxizm'i avrupamerkezci bulan ve yeniden yorumlayan bir anlayış doğmuştur. Bu bölümde Marx ve Engels'in emperyalizm ile ilgili görüşlerinden başlayarak klasik Marxist teorisyenlerin emperyalizm kavramı üzerinde yaptıkları tartışmalar anlatılacaktır.

³⁹ Warren, *Imperialism*, ss. 70-71; Brewer, *Marxist Theories of Imperialism*, s. 20.

⁴⁰ Okur, *Emperyalizm Hegemonya İmparatorluk*, s. 98.

⁴¹ Okur, *Emperyalizm Hegemonya İmparatorluk*, s. 130.

1.1.1. Marx ve Engels

Karl Marx'ın emperyalizm teorilerine zemin hazırlayan görüşlerinin başında işçi sınıfının sömürülmesi sonucu ortaya çıkan artı değer kullanılması meselesinin ortaya çıkardığı pazar sorunu gelmektedir. Bunun yanında sermayenin merkezileşmesi ve tekelleşmesi problemi de kendisinden sonra gelen Marxist teorisyenlerin görüşlerine temel teşkil etmiştir⁴².

Karl Marx'a göre kapitalist sistemin varlığını devam ettirebilmesi için kendi merkezi dışında bir çevresel yapının bulunması zorunlu değildir. Fakat böyle bir çevresel yapı mevcutsa kapitalist merkez onu kullanır ve ondan kâr etmeye çalışır. Sanayi Devrimi'ne kadar kapitalizmin dış ilişkileri ticari sermaye tarafından koordine edilmiş ve diğer toplumlar dünya pazarına uyumlu olacak şekilde dönüştürülmemiştir. Sanayi Devrimi ile birlikte kapitalist sanayileşmenin başlaması için işgal ve sömürgeci faaliyetler ilerlemeci ve zorunlu görülmüştür⁴³. Ülkelerin ekonomik şartları arasında farklılık olmasını kabul etmeyen Marx'ın bu görüşü, birbirlerinden farklı özellikleri haiz merkez-çevre ilişkisini kapitalizmin temel özelliklerinden biri olarak kabul eden Frank gibi bağımlılık teorisi yazarlarının görüşlerine zıttır⁴⁴.

Avrupa'da dönemin zihin dünyasını yansıtan ve hem Marxist hem de liberal teorisyenler tarafından benimsenen, hem ekonomik hem de siyasi temelli açıklamalarda savunulan bir görüş de emperyalizmin dünyanın geri kalmış bölgelerinin, tek bir evrensel gelişim çizgisi olduğu düşüncesi temelinde ilerlemeci bulan görüştür. Bu görüş, dolaylı yoldan emperyalizmi meşrulaştırmaktadır. Karl Marx ve Friedrich Engels de Batı'nın üstünlüğü önyargısına dayalı avrupamerkezci bu görüşü kendi düşüncelerinin temelinde koymuşlardır.

Karl Marx sömürgeciliği, kapitalist üretim güçlerini oluşturduğu, sınıf düzenini ortaya çıkararak siyasi ve toplumsal alanda ülkeleri modernleştirdiği, bu şekilde Asya'daki toplulukları Avrupa'nın izlediği tarihsel çizgiye getireceği ve nihai olarak

⁴² Tom Kemp, "The Marxist Theory of Imperialism", *Studies in the Theory of Imperialism*, ed. Roger Owen, Bob Sutcliff, London: Longman, 1975, ss. 18-19.

⁴³ Brewer, *Marxist Theories of Imperialism*, ss. 56-57.

⁴⁴ Brewer, *Marxist Theories of Imperialism*, s. 26.

komünizmin oluşmasına zemin hazırlayacağı için ilerici görmektedir. Mesela, Marx'a göre İngilizlerin Hindistan'da biri yapıcı öteki yıkıcı iki görevi vardır. Hindistan'ı sömürürler ancak bir taraftan da Asya tipi üretim ve toplum şeklini ortadan kaldırarak Batı tipi gelişmenin ve kapitalist sanayileşmenin önünü açarlar. İngiltere bilinçli olmasa da, determinist Marxist tarih anlayışında, devrimin şartlarını hazırlama rolünü yerine getirmektedir. Marx, Meksika'nın işgalini benzer gerekçelerle savunurken Friedrich Engels de Fransa'nın Cezayir'i işgalini analiz ederken Cezayir toplumu hakkında ırkçı ve hakaretamiz söylemlerde bulunarak medeniyetin gelişimi açısından olumlu bir eylem olduğunu savunmuştur⁴⁵. Marx'ı takip eden özellikle Luxemburg ve Bukharin gibi teorisyenler de sömürgeciliğin Batı dışı toplumları ilerlettiği görüşünü benimsemişlerdir⁴⁶.

1.1.2. Klasik Marxist Teoriler

Marx'ı takip eden ilk kuşak Marxist teorisyenler için öncelikli olarak odaklanılması gereken konu kapitalizmle Avrupa'da gerçekleşecek olan mücadele olmuştur. Emperyalizm ise daha çok Avrupa dışındaki toplumların sorunu olduğu için ya öncelikli önem verilmemiş ya da Avrupa'daki sınıf mücadelesine katkısı oranında değerlendirmeye alınmıştır⁴⁷. Mesela İkinci Enternasyonal'de Fransa'nın Tunus'u işgali sınıf mücadelesinde burjuvazinin elini kuvvetlendireceği için eleştirilmiş, Kautsky de işçi sınıfının çıkarlarını önceleyerek emperyal eylemlerin rakip sınıfları güçlendirdiğini söyleyerek emperyalizmi eleştirmiştir⁴⁸.

Bununla birlikte Kautsky, Lenin gibi emperyalizmin ilerlemeci yönünün olduğu düşüncesine karşı çıkmış ve sosyalistlerin kontrolünde olan dâhil her türlü sömürgecilik faaliyetine direnilmesi gerektiğini söylemiştir. Kautsky'e göre medenileştirme ve ilerletme düşüncesi ile iktidarı ele geçirilen ve sömürülen bölgelerin toplumsal dönüşümüne katkı sağlamayacak ve işçiler hâkim sınıf olamayacaktır. Hilferding de

⁴⁵ Karl Marx, "The British Rule in India", *Karl Marx on Colonialism and Modernization*, New York: Anchor Books, 1969; Brewer, *Marxist Theories of Imperialism*, s. 57; Okur, *Emperyalizm Hegemonya İmparatorluk*, s. 106.

⁴⁶ Warren, *Imperialism*, s. 84.

⁴⁷ Okur, *Emperyalizm Hegemonya İmparatorluk*, s. 106.

⁴⁸ Ferro, *Sömürgecilik tarihi*, s. 294.

kapitalist politikaların sömürgelerde tutunabilmek için şiddete dayanmak zorunda olduklarını ve aksinin mümkün olmadığını iddia etmiştir⁴⁹. Lenin de benzer şekilde Batı dışı toplumların komünizme geçiş için önce kapitalist ekonomiyi yaşamaları gerektiği düşüncesine karşı çıkmış ve devrim yoluyla kapitalizm aşaması yaşanmadan da komünizme geçilebileceğini savunmuştur. 1928 yılında gerçekleşen Komünist Enternasyonel’de de sömürgeciliğin hedefi olan ülkelerin gelişiminin emperyal eylemlerle kısıtlandığı tezi savunulmuştur⁵⁰.

1.1.2.1. Karl Kautsky

Karl Kautsky, Marx sonrası ilk kuşak Marxist teorisyenler arasındadır ve ilk defa Marxist açıdan emperyalizm soyutlaması yapan teorisyendir. Zira Marx’ın bir emperyalizm üzerine doğrudan bir çalışması ve kavramsallaştırması yoktur. Kautsky’ye göre bir devletin emperyal eyleme başvurup başvurmayacağını tekelleşmiş kapitalistlerin ve sanayi ile finans sermayesinin birleşmesi ile ortaya çıkan finanskapitalin çıkarları belirler. Aşırı kar elde eden tekelci kapitalistlerin ve finanskapitalin elde ettiği bu artı geliri değerlendirebilmek için uygun ve serbest pazar ihtiyacı çıkarlarının başında gelmektedir. Bu açıdan bakıldığında emperyalist devlet politikalarının sistemik bir zorunluluk sonucu kendiliğinden ortaya çıkan bir sonuç değil, o ülkedeki iktidarı elinde tutan veya yönetebilen çıkar odağının emperyal eylemi tercih edip etmemesi ile şekillenen eylemler olduğu ortaya çıkmaktadır⁵¹.

Ayrıca Kautsky, ultraemperyalizm kavramı ile sömürgeci güçler arasında kendilerini yıpratıcı bir rekabetten ziyade anlaşma yoluyla birlikte emperyal eyleme başvurma ihtimallerini tanımlamıştır. Rekabetin savaşa varabilecek olumsuz sonuçlar doğurma ihtimali ve sömürgelerdeki isyanlar bu tip bir anlaşmayı makul kılmıştır. Böyle bir anlaşma da Kautsky’e göre 1914 sonrasında, büyük savaştan zarar görmüş olan devletlerin maliyetli silahlanma yarışından da vazgeçerek kendi aralarında bir anlaşmaya

⁴⁹ Okur, *Emperyalizm Hegemonya İmparatorluk*, s. 107.

⁵⁰ Warren, *Imperialism*, ss. 85-90.

⁵¹ Brewer, *Marxist Theories of Imperialism*, s. 129.

varması ile mümkündür. Bu durumda dünya ekonomisinde ve siyasetinde kartelleşme, ultraemperyalizm adıyla sistemli bir dış politika haline gelmiş olur⁵².

1.1.2.2. Rudolf Hilferding

Rudolf Hilferding, Nicolai Bukharin ve Vladimir Ilych Lenin, Marxist emperyalizm teorisinin kurucularıdır. Bu üç teorisyenin görüşlerini birbirinden keskin sınırlarla ayırmak pek mümkün değildir. Hilferding'in hususiyeti ise çalışmalarını diğerlerinden daha önce yapması ve literatüre kazandırdığı "finanskapital" kavramının diğerlerinin vurgu yaptığı noktaların neredeyse hepsini kapsıyor olmasından kaynaklanmaktadır⁵³. Hilferding, kendisinden sonra gelen Marxist teorisyenlerin temas ettiği bütün konulara hemen hemen değinmiştir ancak onun da kesin bir emperyalizm tanımı bulunmamaktadır.

Hilferding, kapitalist ekonomi içerisindeki rekabetin tekeller oluşturmaya meyilli olduğunu söyler. Tekelleşme aşamasında ortaya çıkan anonim şirketler, küçük şirketleri yok ederek veya kendi bünyesine katarak büyük sermaye bloku oluşturur. Bu süreçte bankalar çok önemli bir rol oynar. Kartelleşme oluştuğunda kredi riskleri azalan bankalar sanayi sermayesindeki merkezileşmeyi destekler. Bu durumda da sanayi sermayesi, ticari sermaye ve finansal sermaye birbirleriyle sıkı bir bağ kurar ve bu ilişkiyi Hilferding "finanskapital" kavramı ile tanımlar⁵⁴.

Finanskapitali rekabetçi kapitalizm dönemindeki sermaye birikimlerinden ayıran özelliği sanayi sermayesi ile arasındaki bütünleştirici bağdır. Finanskapital etrafında oluşan tekelleşme/kartelleşme, henüz bütün dünya pazarını elinde tutamadığı için bu şirketler kontrol ettikleri bölgelerde gümrük duvarlarının yükselmesine ve akabinde de rakiplerden korunan pazarlarını genişletme ve böylece daha çok kâr elde etme amacı gütmüştür. Böylece finanskapitalin desteklediği yayılcı politikalar yani emperyalizm ortaya çıkmıştır⁵⁵. Hilferding'e göre, özetle, finanskapitalin üç amacı vardır; büyük bir kartel oluşturmak, yabancı rakipleri kendi kontrol ettiği bölgeye sokmamak ve bu bölgeleri mümkün olduğunca genişletmek.

⁵² Karl Kautsky, "Ultra-Imperialism", S. 59 (1970), s. 46.

⁵³ Brewer, *Marxist Theories of Imperialism*, s. 88.

⁵⁴ Brewer, *Marxist Theories of Imperialism*, ss. 90-93.

⁵⁵ Brewer, *Marxist Theories of Imperialism*, s. 108.

Sermaye ihracı ile doğrudan yatırım yapılması, yatırım yapılan ülkelerde ihracat için üretim yaptırarak ve aynı anda da ihracat imkânlarını sınırlayarak ekonomik ve siyasi bağımlılık oluşturmuştur. Ayrıca finanskapital, yatırım yapılmasını ve bunların korunmasını yeterli görmemiş, sömürge haline getirilen pazarların da kapitalist sisteme geçirilmesini istemiştir. Bu noktada da sömürgeler üzerinde doğrudan hâkimiyet kurmuş olan sömürgeci yönetimler ülkelerin ekonomik ve toplumsal yapısı üzerinde değişiklikler yapmıştır⁵⁶.

1.1.2.3. Nicolai Bukharin

Bukharin, Marx'ın kapitalist üretim ilişkilerinin uluslararasılaşma analizi ile Hilferding'in kapitalist devletlerde finanskapital bloklarının oluşumunu birleştirmiştir. Bukharin'e göre finanskapital, ülke içerisinde tekelleşmeyi sağlamış olsa da dünya ekonomisi düzeyinde rekabet devam etmiş, bu da devlet kapitalisti tröstler arasında askeri ve siyasi mücadeleyi doğurmuş ve emperyal eylemlerin önünü açmıştır⁵⁷. Özetle, teorisini Hilferding'in görüşleri zemininde inşa eden Bukharin, Hilferding'den farklı olarak onun ulusal düzeyde analiz ettiği sermayenin merkezileşmesi sorununu dünya ekonomisinin geneline yaymıştır. Bu süreçte hem uluslararası düzeyde karşılıklı bağımlılık ve rekabetin artması hem de ulusal blokların oluşmasını birbirine zıt iki olgu olarak gören Bukharin, kapitalist sistemin bu zıtlık sebebiyle çöküşe gideceğini iddia etmiştir⁵⁸.

Bukharin, emperyalizmi bir ideolojiyi, finanskapitalin politikasını tanımlamak için kullandığını söyler⁵⁹. Ona göre emperyalizmin tarih boyunca var olan fetih politikalarını tanımlamak için kullanılması yanlıştır. İskender'in ve İspanyol fatihlerinin politikaları ve eylemleri ile antik Roma ve Napolyon'unkileri bir tutan bu görüş, her şeyi açıklayacağı için hiçbir şeyi açıklamamaktadır. Bir fetih politikası, sadece finanskapitalin dış politikası olarak ortaya çıkmış ise emperyalizm olarak tanımlanması doğru olacaktır⁶⁰.

⁵⁶ Brewer, *Marxist Theories of Imperialism*, s. 103.

⁵⁷ Brewer, *Marxist Theories of Imperialism*, s. 134.

⁵⁸ Brewer, *Marxist Theories of Imperialism*, s. 111.

⁵⁹ Nikolai Ivanovich Bukharin, *Imperialism and World Economy*, 1st Ed. edition London: Merlin Press, 1972, s. 110.

⁶⁰ Bukharin, *Imperialism and World Economy*, s. 112.

Finanskapitalin politikaları neticesinde ortaya çıkan emperyal eylemleri Bukharin devletlerin bireysel davranışları ve tercihleri olarak görmez ve bu ortamı uluslararası sistemin yeni ontolojik yapısı olarak yorumlar. Bu yapıda ulusal düzeyde anonim şirketler ve uluslararası düzeyde organize ekonomik yapılar vardır. Bunların yanında tamamen veya büyük oranda tarım ekonomisine dayanan çevre ülkeler bulunur. Bukharin kapitalizmin amacını tek bir dünya tröstü oluşturmak ve sömürgeleştirme yoluyla finanskapitalin kontrolünde bir dünya devleti kurmak olarak açıklar. Emperyalizmi dünya ekonomisinin tarihin belirli bir evresinde aldığı şekil olarak gören ve yapısal bir unsur haline getiren bu yaklaşım, Lenin tarafından emperyalizmin kapitalizmin bir evresi olarak tanımlanması ve bağımlılık teorisyenleri tarafından ortaya atılan merkez-çevre ontolojik resmi ile daha ileri gitmiştir⁶¹.

1.1.2.4. Rosa Luxemburg

Rosa Luxemburg; Hilferding, Bukharin ve Lenin'e nispetle Karl Marx'ın fikirlerine daha bağlıdır. Kapitalizmin ilerlemeci olduğu ve Avrupa dışındaki ülkeleri medeni Avrupa seviyesine getirdiği tezini destekler. Marxist düşünce için sadece gelişmiş ülkelerdeki ileri sektörlere odaklandığı eleştirisinin yapıldığı bir dönemde Marxistlerin dikkatlerini kapitalist üretim şekline entegre edilmiş ya da hala dışında kalmış olan insan kitlelerine çekmeye çalışmıştır. Uluslararası sistemin ontolojisini ise kapitalist merkez ve kapitalist olmayan çevre şeklinde tanımlamıştır. Kendisinin emperyalizm teorilerine en önemli katkısı ise kapitalizmin temel özelliklerinden olan kesintisiz sermaye birikimi için kapitalistlerin devlet gücünü, zoru ve aldatma yollarını kullandığı ilkel birikim aşamasının kapitalist olmayan bir çevre ile kapitalist bir merkezin karşılaştığı zaman yeniden yaşandığı düşüncesidir. Ona göre kapitalist sermayenin esas amacı, zor kullanarak dünyadaki bütün üretim araçlarını ele geçirmek ve bütün dünyayı tek bir kapitalist dünya ekonomisine tabi kılmaktır⁶².

Luxemburg'a göre kapitalist merkez, artı değeri değerlendirebileceği pazar, ucuz hammadde ve ucuz emek arayışındadır. Kapitalist merkezi, kapitalist olmayan çevreye dönük emperyal eyleme teşvik eden de bu arayıştır. Luxemburg'a göre, merkezde

⁶¹ Bukharin, *Imperialism and World Economy*, ss. 73-74; Brewer, *Marxist Theories of Imperialism*, s. 110.

⁶² Brewer, *Marxist Theories of Imperialism*, ss. 58, 72.

işçilerin emeğinin sömürülmesi sonucu ortaya çıkan artı değerin yeniden kullanımı ve kâra dönüştürülmesi, merkez dışında bu artı değeri satın alacak pazarlar bulunmasını gerektirir. Dışarıda kapitalist olmayan bu pazarların çeşitli sebeplerle ortadan kalkması veya kullanılamaz olması, çevrede merkez devletlere bağlı ve gümrük tarifeleriyle rekabete kapalı nüfuz ve pazar alanları oluşturmaya itmiştir. Diğer emperyalist teorisyenler tarafından da dile getirilen bu görüş yetersiz tüketim (under-consumption) olarak adlandırılmaktadır⁶³.

Luxemburg, pazar arayışının yanı sıra devletler ve büyük kapitalistler arasında oluşan rekabetin de hammadde ve ucuz emek arayışını, yani emperyal eylemi tetiklediğini iddia eder. Dünyada ekonomik sistem temelli bir merkez-çevre ayrımı bulunmaktadır ve bu ayrım, ulus devletler ve kolonilerin siyasi sınırlarının ötesinde bir ayrımdır. Bu ayrım ile dünya, kapitalist ve kapitalist olmayan şeklinde ikiye ayrılmıştır ve kapitalist merkez, kapitalist olmayan üretim şeklinin bulunduğu alanlara doğru yayılmaktadır. Luxemburg, zorun da kullanıldığı bu yayılmanın nihai aşamasında kapitalizmin bütün küre çapında yayılacağını ve kapitalist olmayan alanları dönüştüreceğini iddia eder. Ancak, Luxemburg'un bakış açısında kapitalizm yapısal olarak varlığını sürdürebilmek için kapitalist olmayan pazarlara ihtiyaç duyduğu için bu nihai aşama aynı zamanda kendi çöküşü olacaktır⁶⁴.

1.1.2.5. Vladimir Ilych Lenin

Brewer'e göre Lenin'in 'Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması' isimli çalışması emperyalizm üzerine yazılmış Marxist literatürün en meşhur eseri olmakla birlikte emperyalizm teorisinin gelişimine çok sınırlı katkısı olmuştur. Lenin'in teorik içeriği çok yüzeysel kalmış ve Hilferding, Bukharin ve Hobson'un kavramlarından yararlanılmıştır. Bunda kitabın teorik bir amaçtan ziyade siyasi kararlara zemin oluşturma amacıyla yazılmasının etkisi büyüktür⁶⁵.

Lenin, belirli konularda Marx'ın görüşlerinden ayrılmaktadır. Emperyalizmin sömürgeleştirilen ülkeleri sanayileştirerek modern kapitalist ekonomi ve sınıf temelli

⁶³ Brewer, *Marxist Theories of Imperialism*, ss. 71, 33-34.

⁶⁴ Rosa Luxemburg, *The Accumulation of Capital*, 1 edition London ; New York: Routledge, 2003, s. 447.

⁶⁵ Brewer, *Marxist Theories of Imperialism*, s. 116.

toplum oluşturarak ilerleteceği görüşüne karşı çıkmış ve emperyalizmi tam aksine sömürgelerin sanayileşmesini ve ilerlemesini engelleyen olgu olarak görmüştür⁶⁶. Lenin'e göre kapitalist olmayan ülkelerin komünizme ulaşabilmesi için kapitalist ekonomik yapının inşası zorunlu değildir, devrim kapitalizme geçilmeden de yapılabilir⁶⁷.

Lenin'e göre emperyalizmin beş temel tanımlayıcı özelliği bulunmaktadır. Birincisi, üretimin ve sermayenin tekelleşmesidir. Tekelleşme, kapitalizmden daha üst bir sisteme geçiştir. Kapitalizm serbest rekabet temelli ve genel olarak mal üretimi varken tekelleşme serbest rekabete karşıdır ve küçük ölçekli işletmeleri de bünyesine katarak veya yok ederek büyümüş olan karteller, tekeller ve tröstler tarafından kontrol edilir. Bu sistemde bunlar ile bütünleşmiş ve çıkar ortaklığı kurmuş ve büyük miktarda sermayeyi kontrol eden az sayıda banka bulunmaktadır⁶⁸.

İkinci özellik, Hilferding'in ürettiği bir kavram olan ve sanayi sermayesi ile banka sermayesinin birleşmesi ile oluşan finanskapitalin ve finans oligarşisinin hâkimiyetinin oluşmasıdır⁶⁹. Mamul malların değil de sermayenin ihraç edilmesi üçüncü tanımlayıcı özelliktir. Malların ihracı eski tip kapitalizmin özelliğidir. Tekellerin yönettiği son aşamada ise sermaye ihraç edilmektedir. Bu sermaye az sayıdaki çok zengin ülkelerdeki tekeli kuruluşların elindedir. Sermayenin çok küçük bir kesimde temerküz etmesi sonucu oluşan yetersiz tüketim ve yerel pazarda yatırım imkânlarının azalması sermaye ihracını zorunlu kılmıştır. Yetersiz tüketim sorununu kitlelerin hayat şartlarının düzeltilmesi ile çözüme fikri de kapitalistlerin kârlarını azaltacağı için uygun görülmemiştir⁷⁰.

Dördüncüsü ise uluslararası düzeyde kapitalist tekeli kuruluşların oluşması ve dünyayı kendi aralarında paylaşmalarıdır. Karteller ve tröstler önce kendi ülke pazarlarını aralarında paylaşmışlardır. Kapitalist sistemde yerel pazarla dış pazar kaçınılmaz bir şekilde bağlanmıştır ve aralarında kesin sınır çizmek zordur. Dolayısıyla sermaye ihracı arttıkça dış ve kolonyal bağlar ile nüfuz alanları büyük tekeli kuruluşlar tarafından

⁶⁶ Warren, *Imperialism*, s. 83.

⁶⁷ Brewer, *Marxist Theories of Imperialism*, s. 16.

⁶⁸ Vladimir I. Lenin, *Imperialism: The Highest Stage of Capitalism*, Australia: Resistance Books, 1999, s. 91.

⁶⁹ Lenin, *Imperialism*, s. 58.

⁷⁰ Lenin, *Imperialism*, ss. 70-71.

yayılmaya başlanmıştır. Bunun sonucu da kuruluşların anlaşmaları ile uluslararası kartellerin kurulması olmuştur. Lenin bunu süpertekeleşme kavramı ile tanımlamaktadır⁷¹. Lenin'in emperyalizm tanımındaki son özellik ise bütün dünyanın en büyük kapitalist güçler arasında coğrafi olarak bölüşülmesidir. Lenin, kapitalizmin bütün bu beş özelliğin yaşandığı aşamasına emperyalizm demektedir⁷².

Kapitalist olan ve olmayan ülkeler şeklinde ikiye ayrılmış bir dünya sistemi olduğunu düşünen Lenin, kapitalist devletlerin kapitalist olmayan bölgelere doğru sermaye ihracı amacıyla yayılmasının kapitalist sistemin tekeli aşamasının ortaya çıkardığı sistemik zorunluluktan kaynaklandığını iddia eder. Tekelleşme ve sermayenin merkezileşmesi, ekonomileri geliştiren ve yeniliklere yol açan rekabetin ortadan kalkması ve sömürge pazarlarının sıkı kontrolü ile sonuçlanmıştır. Bu durumda sömürgelerde kalkınma ve ilerleme olmayacak, insanların refahı ve yaşam kalitesi artmayacaktır. Tekeller de bir süre sonra ellerindeki artı değer, aşırı kârın oluşturduğu büyük sermayenin yatırılacağı uygun dış pazar da bulamayacak ve bu durgunluk, büyük tekeller ve büyük kapitalist devletler arasında çatışmaya varacak bir paylaşım yarışını yani emperyalizmi tetikleyecektir⁷³.

Emperyalizm; tekeli kapitalizmin ve finanskapitalin üretimi geliştirmek ve artı değeri realize edebilmek için ucuz hammadde, daha çok pazar ve aşırı kar arayışının sonucudur⁷⁴. Lenin'in dünya sistemi için çizdiği ontolojik resimde tekelleşme, finanskapitalin oluşumu ve bunları besleyen finansal oligarşinin varlığı kapitalizmin o dönemki aşamasının özellikleridir. Tekelleşmiş kapitalist şirketler ve büyük kapitalist devletler, dünyanın kapitalist olmayan bölgelerini kendi aralarında savaş veya antlaşma yoluyla paylaşmışlardır⁷⁵. Lenin'e göre kapitalizmin en yüksek aşaması olan emperyalizmin bir diğer önemli özelliği de mamul malların değil de sermayenin ihracı için pazar arayışı olmasıdır. Ancak sermaye ihracının kapitalizmin belirli bir dönemi ile sınırlanması daha önceki devirlerde de sermaye ihracına hatta daha yoğun bir şekilde rastlandığı ve sermaye ihracının kolonilerden çok Avrupa, Amerika ve Avustralya gibi

⁷¹ Lenin, *Imperialism*, s. 75.

⁷² Lenin, *Imperialism*, s. 92.

⁷³ Warren, *Imperialism*, ss. 50-51.

⁷⁴ Lenin, *Imperialism*, s. 13.

⁷⁵ Lenin, *Imperialism*, ss. 124-25.

gelişmiş bölgelere yapılmış olması sermaye ihracının kapitalizmin bir aşamasının, emperyalizmin belirleyici bir özelliği olamayacağını düşündürmektedir⁷⁶.

Lenin, Luxemburg gibi kapitalizmin sistem olarak varlığının sömürgelerin varlığını zorunlu kıldığı görüşündedir. Dolayısıyla sömürgelerdeki bağımsızlık hareketleri ve istikrarsızlıklar, kapitalist ülkelerdeki kârları azaltacağı ve buralardan elde edilen kârlarla ağızlarına bal çalınan işçi sınıfını hoşnutsuzluğa iteceği için kapitalist ülkelerde devrime zemin hazırlar⁷⁷.

1.2. BAĞIMLILIK TEORİSİ VE EMPERYALİZM

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde ortaya çıkan bağımlılık teorileri temelde sermayenin uluslararasılaşması ve küresel çapta iş bölümü kavramları üzerinde durmuşlardır. Bağımlılık teorileri emperyalizmi sermayenin çok uluslu şirketler aracılığıyla uluslararasılaşmasının bir sonucu olarak görmektedir. Bu süreç, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra daha da yaygınlaşmıştır. Ayrıca bağımlılık teorisinin önemli isimlerinden Johan Galtung ve Immanuel Wallerstein dünya ekonomisinin resminin üretici merkez ve hammadde ile ucuz iş gücü sağlayan çevre ülkeler arasındaki iş bölümü şeklinde olduğu iddiasındadır⁷⁸.

1.2.1. Paul Baran

Paul Baran İkinci Dünya Savaşı sonrası Marxist emperyalizm literatürünün ilk temsilcilerindendir. İlk kuşak emperyalizm teorisyenlerinden farklı olarak dikkatleri az gelişmiş ülkeler üzerine analiz yapmaya yönlendirmiş ve görüşleri kendisinden sonraki birçok yazarın düşüncelerine temel olmuştur. Baran, az gelişmiş ülkelerin gelişim çizgisinin ve geleceklerine dönük analizlerin gelişmiş ülkelerinkiler ile eşit şartlarda tutulmasına karşı çıkmıştır. Ona göre tekelleşme ile birlikte yatırım imkânları ve elde edilecek gelir, tekellerin kontrolü altında sınırlandırılmakta ve özellikle sömürgelerde bu durum büyümenin yavaş olmasına sebep olmaktadır⁷⁹.

⁷⁶ Okur, *Emperyalizm Hegemonya İmparatorluk*, s. 123.

⁷⁷ Warren, *Imperialism*, s. 94.

⁷⁸ Arı, *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, ss. 243-59.

⁷⁹ Brewer, *Marxist Theories of Imperialism*, ss. 136-37.

Gelişmiş ülkelerde ise tekellerin elinde temerküz eden aşırı kâr, işçilerin ve toplumun diğer kesimlerinin gelirini azaltarak elde edildiği için bir süre sonra talep ve tüketimin azalmasına sebep olmaktadır. Az gelişmiş ülkelerde de siyasi ve toplumsal yapının da bir sonucu olarak emperyalist güçlerle birlikte hareket eden yöneticiler, kapitalist merkeze aktarılmayan ve kendilerine kalan payı adaletsiz bir şekilde dağıtarak şahsi refahlarını artırmış, bu da bir süre sonra merkezde olduğu gibi çevrede de tüketim ve talep azlığına sebep olmuştur. Özetle tekelleşme, hem kapitalist merkezlerde hem de sömürgelerde durgunluğa yol açmıştır. Az gelişmiş ülkeler dış kapitalist tekel baskısı altında yerel rekabetçi bir ekonomik ortama ulaşamadığı için de üretimleri ve gelir seviyeleri kapitalist tekellerin karar verdiği ölçülerde kalmaktadır⁸⁰.

1.2.2. Johan Galtung, Andre G. Frank ve Immauel Wallerstein

Bağımlılık teorisi, kalkınma iktisadının tartışmalarından doğmuştur. Bütün teorisyenleri Marxist gelenekten gelmemekle birlikte, bağımlılık teorisinde öne çıkan A. G. Frank, Samir Amin ve I. Wallerstein pek çok noktada Marx'ı eleştirirler ve klasik Marxistlerden ayrışsalar da Marxist gelenekten gelmektedir. Marxizm ile bağımlılık teorisi arasındaki temel fark, bağımlılık teorisyenlerinin kapitalizmin çevre ülkelerde kalkınmayı engelleyici olgu olduğu iddialarıdır. Bağımlılık teorisyenleri emperyalizmi başlı başına ele almamış, daha çok sömürsüzleştirme sürecinde de devam eden 'Üçüncü Dünya'nın kalkınma noktasındaki başarısızlığını açıklamaya çalışmışlardır⁸¹.

Bununla birlikte, klasik Marxizm kapitalizmin tarihini 16. Yüzyılda feodalizmin yıkılışı ile başlatır, sermaye ihracı ile birlikte uluslararasılaşmaya başladığını ve Sanayi Devrimi sonrasında da bütün dünyaya yayıldığını iddia eder. Bunun yanında klasik Marxist teoriye göre kapitalizm sürekli değişen dinamik bir sistemdir. Bağımlılık teorisyenleri bu tezi reddeder ve kapitalizmin kesintisiz sermaye birikimine dayalı durağan ve yüzyıllardır aynı kalan bir sömürü sistemi olduğunu iddia ederler⁸². Hem Frank hem de Wallerstein kapitalizmi dünya çapında, artı değeri çevreden/uydudan

⁸⁰ Brewer, *Marxist Theories of Imperialism*, ss. 21, 160.

⁸¹ Brewer, *Marxist Theories of Imperialism*, s. 162.

⁸² Brewer, *Marxist Theories of Imperialism*, s. 19.

merkeze/metropole aktaran bir mübadele ağı şeklinde tanımlar⁸³. Immanuel Wallerstein, modern dünya sisteminin ve bu sistemin ayırt edici özelliği olan kapitalizmin 16. yüzyılda Avrupa’da doğduğu iddiasındadır⁸⁴. Andre G. Frank ve Barry Gills, avrupamerkezci olmayan bir açıdan bakıldığında kapitalizmin özelliklerinin tarih boyunca dünyanın her bölgesinde yaşandığını söyleyerek dünyada 5000 yıl öncesinden itibaren var olan bir sistem olduğunu iddia etmişlerdir⁸⁵.

Bağımlılık teorisi, dünya düzenindeki ontolojik resmi merkez-çevre / metropol-uydu şeklinde iki parçalı bir yapı olarak resmetmiştir⁸⁶. Johan Galtung, dünyayı merkez ve çevre olarak ikiye ayırırken ülkelerin de kendi içlerinde benzer bir merkez-çevre ayrımı olduğunu ifade eder. Merkez ülkelerin merkezi ile çevre ülkelerin merkezi arasında çıkar ilişkisi bulunmakta, bu da yapısal olarak merkez ülkelerin çevre ülkeleri sömürmesini, yani emperyalizmi doğurmaktadır⁸⁷.

Galtung gibi diğer bağımlılık teorisyenleri de kapitalizmi sadece sınıf ilişkileri bağlamında değil, aynı zamanda dünyanın farklı bölgeleri arasında eşitsiz ekonomik ilişkiler ve sömürü düzenini ifade edecek şekilde geniş bir perspektiften değerlendirmişlerdir. Frank’a göre az gelişmişliğin sebepleri ülkelerin iç yapılarında değil, sömürgeci kapitalist devletlerin kolonileştirme faaliyetleri ile oluşturdukları yapıda aranmalıdır⁸⁸. Hem Frank hem de Wallerstein’e göre bu sistem içerisinde gelişmişlik ve geri kalmışlık bir bozuk paranın iki yüzü gibidir. Çevre/uydudaki geri kalmışlık, merkez/metropoldeki gelişmişliğin sonucudur. Çünkü merkez/metropol, çevre/uydunun kaynaklarını sömürerek kendi kalkınmasında kullanmıştır⁸⁹.

Wallerstein ve Frank, kapitalizmi uzun vade içerisinde yorumlayarak kapitalist merkezin farklı coğrafyalarda farklı zamanlarda gerçekleştirdiği sömürgeci faaliyetlerin

⁸³ Brewer, *Marxist Theories of Imperialism*, s. 198.

⁸⁴ Arı, *Uluslararası İlişkiler Teorileri*.

⁸⁵ Andre Gunder Frank, Barry K. Gills, “5000 Yıllık Dünya Sistemi”, *Dünya Sistemi Beş Yüzyıllık mı, Beş Bin yıllık mi?*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2003, ss. 41-43.

⁸⁶ Wallerstein, merkez ve çevrenin yanı sıra ikisinin arasında bir yarı-çevre ülkeler grubunun bulunduğunu söyler. Yarı-çevre, hem merkezin hem de çevrenin özelliklerini taşır. Nihai noktada da ya merkez özelliklerini gösteren bir ülke olur ya da çevre ülkelerden biri haline gelir. Detaylı bilgi için bkz. Arı, *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, s. 257. Immanuel Wallerstein, *Modern Dünya Sistemi 2*, çev. Latif Boyacı, Yarın Yayıncılık, 2010, ss. 181-241.

⁸⁷ Arı, *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, s. 251.

⁸⁸ Arı, *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, s. 249.

⁸⁹ Brewer, *Marxist Theories of Imperialism*, s. 198.

bugüne etkilerini de analiz etmişlerdir. Merkez ülkeler, sömürgeleştirme süreci sonrasında da çevre ülkeleri ticari ilişkilerin yapısını kendi çıkarlarına uygun şekilde oluşturarak çevreyi kendisine bağımlı kılar ve çevre ülkelerin sömürsünün ve geri kalmışlığının devamını sağlarlar. Bu durum, bağımlılık teorisine göre sömürgeleştirme sonrasında da emperyalizmin ve sömürünün farklı formlarda devam ettiği anlamına gelmektedir. Merkez ülkeler ile kurulan bu eşitsiz ilişkilerden şahsi menfaat sağlayan çevre ülkelerindeki yönetici kadrolar da kendi iktidar ve refahlarının devamı için kurulmuş olan bu nizamı ve kapitalist sömürü ilişkisini korurlar⁹⁰.

1.3. LİBERAL TEORİLER VE EMPERYALİZM

Liberal emperyalizm teorileri, Marxist teorilerin emperyalizmi kapitalist sistemden kaynaklı zorunlu bir aşama olduğu görüşünü kabul etmemektedir. Ayrıca Marxizm'in ekonomi merkezli açıklamalarını ya yanlışlamaya çalışmakta ya da emperyalizmin gerekçesi olarak sunulmalarını yeterli görmemektedir. Liberal teorisyenler, emperyalizmin ekonomik gerekçeleri olduğunu bütünüyle reddetmemekle birlikte emperyalizmin ekonomik gerekçelere indirgenmesine karşı çıkmaktadır. Emperyalizmin gerekçeleri, ekonomik unsurların yanında siyasi, sosyal, kültürel, dini ve ideolojik unsurlara da dayanmaktadır⁹¹.

Çalışmanın bu kısmında klasik dönem Marxist teorisyenlerle aynı dönemde yaşamış olan John Hobson ve Joseph Schumpeter gibi liberal emperyalizm teorisyenlerinin ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında gayrı-resmi imparatorluk kavramı üzerinden emperyalizmin önemli bir boyutuna işaret eden Ronald Robinson, John Gallagher, Peter Cain ve A. Hopkins'in görüşlerine yer verilmiştir.

2.2.1. John Hobson

Hobson'un emperyalizm üzerine yaptığı çalışmalar, İngiltere'nin 1870'lerden 20. yüzyıl başlarına kadar giriştiği emperyal eylemlerin analizini içerir. İngiltere'nin bu

⁹⁰ Brewer, *Marxist Theories of Imperialism*, ss. 17-18.

⁹¹ Okur, *Emperyalizm Hegemonya İmparatorluk*, s. 110.

dönemdeki emperyal eylemleri önceki devirlerde gerçekleşen kolonilere dönük yayılmadan farklılık arz etmektedir. Mesela, bu dönemde İngiltere'nin işgal ettiği bölgeler, Asya ve Afrika'nın yoğun nüfuslu bölgeleridir ve bu sebeple klasik nüfus ihracı teziyle açıklanamayacak niteliktedir⁹². Hobson, analiz ettiği dönemdeki İngiliz emperyalizminin gerekçesi olarak sanayi ve finans sermayesinin devlet gücünü kullanarak aşırı kâr, aşırı üretim ve artı değeri yatırabilecekleri pazarlar aramasını gösterir. Pazarları ele geçirme konusunda rakip devletlerin önüne geçmek için ise ulusal sermayenin ve askeri gücün büyüklüğü önemlidir⁹³.

Hobson'a göre emperyalizme giden süreç tekelleşme ile kârın ve sermayenin merkezileşmesi ile başlar. Tekellerin tasarrufa meyilli olması, yerelde yapılacak yatırım imkânının belirli bir sınırı olması ve sermayenin çok azını elde edebilen ve bu sebeple tüketimi gerçekleştiremeyen geniş kitlelerin talep kıtlığı yaratması, sermayenin ihraç edilmesini bir çıkış noktası olarak görmesine sebep olur. Küresel rekabetin de etkisiyle sermaye ihracının ve yatırımların muhafazası ve devamlılığı için emperyal eylemlere başvurulmuştur⁹⁴. Ancak Hobson, bu gerekçelerle emperyal eyleme girişilmesinin yanlış olduğu kanaatinde. Zira emperyal eylemlerin maliyeti, getirisinin üzerindedir ve bu maliyet rekabet ortamının da etkisiyle silahlanmayı artıracak için hızla artacaktır⁹⁵.

Hobson, sanayi ve finans çevrelerinde tekelleşme yaşayan ülkelerin pazar arayışı yarışına katılması ile İngiliz yayılcılığı arasında doğrudan ilişki olduğunu iddia eder. Hobson, yetersiz tüketim problemini çözmek için maliyeti yüksek olan emperyal eyleme başvurulmasını gereksiz görmüştür. Bunun yerine gelirin ülke içerisinde dağıtılarak tasarruf ve talep kıtlığı sorununun çözülmesini önermiştir⁹⁶.

Hobson'a göre emperyal eylemin gerçekleşmesini sağlayan Gramsci'nin tabiriyle tarihsel blok; finans çevreleri, gemi ve silah ticareti yapan sanayiciler ile sivil ve askeri bürokrasinin üyeleridir. Bu tarihsel blok, hem maddi hem de siyasi gücünü kullanarak İngiltere'nin siyasi kurumlarına, medya ve eğitim sektörlerine nüfuz etmişlerdir⁹⁷.

⁹² J. A. Hobson, *Imperialism: A Study*, New York: Cosimo Classics, 2005, ss. 41-43.

⁹³ Ferro, *Sömürgecilik tarihi*, s. 42.

⁹⁴ Brewer, *Marxist Theories of Imperialism*, s. 73.

⁹⁵ Hobson, *Imperialism*, ss. 28-40.

⁹⁶ Hobson, *Imperialism*, s. 88.

⁹⁷ Hobson, *Imperialism*, ss. 47-51; Okur, *Emperyalizm Hegemonya İmparatorluk*, ss. 216-17.

Hobson, Marxistlerin aksine emperyalizmin kapitalist sistemin tekelci aşamasının otomatik olarak ortaya çıkardığı bir sonuç olduğunu kabul etmez. Bu yüzden de Lenin tarafından eleştirilmiştir. Hobson'a göre emperyalizm bilinçli bir iradenin tercihidir ve yetersiz tüketimin sonucu olarak yeni pazar arayışının bir ürünüdür. Tekelleşme, yetersiz tüketim ve bunun sonucu olarak pazar arayışı tezi, Lenin tarafından benimsenmiştir⁹⁸.

2.2.2. Joseph Schumpeter

Schumpeter, kapitalizm ile emperyalizm arasındaki her türlü bağı reddetmiştir. Emperyalizm ile işgal yoluyla bir ülkenin yönetiminin ele geçirilmesini kasteden Schumpeter, emperyalizm ile kapitalizmin taban tabana zıt olduğunu söyler⁹⁹. Ona göre kapitalizm, insanların tamamen barışçıl şartlarda üretim ve ticaret yapmalarını amaçlamakta, emperyalizm ise rasyonel olmayan ve milli bir yönü de bulunmayan tarihte kalmış eylemlerle insanların enerjilerini emmektedir. Emperyalizm, kapitalizmin kurumları ve zihniyetiyle toplum tarafından içselleştirilememesinin sonucudur¹⁰⁰. Emperyalizm, devletlerin başka hiçbir rasyonel amaç gözetmeksizin gücünü ve hâkimiyet alanını yayma amacıyla sınırlarının ötesine yayılma iradesidir¹⁰¹.

Schumpeter'in çizdiği resimden bakıldığında kapitalizm cihetinden emperyalizm arzu edilemeyecek bir yoldur. Çünkü kapitalistler, ürettikleri malların satışını ve edindikleri gelirlerin devamlılığını engelleyecek şiddet ve çatışma ortamının istemez. Ancak, Hannah Arendt, sermaye sahiplerinin emperyal eylemi desteklediklerini ve emperyal eylemden kârlı çıktıklarını göstererek sermaye ihracı ile emperyalizm arasındaki ilişkiyi ortaya çıkartmıştır¹⁰².

⁹⁸ Okur, *Emperyalizm Hegemonya İmparatorluk*, s. 100.

⁹⁹ Doyle, *Empires*, s. 24.

¹⁰⁰ Warren, *Imperialism*, s. 52.

¹⁰¹ Ferro, *Sömürgecilik tarihi*, ss. 39-40.

¹⁰² Okur, *Emperyalizm Hegemonya İmparatorluk*, s. 121.

2.2.3. Ronald Robinson

Ronald Robinson, Schumpeter ve Hobson gibi emperyal eylemin sermaye ihracı için pazar arayışı gerekçesinin rasyonelliğini sorgulamış ve bu amaç için güce dayalı emperyal eylemin gerekli olmadığını iddia etmiştir. Robinson'a göre, barışçıl ticaret ve diplomatik hamleler yoluyla da pazarlar elde edilebilir. Ayrıca, emperyal eylem ekonomik gerekçelerin dışında stratejik ve siyasi gerekçelerle de gerçekleştirilebilir. Nitekim Robinson ve Gallagher, Afrika'nın paylaşılmasının ekonomik gerekçelerle değil, rakip devletlerin güçlenmesini engellemek gibi stratejik gerekçelerle ortaya çıktığı iddiasındadır¹⁰³. Robinson, emperyal eylem incelenirken sömürgeci ülkelerdeki ekonomik faktörlerin ve pazar arayışındaki devletlerin aralarındaki ilişkinin dışında sömürgeleştirilmek istenen ülkelerin iç dinamiklerinin de etkili olduğunu söyler. Zira hedef ülkede emperyal eylemin maliyetini artıracak bir direnişle karşılaşılabilmesi gibi emperyal eylemi irrasyonel kılabilecek işbirliği dinamiklerine de rastlanılabilir¹⁰⁴. Böylece Robinson, avrupamerkezci bakış açısını eleştirerek çevre ülkelerin de analizlere dâhil edilmesi gerekliliğini savunmuştur.

Robinson ve Gallagher'e göre emperyal eylemin maliyeti sadece ilk andaki askeri maliyetinden ibaret de değildir. Sömürgeleştirilen ülkenin siyasi yapısının oluşturulması, korunması ile ekonomik ve toplumsal hayatın kontrol edilmesi emperyalist ülkeye ek ve uzun süreli maliyetler yükleyen unsurlar olmuştur. Dolayısıyla, emperyal eylem ekonomik çıkarlar gözetilerek başvurulması son çare olmalıdır ve daha az maliyetli yollar denendikten ve başarısızdıktan sonra başvurulabilecek yoldur. Gallagher ve Robinson, İngiltere'nin Victoria döneminde siyasi ve ekonomik olarak etkisi altındaki toprakları büyütürken sömürgecilikten doğacak maliyeti üzerinden atmak için yerel yöneticilere belirli sınırlar içerisinde özerk alanlar bırakmıştır. Ancak, 1870 sonrasına tekabül eden geç Victoria döneminde rakip devletlerin tehdidi sebebiyle doğrudan kontrolünü artırmayı tercih etmiştir¹⁰⁵. Dolayısıyla bu ikiliye göre emperyal eylem Marxistlerin iddia

¹⁰³ Ronald Edward Robinson, John Gallagher, Alice Denny, *Africa and the Victorians: The Climax of Imperialism in the Dark Continent*, New York: St. Martins Press, 1961, ss. 19-21.

¹⁰⁴ Ronald Robinson, "Non-European foundations of European imperialism: Sketch for a Theory of Collaboration", *Studies in the Theory of Imperialism*, ed. Roger Owen, Bob Sutcliffe, London: Longman, 1975, s. 119.

¹⁰⁵ John Gallagher, Ronald Robinson, "The Imperialism of Free Trade", *The Economic History Review*, C. 6, S. 1 (1953), ss. 1-15, doi:10.2307/2591017.

ettikleri gibi kapitalist merkezdeki gelişmelerin zorunlu bir sonucu değil, kapitalist ülkelerin nüfuzu altında bulunan bölgelerdeki olumsuz gelişmelerin ürünüdür.

Emperyal eyleme başvuran ülkeler, hedef topraklarda yerel idareci ve elitlerle işbirliği içerisinde ve onların çıkarlarını gözeterek tutunmaya ve maliyeti azaltmaya çalışmıştır. Fakat bu toprakların kapitalist ekonomiye entegrasyonu, idarecilerin iktidarını sınırlamaya başlamış ve sömürgeci güçleri ya çekilme ya da emperyal eylemin dozunu ve şiddetini yükseltme seçenekleri arasında bırakmıştır¹⁰⁶. Merkez ülkelerin bu aşamada tercihleri çoğunlukla ikinci seçenek olmuştur.

Robinson ve Gallagher, geç Victoria döneminde ilki Avrupalı devletlerin kendi aralarında bölgelerin paylaşımını öngören, ikincisi maliyetin düşürülmesi amacıyla sömürgeleştirilecek topraklardaki yerel idareci ve işbirlikçiler ile sömürgeci devletler arasında, sonuncusu da yerel idareci ve işbirlikçiler ile yerel hak arasında olmak üzere sömürgeci devletlerin hâkimiyetinin üç ayrı sözleşme ile sağlandığını belirtir. Bunlardan ilki, rekabetin bir savaşa dönüşerek tarafların hepsinin kayba uğrayacağı bir ortamın oluşmasını engellemek içindir. İkincisi ise yerel idarenin sömürgecilerle aynı safa çekilerek kilit önemdeki kişilerin ve dolaylı olarak da kitlelerin rızasının sağlanması yoluyla maliyetin düşürülmesi amacıyla yapılmıştır. Son sözleşme de ikincinin yereldeki yansımadır¹⁰⁷. Eğer bu üç sözleşmenin herhangi birinde sorun ortaya çıkarsa devletler emperyal eyleme başvurma ihtiyacı duymakta ve sözleşmeler yeniden tesis edilmektedir¹⁰⁸.

2. GRAMSCİ, COX VE HEGEMONYA

Antonio Gramsci, çalışmalarında esas olarak devlet üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu sebeple uluslararası ilişkiler alanında sistemli analizleri bulunmamaktadır¹⁰⁹. Antonio

¹⁰⁶ Ronald Robinson, "The Excentric Idea of Imperialism, with or without Empire", *Imperialism and After: Continuities and Discontinuities*, ed. Wolfgang J. Mommsen, Jürgen Osterhammel, London: Allen & Unwin, 1986, s. 278.

¹⁰⁷ Gallagher, Robinson, "The Imperialism of Free Trade", ss. 6-7.

¹⁰⁸ Okur, *Emperyalizm Hegemonya İmparatorluk*, ss. 125-26.

¹⁰⁹ Robert W. Cox, "Gramsci, Hegemonya ve Uluslararası İlişkiler: Metot Üzerine Bir Deneme", *Dünya Düzenine Yaklaşımlar*, ed. Robert W. Cox, Timothy J. Sinclair, İstanbul: Uluslararası İlişkiler Kutuphanesi, 2016, s. 124.

Gramsci'nin çoğunlukla İtalya'daki ulusal toplum yapısı üzerine yaptığı çalışmalarda ürettiği hegemonya, sivil toplum, tarihsel blok ve organik entelektüel gibi kavramlar, yeni Gramscici perspektifin önde gelen yazarlarından Robert Cox tarafından 1945 sonrası Amerikan hegemonyası döneminin analizinde, uluslararası düzeyde kullanılmıştır¹¹⁰.

Gramsci'nin sosyal teorisinde toplum öncelikli olarak üretim şekilleri tarafından kurulan bir bütündür. Gramscici yaklaşım devletin doğasını devlet-sivil toplum ilişkilerinin karmaşıklığı cihetinden açıklamakta ve devlet gücünün doğasının ekonomideki ve toplumdaki kapsayıcı bir temelde siyasi olarak hareket eden önemli iktidar odakları arasındaki dinamik sentezin gücü ile ilişkili olduğunu söylemektedir. Ayrıca toplumda etkin olan ideoloji ve medya ile eğitim kurumları da tarihsel blokun oluşumunda ve başarısında oldukça etkilidir. Bütün bu güçler arasındaki sentez, Gramsci'nin tabiriyle hegemonik olma potansiyeli taşıyan tarihsel blokları yaratır¹¹¹. Tarihsel blok, sivil toplumdaki hegemonik yapıyı tesis edebilen sınıftır¹¹². Bu yapıyı da geliştirdikleri ideoloji ve yönetilen sınıfların çıkarlarını da gözetmeleri sayesinde onların rızasını kazanarak oluşturabilirler¹¹³.

Gramsci'ye göre uluslararası ilişkiler, ulusal düzeydeki temel sosyal ilişkilerin öncülü değil onların bir sonucudur. Sosyal yapıdaki her organik yenilik, teknik-askeri ifadeler aracılığıyla uluslararası ilişkiler alanındaki görelî ve mutlak ilişkileri yapısal olarak değiştirir. Büyük güçler, dış siyasetlerini belirlerken iç siyasetteki etki alanına kıyasla görece bir özgürlüğe sahiptir; küçük güçler ise daha az otonomiye sahiptir. Gramsci'ye göre güçlü uluslar, başkalarına tabi olan ulusların ekonomik yaşamlarına sızarlar ve onları sarıp kuşatırlar. Bu durum, yapısında çeşitli bölgeleri barındıran ve bu bölgelerin birden çok dış kuvvetle farklı ilişki örgüleri olması halinde daha da karmaşıklaşır ve emperyal rekabeti doğurur¹¹⁴.

¹¹⁰ Stephen Gill, "Gramsci and Global Politics: Towards a Post-Hegemonic Research Agenda", *Gramsci, Historical Materialism and International Relations*, ed. Stephen Gill, New York: Cambridge University Press, 1993, ss. 2-4.

¹¹¹ Stephen Gill, "Epistemology, Ontology, and the 'Italian School'", *Gramsci, Historical Materialism and International Relations*, ed. Stephen Gill, New York: Cambridge University Press, 1993, ss. 37-40.

¹¹² Cox, "Gramsci, Hegemony ve Uluslararası İlişkiler: Metot Üzerine Bir Deneme", s. 132.

¹¹³ Arı, *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, s. 464.

¹¹⁴ Cox, "Gramsci, Hegemony ve Uluslararası İlişkiler: Metot Üzerine Bir Deneme", s. 134.

Gramsci, bir sınıfın veya devletin zor kullanarak kendi hâkimiyetini tesis etmesini hegemonya olarak adlandırmaz. Hegemonyada güç ile alt grupların çıkarlarının sağlanması, organik entelektüeller aracılığıyla ideolojinin şekillendirilmesi ve bilginin kontrolü sonucu ortaya çıkan entelektüel, moral ve kültürel iknaya dayalı rıza bir arada bulunur. Hegemonya, hem sosyal hem de siyasi alanda hâkim konumda olmayı gerektirir¹¹⁵. Bir başka ifadeyle hegemonya, “zorun zırhıyla korunan konsensüs”tür¹¹⁶. Ona göre bir hâkimiyet ilişkisinin hegemonya olarak adlandırılabilmesi için genel meşruiyet ve aktif rıza unsurlarının olması gerekir. Bu da sistem içerisindeki alt unsurların çıkarlarının da hegemon tarafından korunmasını gerektirir. Dolayısıyla hegemonya, diğer devletler üzerinde güç kullanan bir devletin veya devletler grubunun baskınlığının sonucu olamaz. Bu biraz da insanların idraklerinin ve mevcudun sınırı içerisinde bir derece serbest iradelerinin olmasındandır¹¹⁷.

Robert Cox, Antonio Gramsci’den etkilenmiştir ve Gramsci’nin görüşlerini uluslararası düzeyde maddi şartlar, kurumlar ve fikirler arasındaki ilişki ekseninde inlemiştir¹¹⁸. Gramsci’nin düşüncelerinden hareketle uluslararası düzeyde analizlerde bulunan Robert Cox’a göre hegemonya, devletler ve devlet olmayan kurumlar sisteminin bütününe yayılan, doğal düzen ile alakalı değerler ve anlayışlar yapısıdır. Cox, Gramsci’nin hegemonya kavramını uluslararası düzeye uyarlarken güç ile rızanın birlikte bulunmasına vurgu yapar. Bunu yanında Cox’a göre uluslararası hegemonya, devletlerarası ilişkilerin ötesinde, dünya ekonomisi düzenidir. Hegemonyanın güvenilirliği, istikrarı ve sorgulanamazlığı kendi varlığının da garantisidir. Maddi şartların yanında fikirler ve kurumlar da hegemonyayı devam ettirecek şekilde dizayn edilmelidir¹¹⁹.

Hegemonik düzende bu değerler ve anlayışlar yapısı sabit ve sorgulanamazdır. Birçok aktör tarafından doğal düzenmiş gibi algılanır. Böyle bir anlam yapısı genellikle bir devletin hâkim olduğu bir güç yapısı tarafından desteklenmektedir. Ancak bu

¹¹⁵ Stephen Gill, David Law, “Global Hegemony and the Structural Power of Capital”, *Gramsci, Historical Materialism and International Relations*, ed. Stephen Gill, New York: Cambridge University Press, 1993, s. 93.

¹¹⁶ Okur, *Emperyalizm Hegemonya İmparatorluk*, s. 42.

¹¹⁷ Gill, “Epistemology, Ontology, and the ‘Italian School’”, ss. 40, 43.

¹¹⁸ Arı, *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, s. 473.

¹¹⁹ Cox, “Gramsci, Hegemonya ve Uluslararası İlişkiler: Metot Üzerine Bir Deneme”, s. 137; Okur, *Emperyalizm Hegemonya İmparatorluk*, s. 55.

hâkimiyet hegemonya yaratmak için yeterli değildir. Hegemonya dominant devletlerin dominant sosyal tabakasından kaynaklanır. Diğer devletlerin dominant sosyal tabakaları bu düşünme ve hareket etme şekline rıza gösterirler¹²⁰.

Cox, rıza unsuruna dayanan hegemonyayı yastığa benzetir. Hegemonya, kendisine yönelen darbeleri emer ve hegemonyaya karşı çıkan saldırganı bir süre içerisinde başını yastığa koydurarak sakinleştirir. Çevre ülkelerdeki yetenekli ve eğitilmiş sınıfın hegemonik ideoloji çerçevesinde asimile edilmesi ise karşı çıkışları ve hegemonik düzenin varlığı için daha tehlikeli olan karşı-hegemonya oluşturacak bir tarihsel blokun oluşumunu engeller¹²¹.

3. KÖRFEZ'DE GAYRI-RESMİ İMPARATORLUK

Charles Reynolds'a göre emperyal eylem, içeriden ve dışarıdan olmak üzere iki şekilde gerçekleştirilebilir. İlki bir kontrol ve sınırlama sistemi ile hedef bölge ve halkı dolaylı olarak emperyal halkaya dâhil edilir. İkincisinde ise emperyalist devlet doğrudan kuvvet kullanımında bulunarak bir ülke ve halkı üzerinde siyasi iktidarını tesis eder¹²².

İngiltere'nin dünyanın belirli bölgelerinde ve belirli zaman diliminde uyguladığı emperyal eylemin şekli göz önüne alınarak teorileştirilmiş bir kavram olan ve Reynolds'un içeriden ve dolaylı olarak gerçekleştirilen emperyalizm tanımına uygun olan "gayrı-resmi imparatorluk" kavramı bu çalışmanın teorik çerçevesini oluşturmaktadır. Gayrı-resmi imparatorluk, kapitalizmin belirli bir evresinin değil, tarih boyunca görülen emperyal eylemlerin İngiltere tarafından dolaylı yollardan ve çeşitli yöntemler kullanılarak uygulanmasının kavramsallaştırılmış halidir. Kavram, ilk defa John Gallagher ve Ronald Robinson tarafından ortaya atılmıştır. Gallagher ve Robinson, ekonomik analiz amacıyla sadece haritada kırmızı ile gösterilen kolonilerin tarihini

¹²⁰ Robert W. Cox, "Dünya Düzeninin Hegemonya-Sonrası Kavramsallaştırmasına Doğru:İbn-i Haldun'un Yeri Üzerine Düşünceler", *Dünya Düzenine Yaklaşımlar*, ed. Robert W. Cox, Timothy J. Sinclair, İstanbul: Uluslararası İlişkiler Kutuphanesi, 2016, s. 151.

¹²¹ Cox, "Gramsci, Hegemonya ve Uluslararası İlişkiler: Metot Üzerine Bir Deneme", s. 139.

¹²² Charles Reynolds, *Modes of Imperialism*, New York: Palgrave Macmillan, 1981, s. 1.

emperyal tarih olarak tanımlamanın gerçekçi olmadığını, bunun sadece buzdağının suyun üzerinde kalan kısmını gösterdiğini belirtir¹²³.

İngiltere’de imparatorluğun eldekilerin tutulduğu ve yeni kolonilerin ele geçirildiği, buna rağmen de anti-emperyalist dönem olarak adlandırılan geç Viktorya döneminde Güney Afrika’nın iç dinamiklerini doğrudan kontrol etmekten vazgeçen İngiltere enerjisini yabancı güçlerin bölgeye girişini engelleyerek Doğu yolunun güvenliğini sağlamaya harcamıştır. 1852-1877 arasında, Boer Cumhuriyetleri resmi olarak İngiltere tarafından kontrol edilmese de gayrı resmi hâkimiyet ve onların İngiliz limanlarına bağımlılığı yoluyla üzerlerinde etkili bir şekilde tahakküm kurulmuştur. Aynı durum Basra Körfezi’nde de yaşanmıştır. İngiltere hiçbir zaman Basra Körfezi’ndeki şeyhlikleri imparatorluk sınırlarına dâhil etmemiştir¹²⁴.

Bu emperyal ilişkinin temel mantığı, mümkünse gayrı resmi araçlar yoluyla kontrolün sağlanması, zorunlu kalındığı durumda da doğrudan müdahale yöntemine başvurulmasıdır. Geç Viktoryan dönemde bir bölgedeki İngiliz üstünlüğüne yabancı meydan okuma olursa ya da koloni kendi iç güvenliğini sağlayamayacak durumda olursa, emperyal otorite tam sorumluluk almış ve çıkarlarını muhafaza altına almak için doğrudan müdahale etmiştir. Normal şartlarda ise resmi siyasi bağ yerine anlaşma ilişkisi, ekonomik bağımlılık ve karşılıklı iyi hisse dayanarak sömürgelerini daha ileri İngiliz yayılması veya Basra Körfezi örneğindeki gibi mevcut sömürgelerin ve ticaretin korunması için özne olarak kullanmıştır.

Gallagher ve Robinson, emperyalizmi yeni bölgeleri, yayılmakta olan ekonomiye entegre etme süreci için yeterli olan siyasi eylem şeklinde tanımlamaktadır. Emperyalizmin karakteristiği de büyük oranda belirli bir zaman ve mekânda yayılmanın siyasi ve ekonomik unsurları arasındaki çeşitli ve değişen ilişkilerce kararlaştırılır. Bu çerçevede Gallagher ve Robinson, emperyalizmin iki temel karakteristiği ön plana çıkmaktadır. İlki, emperyalizmin ekonomik entegrasyonla sadece dolaylı olarak ilişkili olduğu ve bazen ekonomik gelişme alanlarının dışına, o bölgelerin stratejik savunması için yayılabildiğidir. İkincisi de emperyalizm ile ekonomik yayılmanın arasında zorunluluk ilişkisi olmadığı, emperyalist eylemin sadece ekonomik yayılma gerekçesiyle

¹²³ Gallagher, Robinson, “The Imperialism of Free Trade”, s. 1.

¹²⁴ Gallagher, Robinson, “The Imperialism of Free Trade”, s. 3.

gerçekleşmeyeceği ve yayılan emperyalist toplumun yörüngesindeki bölgelerdeki sosyal ve siyasal organizasyon tarafından ve dünyanın genel durumu tarafından da belirlendiğini iddia eder. Emperyalizmin yayıldığı bu yeni bölgelerdeki siyasi yapı, ticari ve stratejik entegrasyon için uygun şartları sağlamada başarısız olursa ve kendi görece zayıflıkları da yeterliyse emperyal devlet gücünü bu koşulları yeniden ayarlamak için emperyalist biçimde kullanır¹²⁵.

Robinson ve Gallagher'a göre 19. ve 20. yüzyıllarda İngiliz emperyalizminin arkasındaki temel motivasyon stratejidir. En temel strateji de Hindistan'ın korunmasıdır. Bu görüşe göre ticaret, bayrağı takip etmiştir. İngiliz emperyal eylemi Londra'nın değişen çıkar, öncelik veya politikaları sonucu değil; İngiltere'nin küresel çıkarlarını tehdit eden deniz aşırı gelişmelerin sonucudur ve imparatorluk stratejisi öncelenerek çevredeki emperyal merkezler tarafından belirlenir. Bir yerdeki İngiliz emperyal müdahalesinin şekli iki faktörün yansımasıdır: ekonomik fayda ve çıkarlarını korumak için gerekli olan doğrudan kontrol oranı. İngilizler, emperyal eylemi gerçekleştirdikten sonra doğrudan kolonileştirmedikleri bölgelerdeki yerel işbirlikçilere bağımlı kalmak yerine yerel siyasi sistemi şekillendirerek sistem içerisinde hareket etmeyi tercih etmiştir. İngilizlerin kontrol yöntemini belirleyen büyük oranda yerel işbirlikçi ve arabulucuları kendi tarafına çekme ve sistemlerine uydurabilme başarısıdır. Bu yöntem ne kadar başarılı olursa, kontrol de o kadar gayri resmi ve dolaylı olur¹²⁶.

P.J. Cain ve A.G. Hopkins, Gallagher ve Robinson gibi ekonominin emperyalizmin tabiatının temel itici faktörü olduğunu ve özellikle geç Viktorya döneminde İngiliz emperyalizminin temel ilkesinin mümkünse gayri resmi kontrol, zorunluysa resmi kontrol olduğunu düşünmektedir. Ancak onlardan farklı olarak emperyal müdahalenin şeklini ve zamanını Londra'nın finansal çıkarlarının belirlediğini düşünen Cain ve Hopkins, İmparatorluk'un veya çevrenin şartlarının veya sömürgelerdeki olayların birinci derecede belirleyici olmadığını iddia eder¹²⁷. Cain ve Hopkins'in yeni emperyalizm olarak adlandırdığı bu stratejinin temel motivasyonu ekonomik faktörlerdir. İngiliz deniz aşırı ekonomik faaliyetleri, özellikle de Londra'nın

¹²⁵ Gallagher, Robinson, "The Imperialism of Free Trade", ss. 5-6.

¹²⁶ James Onley, "Britain's Informal Empire in the Gulf", *Journal of Social Affairs*, C. 22, S. 87 (2005), ss. 32-33.

¹²⁷ P. J. Cain, A. G. Hopkins, "Gentlemanly Capitalism and British Expansion Overseas II: New Imperialism, 1850-1945", *The Economic History Review*, C. 40, S. 1 (1987), s. 18, doi:10.2307/2596293.

finans ve hizmet sektörü, İngiliz deniz aşırı siyasi ve askeri faaliyetlerinin alanını belirlemiştir. İngiliz emperyal eyleminin temel nedeni deniz aşırı pazarların Avrupalı rakiplerden korunması ihtiyacıdır. Yani bayrak, ticareti takip etmiştir¹²⁸. İki görüş arasındaki farkı James Onley, Hindistan'dan çekilme olayı üzerinden anlatır. Robinson ve Gallagher'e göre Hindistan'dan çekilme kararı, yerel işbirlikçiler ve araçlar sisteminin bozulmasının sonucudur. Cain ve Hopkins'e göre ise İngiltere'nin Hindistan'daki varlığının artık ekonomik olarak kârlı ve mali olarak uygun olmadığı için çekilme kararı alınmıştır¹²⁹.

Dönemin İngiliz devlet adamları ise gayrı-resmi imparatorluk konusuna anayasal egemenlik ve tabiiyet-bağlılık, ya da tam veya parçalı egemenlik perspektifinden yaklaşmıştır. Onlara göre İngiliz resmi imparatorluğu, İngiltere'nin kendi toprakları dışında tam egemenli sağladığı yerlerdir. Gayrı resmi imparatorluğu ise İngiltere'nin bir dereceye kadar tabiiyetini sağladığı veya anlaşmalar yoluyla parçalı egemenlik kurduğu yabancı topraklardır. Bu tanıma göre, resmi imparatorluğa Malta, Kıbrıs ve Aden dâhil edilirken Basra Körfez'i, Mısır (1914-1936), Sudan, Somali, Irak, Ürdün ve Filistin gayrı resmi imparatorluk olarak görülmüştür. 1958'e kadar Irak, 1956'ya kadar Ürdün, 1956'ya kadar kanal bölgesi, resmi makamlarca İngiliz gayrı resmi imparatorluğunun parçası olarak da sayılmamıştır. Bunda uluslararası kamuoyunun tepkisini çekmeme ve özellikle sömürsüzleştirme ve Arap milliyetçiliğinin arttığı dönemlerde baskılardan kurtulma motivasyonu etkili olmuştur¹³⁰.

Anayasal statü farklılıkları kenara bırakılırsa sayılan bütün ülkeler, İngiliz emperyal sistemine koloniler kadar entegre edilmiştir. Okulları, posta teşkilatları, sivil ve askeri hizmetleri kısaca bütün devlet altyapısı İngilizler tarafından organize edilmiş ve yürütülmüştür. Hükümet mekanizması ve askeri birlikler genellikle İngilizler tarafından yürütülmüş veya danışmanlık adı altında kontrol edilmiş, yönlendirilmiştir¹³¹.

Körfez özelinde düşünüldüğünde her iki görüşün de sadece belirli dönemleri açıkladığı görülmektedir. Gallagher ve Robinson'a göre stratejik motivasyonlar daha ön

¹²⁸ Cain, Hopkins, "Gentlemanly Capitalism and British Expansion Overseas II", s. 19; Onley, "Britain's Informal Empire in the Gulf", s. 33.

¹²⁹ Onley, "Britain's Informal Empire in the Gulf", s. 33.

¹³⁰ Onley, "Britain's Informal Empire in the Gulf", s. 34.

¹³¹ Onley, "Britain's Informal Empire in the Gulf", s. 35.

plandadır. Nitekim, Fransa'nın Mısır'ı işgaline ve akabinde İran şahı ile askeri ittifak yapmasına kadar Körfez İngiliz küresel stratejisinde önemli olmamıştır. Bu tarihten sonra Hindistan ve ticaret yollarındaki İngiliz hâkimiyeti tehlikeye girince, Maskat ve İran tampon bölgeler olarak kurulmuştur. Körfez şeyhlikleri ise Hindistan ve Hint ticaret yollarına yakınlıkları dolayısıyla kontrol altında olması gereken bölgeler olmuştur. 1860'larda Hindistan'a giden telgraf hatları hem karadan hem de denizden Körfez bölgesinden geçince Körfez şeyhlikleri İngiliz küresel stratejisinde önemli bir konuma gelmiştir. 1869 Süveyş'in açılması da Körfez'i İngiliz stratejik planlamasında üst sıralara çıkarmıştır. Bununla birlikte Rusya'nın Türkistan, Kafkasya ve İran'a gelmesi ile Körfez'i de tehdit etmeye başlaması ve burada donanma bulundurduğu takdirde Hindistan'ın güvenliğinin riske gireceği; 1871-1872 yıllarında da Osmanlı Devleti'nin Katar'da hâkimiyet tesis etmesi İngilizleri tehdit etmeye başlamıştır. Osmanlı üzerindeki Alman nüfuzu ve Fransa ve Almanya'nın artan deniz gücü İngilizleri yabancı güçlerin bölgeye girişi için önlem almaya itmiş ve İngiltere bunun üzerine Körfez şeyhlikleri ile yabancı devletlerin bölgeye girişini engelleyen ikili imtiyaz anlaşmaları imzalamıştır¹³².

Cain ve Hopkins'in yaklaşımına göre ise finansal gerekçeler daha ön plandadır. İngilizlerin bölgeye ilk girdiği 18. yüzyılda İngilizlerin bölgeye olan ilgisi kuzeyde İran ve Irak'taki ekonomik çıkarlar ile sınırlıdır. 19. Yüzyıl başlarına kadar Maskat dışında İngilizlerin Doğu Arabistan'da ekonomik çıkarı yoktur. Hindistan Körfez şeyhlikleri için ekonomik anlamda çok önemli iken Körfez'in İngilizler açısından ticari değeri yoktur ve dahi Körfez sularındaki korsanlık faaliyetleri bölgedeki ticareti daha da riskli hale getirmiştir. Ateşkes sistemi kurulduktan ve deniz güvenliği sağlandıktan sonra, 1862 yılında, İngiliz şirketleri Basra ile Bombay arasına düzenli gemi seferi başlatmıştır. Maskat, Manama, Kuveyt ve Dubai rotaya dâhil edilmiştir. Körfez'de petrol keşfine kadar Basra ve Maskat dışındaki bölgelerin ticari önemi yine çok sınırlı kalmıştır. Petrol keşfedildikten sonra ise Körfez'deki ticaret küresel düzeyde önemli hale gelmiştir. Petrol öncesi ticari çıkarlar bölgedeki İngiliz varlığını açıklamada yetersiz kalmaktadır. Fakat İngiltere yine de bölge ekonomisini kendisine bağımlı kılarak şeyhliklerin siyaseti üzerinde nüfuz sahibi olmuştur¹³³.

¹³² Onley, "Britain's Informal Empire in the Gulf", s. 40.

¹³³ Onley, "Britain's Informal Empire in the Gulf", ss. 37-38.

İngiltere Körfez'deki gayriresmi imparatorluğunu Hindistan ticaret ve iletişim hatlarını korumak için kurmuştur. Anlaşmalar yoluyla İngiltere deniz güvenliğini kendi kontrolü altına almış, jeopolitik yapıyı dizayn etmiş, yerel yöneticileri pasifize etmiş ve bölgede diğer yabancı güçlerin nüfuz alanı oluşturmasını engellemiştir. İngiltere'nin bu aşamadaki temel motivasyonu Hindistan rotasını tamamen güvence altına almak olmuştur.

Cain ve Hopkins, petrol öncesi dönemde bölgedeki İngiliz varlığını açıklamada yetersiz kalmaktadır. İlk 120 yıldaki İngiliz müdahalesi genelde Hindistan, özelde de İran, Maskat ve Körfez sularındaki İngiliz çıkarlarını tehdit eden olaylar ve gelişmeler tarafından belirlenmiştir. Petrol öncesi bölgenin Bombay veya Londra için finansal önemi oldukça azdır. Cain ve Hopkins'in İngiliz emperyal politikasını ekonomik çıkarların şekillendirdiği teorisi petrol keşfinden çekilmeye kadarki dönem olan ve bu çalışmanın incelediği tarih aralığı olan Körfez şeyhliklerindeki İngiliz varlığının son 30 yılı için geçerlidir. Teorinin güçlü yanı ise siyasi nüfuz oluşturabilmek için ekonomik stratejilere başvurulması ve Hindistan'ın bağımsızlığı sonrasında da İngiltere'nin Körfez'de kalma kararı ve İngiltere'nin bölgede izlediği dolaylı stratejiler ile gerektiğinde doğrudan müdahaleden çekinme politikasını kavramsallaştırmasıdır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KÖRFEZ'DE İNGİLİZ EMPERYALİZMİ'NİN TEMELLERİ

1. KÖRFEZİN STRATEJİK ÖNEMİ VE KÖRFEZ'DE İNGİLİZ ÇIKARLARI

Basra Körfezi, İran ve Hindistan'ı denizden Mezopotamya ve Arabistan yarımadasına bağlayan bölgedir. Hindistan'ın Mezopotamya ile, İran'ın da başta Arabistan olmak üzere deniz yoluyla yaptığı ticaret binlerce yıldır Basra Körfezi üzerinden gerçekleşmektedir. Dolayısıyla bu ticareti yollarını kontrol etmek ve ticaret sistemini ele geçirmek isteyen bir güç, Basra Körfezi üzerinde de denetim kurmak zorundadır. Ayrıca Basra Körfezi, Hindistan'a coğrafi yakınlığı dolayısıyla Hindistan ticaret ağının güvenliği için de hayati önemdedir. Bu sebeple, Hindistan üzerinde nüfuz ve hâkimiyet kurmak isteyen İngiltere, Basra Körfezi'nde de varlık gösterme mecburiyetinde kalmıştır.

1947 yılında Hindistan'ın bağımsızlığını kazanmasından önceki yaklaşık üç buçuk asır süresince İngiltere'nin Körfez'deki faaliyetleri neredeyse tamamen Hindistan ile bağlantılıydı. İngiliz İmparatorluğu'nun tacındaki mücevher olarak sembolize edilen Hindistan sömürgesine denizde sınır komşusu olmanın getirdiği stratejik konumu dışında, Körfez bölgesinin İngiltere açısından bir ehemmiyeti bulunmamaktaydı. İngiltere'nin bölgedeki ticari, diplomatik, stratejik veya savunma ile ilgili bütün faaliyetleri Hindistan odaklı gerçekleştirilmekteydi. Dolayısıyla Körfez'e yönelik İngiliz siyaseti de büyük oranda Londra'nın stratejik planlaması ile değil Doğu Hindistan Şirketi ve daha sonra da Hindistan'daki İngiliz Hükümeti tarafından belirlenmekteydi¹³⁴.

Denize hâkim olabilecek donanma kapasitesine sahip olunması ve rakip güçlerin bu güce sahip olamaması, Basra Körfezi bölgesinde ve dahi Hindistan'da iktidar kurmanın ön koşuludur. İngiltere'nin Hindistan üzerinde hâkimiyetinin tam olarak tesis edilemediği 17. ve 18. yüzyıllarda İngilizlerin bölgedeki çıkarlarının tesis ve muhafazası için ihtiyaç duydukları güç, kapasitelerinin üstündedir. Tarihte tek başına Basra Körfezi bölgesinde hâkimiyet tesis edebilmiş iki devlet bulunmaktadır. 16. yüzyılda Portekizliler

¹³⁴ Peterson, "Britain and the Gulf", s. 279.

Osmanlı Devleti'ni bölgede başarısızlığa uğrattıktan sonra bu konuma ulaşabilmiş, İngiliz donanması ise bu hâkimiyeti 19. Yüzyıl başlarında ulusla güç kapasitesi arttıktan sonra sağlayabilmiştir. 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın ilk yarısında ise bu durum değişmiş, İngiltere'nin bu dönemdeki güç ve kapasitesi çıkarlarının gerçekleştirilmesi için gerekenin çok daha ötesine ulaşmıştır¹³⁵.

1947 sonrasında ve özellikle de 1971 yılında İngiltere'nin bölgeden resmi olarak çekilmesi ile İngiltere'nin kapasite-çıkar denklemi 17. ve 18. yüzyıllardaki durumuna geri dönmüştür. İngiltere, Körfez'deki çıkarlarının korunmasını ve devamlılığını uzun süre sağlayabilecek askeri ve ekonomik güç kapasitesine sahip değildir. İkinci Dünya Savaşı sonrası İngiltere'nin bölgeye bakışı da önemli ölçüde değişmiştir. Bu değişimde Soğuk Savaş'ın getirdiği zorunlulukların yanında Hindistan'ın 1947 yılında bağımsızlığını kazanması ve 1930'lu yıllarda çıkarılmaya başlanan petrolün savaş sonrası üretimine ve pazarlanmasına başlanması da önemli rol oynamıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrası İngiltere'nin Körfez stratejisinin iki temel ayağı bulunmaktaydı. Birincisi petrole kesintisiz olarak ve en iyi şartlarda ulaşabilmektir. Diğeri ise Soğuk Savaş dönemi uluslararası sistemin şartlarının gerektirdiği yükümlülüklerdir. İngiltere bir NATO üyesi olarak Sovyetler Birliği'nin Basra Körfezi'ne inerek küresel anlamda stratejik önemdeki petrol kaynaklarının ve petrol arzının gerçekleştiği yolların denetimini ele geçirmesini engellemek zorundaydı. Bunun için de İngiltere'nin bölgede güçlü bir askeri varlığının olması ve bölge ülkelerinin de Sovyetler Birliği'nin etkisi altına girmemesi gerekmektedir¹³⁶. Sovyetler Birliği ise özellikle 1950'lerin sonundan itibaren Irak ve Yemen üzerinden bölgede nüfuz alanı oluşturmaya çalışmış ve Körfez'deki İngiliz varlığı için tehdit oluşturabilecek duruma gelmiştir.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Basra Körfezi, Hindistan bağlantısından daha geniş bir perspektiften, Süveys'in Doğusu olarak nitelenen genel Asya stratejisi içerisinde değerlendirilmiştir. Ayrıca bu dönemde, İngiltere'nin Körfez bölgesinde tarihsel bağlarından kaynaklı sorumlulukları olduğu söylemi dile getirilmeye başlanmıştır. Temel insani ihtiyaçların karşılanması ve hayat standardının artırılması

¹³⁵ John Barrett Kelly, *Britain and the Persian Gulf. 1795-1880*, Oxford: Clarendon P, 1968, s. 1; Peterson, "Britain and the Gulf", ss. 277-78.

¹³⁶ Uzi Rabi, "Britain's 'Special Position' in the Gulf: Its Origins, Dynamics and Legacy", *Middle Eastern Studies*, C. 42, S. 3 (2006), s. 357.

noktasında bölge halkının taleplerine İngiltere tarafından kulak tıkandığı takdirde İngiliz nüfuzunun azalacağı düşüncesi bu söylemin arka planındaki temel gerekçedir. İngiltere, yükümlü olduğunu söylediği bu tarihsel sorumluluklar söylemi ile bölgedeki varlığını ve oluşturmaya çalıştığı jeopolitik yapıyı da meşrulaştırmaya çalışmış, 1968 yılında İşçi Partisi hükümeti tarafından resmi olarak İngiltere'nin Körfez'den çekileceğini açıklamasına kadar da bu söylemden vazgeçmemiştir¹³⁷.

19. yüzyılda Hindistan ticareti içerisinde Körfez'in payının yok denecek kadar az olmasına ve yerelde siyasi çıkarının bulunmamasına rağmen Doğu Hindistan Şirketi'nin Körfez'deki varlığını devam ettirmesinin iki temel sebebi vardır. İlki ticaretin, ikincisi ise iletişim yolunun korunması ile alakalıdır. Şirketin askeri gücünü oluşturan Bombay Marine, denizdeki gemicilik faaliyetlerini ve yerel ticareti koruma sorumluluğunu kendi uhdesinde görmekteydi. Mezkûr koruma görevi aynı zamanda Hindistan'daki yerlileri ve Hintli tüccarları İngiliz sömürge sistemi ile barışık tutmanın yöntemlerinden de biriydi. Bununla beraber, kıtalar arası posta yolunun korunması için de Körfez'in kontrol altında bulunması gerekmektedir. 1798 yılında Napolyon'un Mısır'ı işgal girişimi sonrası Asya'daki İngiliz sömürgelerinin Avrupalı bir güç tarafından tehdit edilebileceğinin anlaşılması üzerine Hindistan'ın ve iletişimin savunmasında Körfez'in önemi daha net anlaşılmıştır. Bu doğrultuda 19. yüzyılın başlarında John Malcolm, Körfez siyasetinde etkili olabilmek için bölgede bir üs kurmuş ve yüzyılın sonunda da Lord Curzon, Basra Körfezi'nde diğer Avrupalı rakiplerin etkili olmasını engellemek üzerine kurulu bir büyük strateji belirlemiştir¹³⁸.

Gerçekten de Hindistan merkezli olarak Asya'daki İngiliz nüfuzunun doğrudan siyasi ve askeri tehditlere karşı savunulması, İngiltere'nin emperyal stratejisinin temel ayağıdır. Bundan dolayı İngiltere'nin deniz ve hava güzergâhı ile iletişim hatlarının güvenliğinin ve devamlılığının sağlanması için yaptığı hamlelerin, imparatorluğun göz bebeği olan Hindistan sömürgesinin elde tutulmaya devam etmesi için ortaya konan emperyal stratejinin bir parçası olarak ele alınması daha anlamlı olacaktır. Bu bölümde İngiltere'nin İkinci Dünya Savaşı'na kadar Basra Körfezi'ndeki ekonomik ve ticari çıkarları ile imparatorluk stratejisi içerisinde Körfez'i önemli kılan unsurlar üzerinde

¹³⁷Rabi, "Britain's 'Special Position' in the Gulf", s. 357. Peterson, "Britain and the Gulf", s. 278.

¹³⁸ Peterson, "Britain and the Gulf", s. 285.

durulacaktır. Petrol konusu ilerleyen bölümlerde ayrıca inceleneceği için bu kısımda detaylı olarak ele alınmayacaktır.

1.1. İNGİLTERE’NİN EKONOMİK VE TİCARİ ÇIKARLARI

İngilizlerin Hindistan’a ve Körfez bölgesine ilk gelişindeki temel saik İngiliz malları için yeni pazarlar aramaktır. Ayrıca, kârlı Hint Okyanusu ticareti de İngiltere’nin iştahını kabartmıştır. Üretim ve ticaret bağlantılarını kapsayan bölgesel ekonomik yapı denizden Kızıldeniz, Basra Körfezi, Hindistan’ın batı sahilleri, Bengal, Malakka ve Çin’i içine alıyordu. Ayrıca karadan kervanlar ile Delhi, Tahran ve Anadolu’ya ulaşıyordu¹³⁹. 1600 yılında ticari amaçla kurulan ve İngiltere’nin Hindistan’daki imparatorluğunun temellerini oluşturan Doğu Hindistan Şirketi¹⁴⁰, sıcak Hindistan ikliminde İngiliz yünlerini satmakta zorlanması ile İran ticaret bağlantısını kurmuş ve Körfez bölgesindeki ilk İngiliz fabrikaları ve İngiliz ticari merkezleri 17. yüzyılın ilk çeyreğinde İran’da kurulmuştur. 18. yüzyıldan itibaren Avrupa’da Hindistan tekstil ürünlerine olan yüksek talep, Hindistan ticaretini Avrupalı tüccarlar için çok kârlı hale getirmiştir. 19. yüzyılda Amerikan pamuk sektörünün iç savaş ve İngiltere’ye olan tepki sebebiyle riske girmesi, Hindistan’ın bu konuda önemini daha da artırmıştır. Ayrıca, Hindistan bölgesi İngiliz malları için çok geniş bir pazar oluşturmaktaydı¹⁴¹. İngiltere 17. yüzyıldan itibaren Hindistan ticaretini her iki yönlü kontrol etmek için askeri ve siyasi angajmanlarda bulunmuş ve rakip Avrupalı devletler ile mücadele etmiştir.

Portekizlilere karşı girişilen eylemler ve 17. yüzyıl boyunca Hollanda ve Fransa Doğu Hindistan Şirketleri ile yaşanan rekabet, İngilizlerin ticari faaliyetlerde bulunmanın yanı sıra bu ticarete tekel olma arzusunda olduğunu da göstermektedir. 18. yüzyıl başlarında Avrupa’daki gelişmelerden dolayı Hollanda’nın bölgedeki etkinliği azalmıştır. Yüzyılın ortalarında da Fransa’ya karşı üstünlük kurulması ile İngiltere, Hindistan bölgesinde baskın Avrupalı güç konumuna gelmiştir. Bu dönemde Doğu Hindistan

¹³⁹ Frank, Gills, “Dünya Sisteminde Çevrimler, Krizler ve Hegemonik Değişiklikler: MÖ 1700-MS 1700”, s. 81.

¹⁴⁰ Jeremy Black, *Kısa İngiltere Tarihi*, çev. Ekin Duru, 2. b., İstanbul: Say Yayınları, 2017, s. 117.

¹⁴¹ P. J. Cain, A. G. Hopkins, “The Political Economy of British Expansion Overseas, 1750-1914”, *The Economic History Review*, C. 33, S. 4 (1980), s. 470,483.

Şirketi, ticari faaliyet yürüten bir şirket olmanın ötesinde siyasi yetkileri ve askeri gücü olan bir birime dönüşmüştür¹⁴².

Körfez Bölgesi'ndeki İngiliz çıkarları, Hindistan ticaret sisteminde önemli kazanımlar elde edildikten sonra Hindistan'ın tek başına elde tutulması ve bölge ticaretinin bütünüyle kontrol edilmesi amaçlı daha geniş sömürgeci çıkar tanımlamasının bir parçasıdır. Bunun için de bölgesel güçlerin ve Avrupalı sömürgeci rakiplerinin Körfez bölgesinden ve özelde Körfez, genelde bütün Hindistan ticaret sisteminden dışlanması gerekmektedir¹⁴³.

Hindistan'ın kendileri tarafından sömürülmesi hususunda İngilizler kadar istekli olan diğer Avrupalı devletlerin Körfez bölgesindeki nüfuz elde etmesinin İngiliz çıkarlarına yönelik riskleri bulunmaktaydı. Bunun yanı sıra Körfez'de ve çevresinde fabrika ve ticaret merkezleri gibi ekonomik teşekküllerin bulunması, bölgede yerleşik Hintli tüccarların varlığı, siyasi-bürokratik temsilciliklerin kurulmuş olması ve askeri ileri karakolların varlığı, İngiliz çıkarlarının bölgesel ve yerel güçlere karşı da savunulmasını zorunlu kılmaktaydı. Bu durum da dolaylı olarak İngilizlerin bölgedeki taahhüt ve bağının artmasına ve en nihayetinde de İngiliz varlığının derinleşmesine sebep olmaktaydı. 19. yüzyılın ilk çeyreğinde "korsanlık" şeklinde tabir edilen faaliyetlere karşı girişilen harekât ve aynı yüzyılın son çeyreğinde Maskat'taki iktidar değişimine karşı gösterilen İngiliz düşmanlığı da bu gerekçelere dayandırılmıştır¹⁴⁴.

Basra Körfezi'nin batı kıyılarında temel gelir kaynağı inci sanayiidir. Körfez'den çıkartılan inciler Hintli tüccarlar tarafından alınarak Hintli tüccarlar aracılığıyla uluslararası pazarlarda satılmaktaydı. Ancak, İngiltere açısından önemli bir gelir kaynağı olmayan bu lüks tüketim metanın petrol gibi stratejik bir değeri de bulunmamaktaydı. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ise petrolün İngiliz veya İngiliz ortaklığındaki şirketler tarafından çıkartılıp pazarlanması ve rakip devletlerin bu önemli gelir kapısından uzak tutulması için uğraşmıştır. Çeşitli petrol imtiyazı anlaşmaları ile İngiltere bu amacında kısmen başarılı olmuş, ABD dışında hiçbir devlet petrol imtiyazı almayı başaramamıştır. İngiltere'nin petrol görüşmelerinde iki temel hedefi bulunmaktadır. Birincisi İngiliz

¹⁴² Peterson, "Britain and the Gulf", ss. 278-79.

¹⁴³ Hanieh, *Körfez Ülkelerinde Kapitalizm ve Sınıf*, s. 42.

¹⁴⁴ Peterson, "Britain and the Gulf", s. 279.

sanayiinin, deniz ticaretinin ve donanmasının ihtiyaç duyduğu petrolün kesintisiz olarak elde edilebilmesidir. İkincisi de Körfez şeyhliklerinin petrolün satışında sterlinin kullanılması ve elde edilen gelirlerin de sterlin bölgesinde yatırılmasıdır¹⁴⁵. Özetle, petrol üretiminden önceki dönemde Körfez, petrol döneminden farklı olarak İngiltere için ekonomik açıdan çok önemli bir bölge değildir.

1.2. İNGİLİZ İMPARATORLUK STRATEJİSİ'NDE BASRA KÖRFEZİ

Sömürgeci yapılar, savunma ve daha fazla gelir elde etme gibi birçok nedenle yayılmacı vasıftadırlar. İngilizlerin de Hindistan ve çevresindeki temel çıkarları ilk başlarda yalnızca ticari niteliktedir. Hindistan'ın İngiliz sömürge imparatorluğuna dâhil edilmesi ve idari bir yapının kurulması ile rakip sömürgeci devletlerin önlenmesi ve İngiliz nüfuz alanlarından uzak tutulması öncelikli hale gelmiştir. Basra Körfezi de İngiltere açısından her şeyden evvel Hindistan'ın imparatorluk sınırlarında yer alması cihetinden önemlidir.

Ticari çıkar ve gelir elde etme noktasında petrol üretimine kadar pek önemi bulunmayan Basra Körfezi, İngilizlerin Hindistan'da sahip oldukları konumlarına yönelik muhtemel tehditlerin gelebileceği güzergâhların başında gelmekteydi. 18. yüzyılın sonunda Fransa tehdidinin de ortaya çıkması ile birlikte İngiliz imparatorluk stratejisinde Körfez, Hindistan'ın savunması cihetinden İngiliz nüfuz ve kontrolü altında tutulması gereken bir bölge olarak tanımlanmaya başlamıştır ve 19. yüzyılın başından itibaren donanma gücü ve yerelde yapılan çeşitli anlaşmalar ile İngilizler tarafından denetim altına alınmıştır¹⁴⁶.

İngilizlerin bölgedeki konumu ve bölgenin İngiltere açısından önemi 19. yüzyıl başlarından İkinci Dünya Savaşı'na kadar pek değişmemiştir. İki savaş arası dönemde bölgede petrolün varlığı tahmin ediliyor olsa da petrolün İngiltere'nin bölge siyasetinde belirleyici rolü daha çok İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkmıştır. Birinci Dünya

¹⁴⁵ Timothy Mitchell, *Karbon Demokrasi Petrol Çağında Siyasal İktidar*, İstanbul: Açılım Kitap, 2014, s. 182.

¹⁴⁶ Rabi, "Britain's 'Special Position' in the Gulf", s. 353.

Savaşı'ndan sonra deniz gücünün ve deniz yollarının iletişim ve savunma alanlarında önemini korumasıyla beraber bu alanlarda hava yolu ve uçaklar da ön plana çıkmaya başlamıştır.

1.2.1. Hindistan Deniz ve Hava Yolu Güzergâhı

Kızıldeniz veya Ümit Burnu üzerinden gelen gemiler, Hindistan'a ulaşmak için Basra Körfezi'nin hemen güneyinden, Umman Denizi'nden geçmektedir. Dolayısıyla bölgedeki ticari çıkarların korunmasının yanında İngiltere'nin en önemli sömürgesi olan Hindistan'ın savunulabilmesi için de Hindistan'a giden deniz yolunun kontrol edilmesi ve bu amaçla Basra Körfezi'nin denetim altına alınması hayati önemdedir. İngiltere'nin bölgede güçlü bir donanma bulundurması ve ne Avrupalı ne de bölgesel ve yerel güçlerin denizde etkinlik kurabilecek kapasitede bir donanma gücünün bulunmasına müsaade etmemesinin başlıca sebebi de deniz yolunu tamamen kendi kontrolü altına alarak imparatorluk topraklarını ve çıkarlarını korumaktır. Bu amaçla 1820 yılında bölgedeki en önemli deniz gücü olan Kasımi donanması imha edilmiş ve yüzyıl boyunca Avrupalı güçlerin donanmalarının bölgede etkin olması engellenmiştir.

20. yüzyılda hava araçlarının yaygın olarak kullanılmaya başlaması devletlerin siyasi ve askeri çıkar tanımlamalarını ve stratejilerini de etkilemiştir. Sivil havacılık ve hava postasının kullanılması ile ulaşım ve iletişimin hızlanmasının yanı sıra uçakların askeri alanda da kullanılması hava üslerine ve emniyetli uçuş güzergâhlarına duyulan ihtiyacı ortaya çıkarmıştır. İngiltere'nin hem anakarasını hem de Mısır, Irak ve Kıbrıs gibi önemli üslerini Hindistan ile bağlayan hava güzergâhı Basra Körfezi üzerinden geçmektedir. Ancak dönemin uçak teknolojisi bu uçuşların aktarmasız yapılmasına olanak tanımadığı için güzergâh üzerinde havaalanlarına ve yakıt ikmal noktalarına ihtiyaç duyulmuştur. Hem yolu kısaltması hem de Osmanlı ve İran gibi bölgesel güçlerin izin vermeme ihtimaline karşın Körfez şeyhliklerinin İngiltere ile olan ilişkisinin İngiliz hava güzergâhı için risksiz oluşu, Basra Körfezi'nin jeopolitik önemini artırmıştır.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Mısır ve Irak'ın İngiliz mandası altına girmesiyle İngiltere'nin Mısır, Irak ve Hindistan'ı bağlayan hava yolu güzergâhında Kuveyt,

Bahreyn, Umman ve Şarika'da havaalanları ve yakıt ikmal noktaları kurulmuştur¹⁴⁷. Ayrıca Şarika, Bahreyn ve Umman'da bulunan Şelale ve Mesire adalarında Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin üsleri ve yığınak yerleri bulunmaktaydı. Böylece uçak teknolojisinin bölgede oluşturduğu yeni imkânlarla Basra Körfezi, özellikle imparatorluğun siyasi ve askeri çıkarları açısından stratejik bir bölge olmuştur. Çünkü donanma gücünün yanında hava kuvvetleri de Hindistan ve Ön Asya bölgesindeki İngiliz varlığına yakın bir nokta olan Basra Körfezi'nde konuşlandırılmıştı ve idari yapının daha hızlı ve verimli işlemesine yarayan hava iletişiminin bu bölge üzerinden daha az risk ve maliyetle yapılabilirdi. Bu stratejik konumları sebebiyle İngiltere özellikle 1930'lu yıllardan itibaren Basra Körfezi'ndeki şeyhlikler ile sivil, ticari ve askeri havacılık anlaşmaları imzalamıştır¹⁴⁸.

1.2.2. İletişim Hatları

Basra Körfezi, Hindistan ile İngiltere arasındaki iletişim hatlarının üzerinde bulunmaktadır. İletişimin şekli zaman içerisinde değişse de Körfez'in iki bölge arasında iletişimin sağlanmasındaki rolü değişmemiştir. Günümüzde de İngiltere ile Hindistan arasındaki iletişimi sağlayan denizaltı kabloları Basra Körfezi'nin güneydoğu kıyılarından geçmektedir¹⁴⁹.

Kablolar üzerinden iletişim sağlama teknolojisine erişilmeden önce Hindistan ile Londra arasındaki iletişim posta yoluyla gerçekleşmekteydi. Doğu Hindistan Şirketi görevlilerinin Ümit Burnu üzerinden götürdüğü mesajların gönderildikten sonra cevap alma süresi iki yılı bulmaktaydı. Kızıldeniz ve Mısır üzerinden postaların gönderilmesi, Afrika'nın güneyinden dolaşılmasından daha hızlı olmaktadır. 18. yüzyılın ortalarında İngiltere ile Hindistan arasında iletişim hattı olarak Suriye-Bağdat-Basra hattı kullanılmaya başlamıştır. Böylece Basra, Doğu Hindistan Şirketi'nin Körfez'deki yeni merkezi haline gelmiştir. Ancak, Osmanlı Devleti yetkilileri ile yaşanan muhtemel

¹⁴⁷ Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, s. 19.

¹⁴⁸ 'Air Agreements' [India Office Records and :British Library ,(318/2) [back Private Papers, IOR/R/15/1/742, in Qatar Digital Library

<https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100023529740.0x000003> (Erişim Tarihi: 25.02.2018)

¹⁴⁹ Rishi Sunak, "Undersea Cables: Indispensable, Insecure", Londra: Policy Exchange, 2017, s. 13.

anlaşmazlıklarda karşılaşılabilecek zorluklar bu hatları İngiltere için riskli kılmaktaydı. Napolyon'un Mısır'ı işgal girişimi ise bu riskleri artırmıştır¹⁵⁰.

Aden'in 1839'da İngilizler tarafından ele geçirilmesi, 1858'de İskenderiye-Süveyş demiryolunun inşası ve 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın tamamlanması ile ana iletişim hattı yeniden Kızıldeniz'e kaymış, ancak Körfez'in bu noktadaki önemi tamamen ortadan kalkmamıştır. Bombay-Basra buharlı posta servisinin 1862 yılında hizmete girmesi ve Fırat Nehri üzerinden kuzeye ulaşım sağlanması ile Körfez'den geçen posta güzergâhı önemini korumuştur. Yalnız, bu güzergâh, Hindistan ile Londra arasındaki iletişimin sağlanmasından ziyade Körfez bölgesi ile Hindistan arasındaki iletişimin sağlanmasında kullanılmıştır¹⁵¹.

19. yüzyılda gerçekleşen teknolojik gelişmelerden en önemlilerinden birisi de uzun mesafeler arası iletişimde devrim niteliğinde olan telgrafın icadıdır. Mesafe sorununu büyük oranda ortadan kaldıran ve zaman kazandıran bu yeni teknoloji, ticaretin ve ekonomik yayılmanın önünü daha da açmış, diplomatik ve siyasi ilişkilerin hızını artırmıştır. 19. yüzyılın teknolojik imkânı ve siyasi şartları düşünüldüğünde büyük güçlerin ana karalarından çok uzak mesafelerde bulunan sömürgeleri ile bağlantı kurabilmesi, buharlı gemilerle veya kara yoluyla ulaştırılan posta sistemine nazaran telgraf sistemi ile çok daha hızlı olabilmekteydi¹⁵².

Gerçekten de emperyal iletişimi hattını büyük ölçüde geliştiren ve hızlandıran gelişme, telgraf teknolojisinin kullanılmaya başlaması olmuştur. 19. Yüzyılın ikinci yarısına kadar Londra'dan sömürgesi altındaki bir ülkeye mesaj gönderilmesi veya o ülkeden haber alınması çok uzun zaman aldığı için İngiltere'nin siyasi ve ekonomik gelişimi zaman ve mekân engeline takılmaktaydı. Telgraf teknolojisinin kullanılması ile birlikte İngiltere'nin Basra Körfezi, Hindistan ve Uzak Doğu ile iletişimi artmış, bu da İngiltere'nin siyasi etkinliğini ve ticaret kapasitesini artırabilmesine olanak sağlamıştır. Ayrıca İngiltere, askeri birlikleri ile daha hızlı iletişim kurabilme ve olası bir savaş veya

¹⁵⁰ Peterson, "Britain and the Gulf", s. 279.

¹⁵¹ Peterson, "Britain and the Gulf", s. 280.

¹⁵² Farajollah Ahmadi, *LINKING INDIA WITH BRITAIN: The Persian Gulf Cables, 1864-1907*, (Doktora Tezi), Exeter: University of Exeter, 2003, s. 10.

gerginlik durumunda askeri birliklerini daha erken uyarabilme ve harekete geçirebilme imkânına kavuşmuştur¹⁵³.

İlk olarak Kırım Savaşı esnasında (1853-1856) Akdeniz'e kablo indirilmiş ve Güney Avrupa, Kuzey Afrika ve Osmanlı toprakları arasında bağlantı kurulmuştur. 1864 yılında Basra Körfezi ile Umman Körfezi arasında bir kablo hattı indirilmiş, Karaçi-Buşehr ve Fao birbirine bağlanmıştır. 1865 yılının başlarında Osmanlı, İran ve Avrupa hatlarının birbirine bağlanmasıyla da Hint-Avrupa Telgraf hattı oluşmuş, Hindistan ile İngiltere arasında telgraf iletişimi başlamıştır. 1870 yılında Kızıldeniz üzerinden bir hat daha inşa edilmiş, 1907 yılına kadar da İngiltere'nin Hindistan Hükümeti'nin kendi birimleri arasında ve Londra ile arasında iletişimi sağlayacak yan hatlar kurulmuştur¹⁵⁴. Telgraf hattının Basra Körfezi'nden geçiyor olması, Körfez'i İngiliz imparatorluk iletişimi açısından çok önemli bir koridor haline getirmiş ve Körfez'i İngiltere'nin imparatorluk stratejisinde önemli bir konumuna getirmiştir¹⁵⁵.

Emperyal iletişimdeki son gelişme ise hava yolunun kullanılmaya başlanmasıdır. Uçak teknolojisi ve hava yollarının kullanılması, askeri alan dışında iletişim alanında da çeşitli gelişmeler sağlamıştır. 1912 yılında Londra-Hindistan hava servisinin kurulması gündeme gelmiş ve 1921 yılında Kahire ile Bağdat arasında ilk hava servisi hizmete girmiştir. Bu hat, Bağdat ile Londra arasındaki posta gönderim süresini 28 günden 9 güne düşürmüştür. 1923 yılında Emperyal Havayolları kurulmuş, 1927 yılında Kahire ile Basra arasında ilk yolcu taşıma seferleri başlamıştır. İran ile yaşanan bazı siyasi sorunlar sebebiyle bu rotanın Körfez kısmının tamamlanmasında sorun olmuş, İngiltere ile Körfez şeyhlikleri arasında yapılan anlaşmalar ile Körfez şeyhliklerine havaalanlarının kurulmasıyla Hindistan ile havadan iletişim hattının hizmete girmesi mümkün olmuştur¹⁵⁶.

¹⁵³ Ahmadi, *LINKING INDIA WITH BRITAIN: The Persian Gulf Cables, 1864-1907*, s. 242.

¹⁵⁴ Ahmadi, *LINKING INDIA WITH BRITAIN: The Persian Gulf Cables, 1864-1907*, ss. 242-57.

¹⁵⁵ Helene von Bismarck, *British Policy in the Persian Gulf, 1961-1968: Conceptions of Informal Empire*, 1st ed. 2013 edition Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013, s. 8.

¹⁵⁶ Peterson, "Britain and the Gulf", s. 280.

2. İNGİLİZ EMPERYALİZMİNİN HUKUKİ DAYANAKLARI

Kuveyt, Katar, Bahreyn, Maskat ve Umman Sultanlığı ve bugün Birleşik Arap Emirlikleri'ni oluşturan yedi şeyhlik, İngiltere'nin resmi imparatorluğunun anayasal bağımlılık kategorilerinin hiçbirine uymamaktadır. Tarihin hiçbir döneminde koloni, protektora, kondominyum veya manda toprağı olmamışlardır. Mezkûr körfez ülkelerinin İngiltere ile anlaşmalar yoluyla kurulmuş olan farklı bir yasal ilişkisi vardır. Bu farklı ilişki tarzı, İngiliz politikacılar ve bölgede görevli İngiliz memurlar tarafından himaye altındaki devlet, bağımlı devlet ve İngiliz hükümeti ile ayrıcalıklı anlaşma ilişkisi olan devletler şeklinde tanımlanmaktaydı¹⁵⁷.

1858 yılına kadar bölge ile ilişkilerde İngiliz Doğu Hindistan Şirketi Londra tarafından yetkilendirilmişti. 1858 yılında Hindistan'daki İngiliz hükümetine devredilen yetki 1947'de Hindistan bağımsızlığını kazandıktan sonra Körfez bölgesinin sorumluluğu, Hindistan'daki İngiliz hükümetinden Londra'daki Dışişleri Bakanlığı'na devredilmiştir. Bu tarihten sonra şeyhlikler, bakanlık tarafından İngiliz korumasındaki devletler statüsünde olarak tanımlanmıştır¹⁵⁸. Maskat ve Umman Sultanlığı ise diğerlerinden farklı olarak özel bir statüde tanımlanmamış, hep bağımsız bir devlet olarak kalmıştır ve İngiltere ile olan ilişkileri de bu düzeyde gerçekleşmiştir¹⁵⁹.

İngiltere ile Körfez ülkeleri arasında kurulan özel ilişki, gayri resmi mektuplar ve sözlü vaatleri içerse de temelde yayınlanan veya gizli tutulan anlaşmalara dayalıydı¹⁶⁰. Napolyon'un Mısır'ı işgal etmeye çalıştığı 1798 yılında İngiliz Doğu Hindistan Şirketi ile bölgedeki en büyük yerel güç olan Maskat Sultanı arasında Fransız donanmasını Maskat ve Umman Sultanlığı topraklarından uzak tutmak için bir anlaşma imzalanmıştır¹⁶¹. Bu anlaşma, İngilizlerin bölgede yaptıkları ilk anlaşmadır ve 19. yüzyılda bölgedeki yapılar ile kurulacak olan ilişkinin ilk sinyallerini de vermektedir.

Yaklaşık 150 yıl kadar sürecek olan “anlaşma ilişkisi”, Kasımilerin İngiltere ile Basra Körfezi üzerindeki hâkimiyet mücadelesini kaybetmesinin hemen ardından şeyhliklerin kendi aralarında ve İngiliz donanmasının gözetimi altında imzaladığı 1820

¹⁵⁷ Bismarck, *British Policy in the Persian Gulf, 1961-1968*, s. 6.

¹⁵⁸ Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, s. 20.

¹⁵⁹ Onley, “Britain's Informal Empire in the Gulf”, s. 34.

¹⁶⁰ Bismarck, *British Policy in the Persian Gulf, 1961-1968*, s. 7.

¹⁶¹ David Holden, “The Persian Gulf: After the British Raj”, *Foreign Affairs*, C. 49, S. 4 (1971), s. 721.

tarihli Genel Barış Antlaşması ile başlamıştır. 1853 yılında imzalanan Denizlerde Kalıcı Ateşkes Antlaşması, 19. yüzyıl sonlarında imzalanan himaye anlaşmaları serisi ve son olarak da 20. yüzyılın ilk çeyreğinde imzalanan petrol imtiyazları anlaşması serisi, 1971 yılında bölgeden çekilmesine kadar İngiltere'nin Basra Körfezi'nin batı kıyısındaki varlığının hukuki dayanağını oluşturmuştur.

2.1. 1820 GENEL BARIŞ ANTLAŞMASI

18. yüzyılın sonundan itibaren Doğu Hindistan Şirketi, Körfez Araplarını Hindistan ile ticaretine tehdit olarak görmektedir. Denizde kendi düzenini kurabilmek ve korsanlık adını verdiği faaliyetleri engellemek için şirket, 1820 yılında elindeki donanmayı Basra Körfezi'ne göndermiştir. Kavasım kabilesinin merkezi olan Resü'l Hayme, İngiliz donanması tarafından kuşatıldıktan ve Kavasım donanması imha edildikten sonra Resü'l Hayme, Abu Dabi, Dubai, Şarika, Acman ve Ummü el- Kayveyn şeyhleri¹⁶² ile İngiliz hükümeti arasında bir Genel Barış Antlaşması imzalanmıştır¹⁶³.

1820 yılında imzalanan Genel Barış Antlaşması'na göre, antlaşmaya taraf olan Araplar süresiz olarak karada ve denizde korsanlık faaliyetlerine girişmeyecektir. Antlaşmada bir hükümetin ilanı veya emri olmadan bir kişinin canına veya malına kast edilmesi, silahını bırakan bir kişinin öldürülmesi ve köle ticareti yapılması yağma ve korsanlık faaliyetleri arasında sayılmıştır. Eğer herhangi bir kişi korsanlık faaliyetlerinde bulunursa bütün insanlığın düşmanı olarak görülecek, canı ve malları ile cezasını ödeyecektir. Ayrıca, Afrika'nın doğusundan veya başka bölgelerden gerçekleştirilen köle ticareti de bu antlaşma ile korsanlık faaliyeti olarak sayılmıştır¹⁶⁴. Yine antlaşmaya göre bir kabile korsanlık ve yağma faaliyetlerine devam ederse antlaşmaya taraf olan “dost” Araplar, yeteneklerini ve şartların uygunluğunu da dikkate alarak o kabileye karşı

¹⁶² Bahreyn bu antlaşmaya 1821 yılında taraf olmuştur.

¹⁶³ Bismarck, *British Policy in the Persian Gulf, 1961-1968*, s. 7.

¹⁶⁴ Köleliğin yasaklanması ile ilgili İngiliz hükümeti ile emirlikler arasında 1820 sonrasında da çeşitli anlaşmazlıklar çıkmış ve köle ticaretinin bastırılması ile ilgili birçok anlaşma imzalanmıştır. Ayrıntı için bkz. 'A collection of treaties, engagements and sanads relating to India and neighbouring countries [...] Vol XI containing the treaties, & c., relating to Aden and the south western coast of Arabia, the Arab principalities in the Persian Gulf, Muscat (Oman), Baluchistan and the North-West Frontier Province', British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/L/PS/20/G3/12, in Qatar Digital Library (Erişim Tarihi: 12.02.2018) ; Reginald Coupland, *The Exploitation of East Africa, 1856-1890*; *The Slave Trade and the Scramble*, Faber and Faber limited, 1939.

müdahalede bulunacaklarını kabul etmiştir. Korsanlık veya yağma durumu ortaya çıktığı anda antlaşmaya taraf olan Arap kabileleri ile İngilizler arasında, bu faaliyetleri engellemek için ortak düzenlemeler yapılacağı konusunda da anlaşılmıştır¹⁶⁵. Bunun yanında İngiltere, bölgede siyasi veya toprak ilhakı gibi niyetlerinin olmadığını belirterek şeyhliklerin iç işlerine karışmayacağını da deklare etmiştir¹⁶⁶.

Ek olarak dost ve uzlaştırılan Araplar olarak tanımlanan şeyhlikler, karada ve denizde ortasında kırmızı bir kare bulunan beyaz bayrak kullanacaklardır. Taraf olan kabileler antlaşmaya göre kendi aralarında eski ilişkilerine devam edebilecek ancak birbirleri ile çatışmayacaklar ve İngiltere ile barış içinde olacaklardır. 1820 Genel Barış Antlaşması'nın bir diğer önemli tarafı da şeyhlerin gücünü artırmasıdır. Antlaşmanın muhatabı ve hükümlerin yerine getirilmesinden sorumlu olan Şeyhler, aynı zamanda kendi şeyhliği içerisinde ticaret yapan gemilere lisans vermektedir. Lisansı olmayan gemilerin de ticaret yapmasına müsaade edilmediğinden şeyhlerin ekonomi üzerindeki etkisi artmakta ve aynı zamanda otoriteleri de güçlenmektedir¹⁶⁷.

2.2. 1853 DENİZLERDE KALICI ATEŞKES ANTLAŞMASI

1820 tarihli Genel Barış Antlaşması, İngiliz gemilerini yerel güçlerden gelebilecek saldırılardan korumuş ancak kıyı kabilelerinin kendi aralarındaki çatışmalar sebebiyle deniz güvenliği yeterince sağlanamamıştır. Güvenliğin tam olarak sağlanabilmesi için Doğu Hindistan Şirketi, bölgedeki etkin şeyhler arasında ateşkes antlaşmalarına aracılık etmiştir. Doğu Hindistan Şirketi'nin yönlendirmesiyle 1835 yılında Abu Dabi, Dubai, Şarika ve Acman şeyhlikleri arasında bir yıllık ateşkes antlaşması imzalanmıştır¹⁶⁸. İmzalanan ateşkes antlaşmasına göre, şeyhlikler gerçekleşen herhangi bir saldırganlığa misilleme yapmayı, bunun yerine İngiliz otoritelerine rapor

¹⁶⁵ 'Existing Treaties between the British Government and the Trucial Chiefs, 1906' [5r, [6r India Office Records and Private :British Library,(160/16,17,18) Qatar Digital in ,735/1/15/R/IOR ,Papers >Libraryhttps://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100022694725.0x000013>, (Erişim Tarihi: 10.01.2018)

¹⁶⁶ Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, s. 14.

¹⁶⁷ Bismarck, *British Policy in the Persian Gulf, 1961-1968*, s. 7.

¹⁶⁸ Bismarck, *British Policy in the Persian Gulf, 1961-1968*, s. 7.

etmeyi kabul etmiştir. 1835 yılında imzalanan ateşkes antlaşmasının süresi bir yıl sonra yeniden uzatılmış ve 4 Mayıs 1853 yılında Abu Dabi, Dubai, Acman, Ummü el- Kayveyn ve Resü'l Hayme şeyhleri arasında ve İngiliz arabuluculuğu ile imzalanan Denizlerde Kalıcı Ateşkes Antlaşması'na kadar da aralıklarla yenilenmiştir¹⁶⁹.

Denizlerde Kalıcı Kalıcı Ateşkes Antlaşması'na göre şeyhler, daimi barış antlaşması şartları ihlal edilirse kendileri misilleme yapmayacak, bunun yerine İngiliz temsilcisini haberdar edecekler ve İngiliz temsilcisinin düzeni tekrar sağlamasını isteyeceklerdi. Antlaşmanın 3. maddesi İngiliz hükümetine barışın sağlanmasının izlenmesi ve antlaşma şartlarının denetlenmesi yetkisini vermiştir. Böylece Denizlerde Kalıcı Ateşkes Antlaşması, yerel yöneticileri kendini savunma hakkından mahrum bırakmış ve İngiltere'ye Basra Körfezi'nde deniz hegemonyası kurması noktasında imkân sağlamıştır. Buna mukabil İngiltere şeyhlikleri savunma taahhüdünde de bulunmamıştır¹⁷⁰.

Ayrıca, 1820 yılında imzalanan Genel Barış Antlaşması'nda geçen korsanlık tabiri, Denizlerde Kalıcı Ateşkes Antlaşması'nda Doğu Hindistan Şirketi görevlileri tarafından “denizlerde ihlal” olarak değiştirilmiştir. Antlaşmaya taraf olan şeyhlikler, 1971 yılında Birleşik Arap Emirlikleri adı altında bir federasyon kurana kadar bu ateşkes antlaşmasından mülhem Ateşkes Devletleri olarak anılmıştır¹⁷¹. Ateşkes Devletleri kavramı bir yandan bu şeyhliklerin İngiltere ile aynı anayasal ilişki içerisinde olduğunu betimlerken öte yandan kendi aralarında hiçbir resmi bağlantı betimlemez¹⁷². Bunun yanında, Denizlerde Kalıcı Ateşkes Antlaşması'na imzalandığı gün bir ek madde koyulmuştur. Bu maddeye göre bölgedeki şeyhler kendileri, varisleri ve halefleri adına Basra Körfezi ve etrafına İngiltere tarafından döşenen telgraf hatları ve inşa edilen telgraf istasyonlarının güvenliğini garanti ediyor ve bunlara karşı gerçekleştirilebilecek herhangi bir saldırıyı cezalandıracaklarını taahhüt ediyorlardı¹⁷³. Hindistan hükümeti ayrıca 1864

¹⁶⁹ Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, s. 14.

¹⁷⁰ 'Existing Treaties between the British Government and the Trucial Chiefs, 1906' [British ,(160/22) [8r in ,735/1/15/R/IOR ,India Office Records and Private Papers :LibraryQatar Digital Library <https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100022694725.0x000017> (Erişim Tarihi: 08.02.2018)

¹⁷¹ Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, s. 14.

¹⁷² Bismarck, *British Policy in the Persian Gulf, 1961-1968*, s. 8.

¹⁷³ 'Existing Treaties between the British Government and the Trucial Chiefs, 1906' [[10v

India Office Records and Private :British Library,(160/27)

in ,735/1/15/R/IOR ,PapersQatar Digital Library

<https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100022694725.0x00001c> (Erişim Tarihi: 06.02.2018)

yılında Maskat sultanı Seyyid bin Said ile imzaladığı Denizlerde Kalıcı Ateşkes Antlaşması'nın ek maddesinin hükümlerini taşıyan bir anlaşma ile kurulacak olan telgraf hattının güvenlik koridorunu da Maskat'a kadar genişletmiştir¹⁷⁴.

Bahreyn ise mezkûr sisteme daha sonra dâhil olmuştur. Bahreyn şeyhi Halife ailesinden Abdullah bin Ahmed, 1821 yılında Genel Barış Antlaşması'nı imzalamış olsa da Denizlerde Kalıcı Ateşkes Antlaşması'na taraf olmamıştır. Şeyh Muhammed bin Halife, Hindistan'daki İngiliz hükümetinin görevlendirdiği Siyasi Temsilci ile 31 Mayıs 1861 tarihinde Daimi Barış ve Dostluk Antlaşması'nı imzalayarak bu sisteme dâhil olmuştur. Bu anlaşmaya göre Bahreyn'e Körfez'deki kabilelerden gelebilecek benzeri saldırılar karşısında İngiliz koruması taahhüdü verilmiştir. Bu koruma karşılığında da Bahreyn savaş, korsanlık ve köle ticareti gibi denizlerde ihlal olarak tanımlanan faaliyetleri sona erdirme sözü vermiştir. Ateşkes Devletleri de aynı hükümlere tabidir ama İngiltere'nin bir anlaşma ile onları koruma taahhüdü yoktur. Aynı anlaşmada ayrıca İngiltere vatandaşlarının Bahreyn'de ticaret faaliyetlerinde bulunmasını kolaylaştıracak yerleşim ve vergi miktarı gibi hükümler de karara bağlanmıştır¹⁷⁵.

2.3. İKİLİ İMTİYAZ ANLAŞMALARI

1820 ve 1853 antlaşmaları 19. yüzyıl sonuna kadar barış dönemlerinde İngiltere'nin çıkarlarının korunması için yeterli görülmekteydi ancak bu antlaşmalarda üçüncü tarafların bölgeye müdahil olmalarını engelleyecek hükümler yoktu. 19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı, Rusya, Fransa ve Almanya'nın Basra Körfezi'ne artan bir şekilde ilgi duymaları, İngiltere'nin Hindistan sömürgesinin savunmasına ve imparatorluğun iletişiminin güvenliğine karşı muhtemel tehditler olarak görülmeye başlamıştı.

¹⁷⁴ Articles of Agreement between the Sultan of Muscat and representatives of the British Government on the proposed extension of the telegraph line from Persia [[1v(2/4), British Library: India Office Records and Private Papers, Mss Eur F126/51, in *Qatar Digital Library*

<https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100023067909.0x000003> (Erişim Tarihi: 07.02.2018)

¹⁷⁵ 'Treaties and Undertakings etc in force between the British Government and the Rulers of Bahrain, 1820-1914' [India Office Records and Private :British Library ,(146/12) [6v

in ,740/1/15/R/IOI,Papers *Qatar Digital*

Library<https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100023193864.0x00000d> (Erişim Tarihi: 05.02.2018)

Osmanlı Devleti, Basra Körfezi'nin Batı kıyıları boyunca askeri ve siyasi varlığını pekiştirme gayreti içerisindeydi. Rus Çarlığı, Basra Körfezi'ne ve Hindistan'a doğru İran ve Türkistan üzerinden topraklarını genişletirken aynı zamanda Basra Körfezi'nde ticari ve askeri gemileri de görünmeye başlamış ve böylece denizden de Hindistan'ı tehdit eder konuma gelmişti. Fransa, Maskat üzerinden bölgede tutunma gayreti içerisindeydi. Almanya'da Osmanlı Devleti üzerindeki etkisi ve Berlin-Bağdat demiryolu projesi gibi Basra Körfezi bölgesine ulaşmasını sağlayacak projeler ile 1890'lı yıllardan itibaren İngiliz çıkarlarını tehdit etmeye başlamıştı¹⁷⁶.

İngiltere 1865 ve 1869 arasında Basra Körfezi üzerinden biri karadan biri denizden kurduğu iki telgraf hattı ile İngiltere ana karası ve Hindistan arasında daha hızlı iletişim imkânı sağlamaktaydı. Bu durum Basra Körfezi'ni imparatorluk iletişimi açısından çok önemli bir koridor ve Körfez bölgesini İngiltere'nin küresel stratejisi açısından uyumlu ve elde tutulması gereken bir bölge haline getirmişti¹⁷⁷. Bu sebeple hatların da anlaşmalar ile koruma altına alınması ve iletişimin kesintisiz gerçekleştirilmesi meselesi ikili imtiyaz anlaşmalarında görüşülen ve karara bağlanan önemli bir mesele olmuştur.

İngiliz diplomasisi bölgedeki üstünlüğünü korumak için iki noktada yoğun çaba göstermek zorunda kalmıştır. İlki yabancı rakiplerinin etkisini azaltmak, ikincisi ise kendi konumlarını muhafaza etmek ve güçlendirmektir. İngiltere, donanma gücünü etkin kullanmanın yanında bölgedeki şeyhlikler ile çeşitli toplantılar düzenleyerek ve anlaşmalar serisi imzalayarak yabancı müdahale riskini azaltmıştır. Bir yandan da bazıları 1971'e kadar yürürlükte kalan Körfez şeyhleri ile imzalanan anlaşma serileri ile kendi özel statüsünü yeniden tanımlamış ve tasdik etmiştir¹⁷⁸. Körfez şeyhlikleri ile imzalanan İkili İmtiyaz Anlaşmaları, İngiltere'nin bölgedeki rakipsiz konumunun yasal temelini oluşturmuş ve 1961 yılında bağımsızlığını kazanan Kuveyt dışındaki şeyhliklerde 1971 yılına kadar geçerliliğini korumuştur¹⁷⁹.

¹⁷⁶ Tayyar Arı, *Basra Körfezi'nde Güç Dengesi 1978-1991*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1992, ss. 111-13.

¹⁷⁷ Bismarck, *British Policy in the Persian Gulf, 1961-1968*, s. 8.

¹⁷⁸ Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, s. 15.

¹⁷⁹ Bismarck, *British Policy in the Persian Gulf, 1961-1968*, s. 9.

Abu Dabi, Dubai, Şarika, Acman, Ummü el- Kayveyne ve Resü'l Hayme şeyhleri ile İngiltere'nin Hindistan hükümetinin Siyasi Temsilcisi arasında 1892 yılında ayrı ayrı İkili İmtiyaz Anlaşmaları imzalanmıştır. Bu anlaşmalar şeyhleri, varislerini ve haleflerini bağlayan üç maddeden oluşmaktadır. Bu maddelere göre İngiltere haricinde hiçbir güçle hiçbir şart altında temas kurulmayacak ve anlaşma yapılmayacak, İngiltere haricinde hiçbir hükümetin temsilcilerinin emirlik topraklarında bulunmasına İngiliz hükümetinin onayı olmadan müsaade edilmeyecek ve emirlik toprakları İngiltere haricinde hiçbir hükümet veya kuruma şartlar ne olursa olsun bırakılmayacak, kiralanmayacak, ipotek edilmeyecek veya topraklardan yararlanmaları için izin verilmeyecektir¹⁸⁰.

Osmanlı Devleti'nin Bahreyn'de varlık göstermesinden korkan İngiltere, İkili İmtiyaz Anlaşması imzalamadan evvel 1880 yılında Bahreyn şeyhi İsa bin Ali ile bir anlaşma imzalamıştır¹⁸¹. Anlaşmaya göre şeyhin kendisi, varisleri ve halefleri Hindistan'daki İngiliz hükümetinin onayı olmadan hiçbir yabancı güç ile görüşmeyecek ve müzakere etmeyecektir. Ayrıca, İngiliz onayı olmadan Bahreyn topraklarında hiçbir yabancı misyonun kurulmasına da izin verilmeyecektir¹⁸². Bahreyn ile bu anlaşmanın imzalanmasında Osmanlı Devleti ve Almanya'nın bölgede artan etkisi önemli rol oynamıştır. 1892 yılında Ateşkes Devletleri ile yapılan ikili imtiyaz anlaşmalarından yaklaşık bir hafta sonra da Bahreyn şeyhi İsa bin Ali ile Siyasi Temsilci arasında aynı maddeleri içeren bir ikili imtiyaz anlaşması imzalanmıştır¹⁸³.

Kuveyt, Katar ve Umman'ın İngiltere ile olan anlaşma ilişkisi Bahreyn ve Ateşkes Devletleri'ne kıyasla farklıdır. Bu üç ülke ateşkes sistemine hiçbir zaman dâhil olmamıştır. Ayrıca Kuveyt ve Katar, Osmanlı devleti hâkimiyetinde olduğu için İngiltere'nin Kuveyt ile 1899 yılında, Katar ile de Osmanlı Devleti'nin bölgeden çekildiği

¹⁸⁰ 'Existing Treaties between the British Government and the Trucial Chiefs, 1906' [[12r India Office Records and Private :British Library,(160/30)

in ,735/1/15/R/IOR ,PapersQatar Digital Library<https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100022694725.0x00001f> (Erişim Tarihi: 06.02.2018)

¹⁸¹ Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, s. 15.

¹⁸² 'Treaties and Undertakings etc in force between the British Government and the Rulers of Bahrain, 1820-1914' [Lib British ,(146/15) [8r:India Office Records and Private Papers,IOR/R/15/1/740, in *Qatar Digital Library*

<https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100023193864.0x000010> (Erişim Tarihi: 06.02.2018)

¹⁸³ 'Treaties and Undertakings etc in force between the British Government and the Rulers of Bahrain, 1820-1914' [India Office Records and Private :British Library ,(146/16) [8v in ,740/1/15/R/IOR,PapersQatar Digital Library<https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100023193864.0x000011> (Erişim Tarihi: 06.02.2018)

1916 yılında imzaladığı himaye anlaşmalarına kadar “anlaşma ilişkisi” oluşmamıştır. Umman ise İngiltere ile ilişkilerinde hep bağımsız bir devlet statüsünde kalmıştır. 1891 yılında Umman ve Maskat sultanı Umman ekonomisinin çökmesi ve İngiliz yardımları ile ayakta kalabilecek duruma gelmesi üzerine İngiliz hükümetinin baskıları sonucu kendi toprağının hiçbir bölümünü İngiltere onayı olmadan diğer devletlere kiralama, satma veya başka yollarla vermeme maddesini içeren bir anlaşma yapmıştır¹⁸⁴. Ancak, Körfez’de bulunan diğer devletlerden farklı olarak İngiltere ile Umman’ın diğer devletler ile anlaşmalar yapması ve kendi dış ilişkilerini kendisinin kurmasını engelleyen bir anlaşma imzalanmamıştır¹⁸⁵. Gerçekten de Umman, Basra Körfezi’nde İngiltere dışındaki ülkeler ile 1961 yılında Kuveyt’in bağımsızlığına kadar anlaşma yapan tek devlettir. İngiltere dışında farklı zamanlarda Fransa, ABD, Hollanda ve bağımsızlığı sonrası Hindistan ile de temas kurmuş ve çeşitli anlaşmalar imzalamıştır¹⁸⁶.

Kuveyt, denizde yaşanan mücadeleye girmediği ve korsanlık faaliyetlerinde bulunmadığı için İngiliz çıkarları açısından pek tehdit oluşturmamıştır. Bunun yanında Kuveyt, her ne kadar özerk bir birim olsa da 1871 yılında Basra’nın bir kazası olarak ilan edilmiş ve Şeyh Abdullah’a kaymakamlık unvanı verilmesiyle resmen Osmanlı Devleti’ne bağlı bir birim haline gelmiştir. İngiltere, Osmanlı varlığı sebebiyle uzun süre Kuveyt ile istediği anlaşmaları yapamamıştır. Çünkü Kuveyt ile özel bir anlaşma ilişkisi içine girilmesi, Osmanlı Devleti ile doğrudan çatışmaya varabilecek bir mücadeleyi gerektirebilirdi. Saray darbesi ile 1896 yılında Kuveyt’te iktidarı ele geçiren Şeyh Mübarek el- Sabah, iktidarda kalabilmek için Osmanlı yönetimine karşı İngilizler ile görüşmelere başlamıştır. Bu görüşmeler üzerine Osmanlı Devleti tarafından iktidarı kabul edilip kendisine kaymakamlık unvanı verilince de bir Osmanlı kaymakamı statüsüyle görev yapmıştır¹⁸⁷.

¹⁸⁴ ‘A collection of treaties, engagements and sanads relating to India and neighbouring countries [...] Vol XI containing the treaties, & c., relating to Aden and the south western coast of Arabia, the Arab principalities in the Persian Gulf, Muscat (Oman), Baluchistan and the North-West Frontier Province’ [India Office Records and Private Paper :British Library ,(822/361) [176vs, IOR/L/PS/20/G3/12, in Qatar Digital Library <https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100023462215.0x0000a2> (Erişim Tarihi: 12.02.2018)

¹⁸⁵ Bismarck, *British Policy in the Persian Gulf, 1961-1968*, s. 11.

¹⁸⁶ Husain M. Albaharna, *The Legal Status of the Arabian Gulf States: A Study of Their Treaty Relations and Their International Problems*, Manchester University Press, 1968, ss. 57-59.

¹⁸⁷ Veysel Ayhan, *Kuveyt Emirliği: savaş ve barış arasındaki El Sabah iktidarı ve Türkiye ile ilişkileri*, Ankara: ORSAM, 2011, s. 8.

Esasen İngiltere’yi Kuveyt üzerinde hâkimiyet kurmaya iten ana sebep 19. yüzyıl sonunda bölgede artan Osmanlı, Rus ve Alman tehdidiydi. 1898 yılında gündeme gelen Bağdat demiryolu projesi Almanya’nın Körfez’deki ekonomik nüfuzunu arttıracığı, İstanbul ile Kuveyt arasındaki bağların sıklaşabileceği gerekçeleriyle İngiliz çıkarları açısından riskli görülmüştür¹⁸⁸. İngiltere’nin Hindistan Ofisi’nin başında bulunan Arthur Godely, “İngiltere Kuveyt’i istemedi ama aynı zamanda başka ülkelerin de Kuveyt’e sahip olmasını istemedi¹⁸⁹” diyerek İngiliz politikasını özetlemiştir.

Kuveyt kaymakamı Mübarek el Sabah 1899 tarihinde İngiltere ile gizli bir ikili imtiyaz anlaşması imzalamıştır. Bu anlaşmanın maddeleri de Bahreyn ve Ateşkes devletleri ile yapılan anlaşmalar ile aynıdır¹⁹⁰. İngiltere donanmasının Kuveyt’e demirlemesinden ve İngiliz danışmanlar ile Kuveyt kaymakamı arasındaki görüşmelerin sıklaşmasından rahatsızlık duyan Osmanlı Devleti’nin 1901 yılında bölgeye gönderdiği geminin İngiliz donanmasının engellemesi ile karşılaşması ve kaptan dışındaki mürettebatının karaya çıkartılmaması sonrası gemi kaptanı ile görüşen Şeyh Mübarek gizli anlaşmayı açıklamıştır. Osmanlı Devleti, bir memurunun yabancı bir devlet ile anlaşma yapamayacağını gerekçe göstererek anlaşmayı tanımadığını açıklamıştır. Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında aynı yıl imzalanan anlaşma ile bölgedeki statükonun korunması kararlaştırılmıştır. Buna göre Osmanlı Devleti askeri müdahaleden kaçınacak, İngiltere ise işgal girişiminde bulunmayacaktır¹⁹¹.

Katar’ın İngiltere ile olan anlaşma ilişkisi, İngilizler açısından diğer emirliklere kıyasla daha sorunlu olmuştur. Katar, İngiliz anlaşma sistemine 1916 gibi geç bir tarihte ve diğer emirliklerin imzaladıklarından daha farklı şartlar içeren bir anlaşma ile dâhil olmuş, petrol imtiyazları anlaşmaları esnasında da İngiliz hükümeti ile sorun yaşamıştır. Katar’ın sisteme geç dâhil olmasının temelde iki gerekçesi bulunmaktaydı. İlk olarak Katar, 19. yüzyılda İngiltere tarafından Bahreyn’e bağlı bir birim olarak görüldüğü için ateşkes antlaşmalarına taraf olması veya ayrıca ikili imtiyaz anlaşması imzalanmasına

¹⁸⁸ Ravinder Kumar, *India and the Persian Gulf region 1858 to 1905 a study in British imperial policy*, (Doktora Tezi), Pencap: Panjab University, 1961, s. 424.

¹⁸⁹ Simon C. Smith, *Kuwait, 1950-1965: Britain, the Al-Sabah, and Oil*, 1 edition Oxford ; New York: Oxford University Press, 2000, s. 4.,

¹⁹⁰ 'File 53/6 (D 2) Koweit [Kuwait] Affairs, 1898-1899' [India :British Library ,(554/85) [43r in ,472/1/15/R/IOR ,and Private Papers Office RecordsQatar Digital Library <https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_1000235520802.0x000056> (Erişim Tarihi: 07.02.2018)

¹⁹¹ Ayhan, *Kuveyt Emirliği*, s. 9.

gerek görülmemiştir¹⁹². Bahreyn’de Ali bin Halife iktidarına karşı çıkan Muhammed bin Halife’nin Katar kabileleri tarafından desteklenmesi ve Bahreyn’den ayrı hareket etmesi İngiliz çıkarlarına aykırı görülmüştür. İngilizler bölgenin Bahreyn’e bağlı olmasını istemiş ve 1868 yılında Katar üzerine donanma göndererek Katar’ı Bahreyn şeyhine vergi vermeye mecbur bırakmıştır¹⁹³. Aynı tarihte Muhammed bin Sani ile Siyasi Temsilci Lewis Pelly arasında imzalanan bir anlaşmaya göre Katar şeyhi denizlerde herhangi bir düşmanca niyeti olmayacağını, herhangi bir anlaşmazlık veya yanlış anlaşılma ortaya çıkarsa da Siyasi Temsilci’ye başvuracağını kabul etmiştir. Katar şeyhi, Muhammed bin Halife’ye yardım etmeyeceğini, kendisi ile temas kurmayacağını ve eline geçerse kendisini Siyasi Temsilci’ye teslim edeceğini de kabul etmiştir. Ayrıca, Ali bin Halife’yi bu anlaşma ile tanıyan Katar şeyhi, Ali bin Halife ile aralarında görüş farkı ortaya çıktığı durumlarda Siyasi Temsilci’ye başvurmayı da kabul etmiştir¹⁹⁴.

İkinci gerekçe de bölgedeki Osmanlı hâkimiyetidir. İngilizlerin Körfez üzerindeki artan etkisinden rahatsız olan Osmanlı Devleti’nin 1871 yılında Basra Körfezi’nin doğu kıyıları boyunca Katar’a kadar ilerlemesi ve bu bölgeyi hâkimiyeti altına alması¹⁹⁵, İngiltere’nin Katar ile diğer Körfez emirlikleri ile kurduğuna benzer bir anlaşma ilişkisi kurmasını engelleyen bir diğer önemli unsurdur. İngiltere, 1916 yılında Osmanlı Devleti’nin bölgeden çekilmesi ile Katar’ı nüfuz alanına dâhil edebilmiştir. Bu tarihte Katar şeyhi Abdullah bin Casim el Sani ile İngiliz hükümeti adına Siyasi Temsilci Percy Cox arasında bir ikili imtiyaz anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre Katar, 1868 yılında imzalanan anlaşmaya uyacak, diğer dost Arap şeyhleri gibi İngiliz hükümeti ile iş birliği yapacak ve silah ticareti, köle ticareti, korsanlık, denizlerde barış gibi konularda anlaşma şartlarını yerine getirecektir. Karşılığında da diğer Arap şeyhlerinin ve bağlı

¹⁹² Bismarck, *British Policy in the Persian Gulf, 1961-1968*, s. 10.

¹⁹³ Zekeriya Kurşun, “Katar”, *İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2002, C. 25, s. 30.

¹⁹⁴ ‘A collection of treaties, engagements and sanads relating to India and neighbouring countries [...] Vol XI containing the treaties, & c., relating to Aden and the south western coast of Arabia, the Arab principalities in the Persian Gulf, Muscat (Oman), Baluchistan and the North-West Frontier Province’ [in ,12/G3/20/PS/L/IOR ,India Office Records and Private Papers :British Library ,(822/298) [145r *Qatar Digital Library* https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100023462215.0x000063 (Erişim Tarihi: 08.02.2018)

¹⁹⁵ Zekeriya Kurşun, *Basra Körfezi’nde Osmanlı-İngiliz Çekişmesi: Katar’da Osmanlılar, 1871-1916*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2004, ss. 57-59.

kabilelerin yararlandığı ticari haklardan yararlanacaktır. Özetle Katar, İngiltere'nin inşa ettiği ateşkes sistemine bütünüyle dâhil olmayı kabul etmiştir¹⁹⁶.

Bölgedeki diğer şeyhlerin daha önce kabul ettiği gibi Katar da mezkûr anlaşmanın 4. maddesinde İngiltere'nin onayı olmadan yabancı ülke temsilcilerinin kabul edilmemesi, diğer ülkelerle temas kurulmaması ve emirlik topraklarının satış, kiralama, ipotek, hediye etme ve benzeri hiçbir yol ile diğer güçlere ve vatandaşlarına bırakılmaması hükümlerini kabul etmiştir. Aynı anlaşmada Katar, İngiliz vatandaşlarının emirlik topraklarında ikâmet etmesine ve ticaret yapmasına izin vermiş, mallarını ve canlarını koruma taahhüdünde bulunmuştur. Bunun yanında, topraklarında Siyasi Temsilci'ye bağlı, İngiliz hükümeti ile şeyh arasındaki işleri yürütecek ve İngiliz tüccarların çıkarlarını takip edecek bir İngiliz görevlinin bulunmasını kabul etmiştir¹⁹⁷.

Anlaşmanın 5. ve 9. maddelerinde Şeyh Abdullah İngiltere'ye topraklarında bir posta ofisi ve telgraf hattı inşasına izin vermiş, inşa edildikten sonra koruma taahhüdünde bulunmuş ve İngiltere dışında hiç kimseye kablo inşa etme ve inci ile balıkçılık imtiyazları vermemeyi kabul etmiştir. Bu hükümler karşılığında da İngiltere, denizden gelen her türlü saldırıya karşı Katar şeyhini, vatandaşlarını ve topraklarını koruma taahhüdünden bulunmuş, karadan gelebilecek saldırılara karşı da iyi niyet göstermeyi kabul etmiştir. Ancak bu koruma ve iyi niyet taahhüdü, Katar şeyhi veya bağlı kabileler tarafından kısıktırılan saldırılar için geçerli olmayacaktır¹⁹⁸. Katar şeyhi ile imzalanan

¹⁹⁶ 'A collection of treaties, engagements and sanads relating to India and neighbouring countries [...] Vol XI containing the treaties, & c., relating to Aden and the south western coast of Arabia, the Arab principalities in the Persian Gulf, Muscat (Oman), Baluchistan and the North-West Frontier Province' [in ,12/G3/20/PS/L/IOR ,India Office Records and Private Papers :British Library ,(822/301) [146v *Qatar Digital Library* <https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100023462215.0x000066> (Erişim Tarihi: 09.02.2018)

¹⁹⁷ 'A collection of treaties, engagements and sanads relating to India and neighbouring countries [...] Vol XI containing the treaties, & c., relating to Aden and the south western coast of Arabia, the Arab principalities in the Persian Gulf, Muscat (Oman), Baluchistan and the North-West Frontier Province' [in ,12/G3/20/PS/L/IOR ,India Office Records and Private Papers :British Library ,(822/302) [147r <100023462215.0x000067_vdc/81055/archive/qa.qdl.www//:https> *Qatar Digital Library*(Erişim Tarihi: 09.02.2018)

¹⁹⁸ 'A collection of treaties, engagements and sanads relating to India and neighbouring countries [...] Vol XI containing the treaties, & c., relating to Aden and the south western coast of Arabia, the Arab principalities in the Persian Gulf, Muscat (Oman), Baluchistan and the North-West Frontier Province' [in ,12/G3/20/PS/L/IOR ,India Office Records and Private Papers :British Library ,(822/303) [147v <100023462215.0x000068_vdc/81055/archive/qa.qdl.www//:https> *Qatar Digital Library* (Erişim Tarihi: 09.02.2018)

anlaşmada diğer şeyhler ile imzalananlardan farklı olarak anlaşma şeyhin varisi ve haleflerini bağlamamaktaydı. Bu durum İngiliz hükümetinin Katar şeyhi ile petrol imtiyazı anlaşması yapmak istediği sırada önem kazanmış ve taraflar arasında pazarlık konusu olmuştur¹⁹⁹.

1920'lerin başında Suudi Arabistan'ın yayılmacı politikalarından çekinen Şeyh Abdullah, Siyasi Temsilci'ye başvurarak 1916 yılında imzalanan anlaşma bağlamında İngiliz korumasından yararlanmak istemiştir. Temsilci ise sözü edilen tehdidin karadan geldiğini ve "iyi niyet" göstereceklerini ancak iyi niyetten kastın diplomatik yardım olduğunu söylemiş ve askeri destekte bulunulmayacağını ima etmiştir. Suudilerin dış tehdit ve iç entrikaları ile iktidardan uzaklaştırılıp Katar'ı terk etmek zorunda kalmaktan çekinen Şeyh Abdullah, İngilizlere 1916 yılında imzalanan anlaşma şartları gereğince verdikleri koruma sözünü tutmalarını ve ayrıca oğlu Hamad'ın varisi olarak tanınmasını istemiştir. İngiltere'nin Hindistan hükümeti de bölgedeki emirliklerin iç işlerine karışmayacağını belirtmiştir. İngiliz desteğini arkasında bulamayan Şeyh Abdullah, Suudi tehdidinden kurtulabilmek için İbn-i Suud'a yılda 100.000 rupi²⁰⁰ haraç vermeyi kabul etmiştir²⁰¹. Katar şeyhinin yukarıda sıralanan bütün bu istekleri ise petrol imtiyazı anlaşması imzalanırken kabul İngilizler tarafından kabul edilmiştir.

2.4. PETROL İMTİYAZI ANLAŞMALARI

İngiliz Hükümeti ile Körfez emirlikleri arasında yapılan son önemli anlaşmalar serisi de 1913-1923 yılları arasında imzalanan petrol imtiyazları ile ilgili anlaşmalardır. Bu anlaşmalar petrolün Orta Doğu'da ilk olarak 1908 yılında İran'ın Mescid-i Süleyman bölgesinde Anglo-Persian Oil Company'nin²⁰² kurucusu olan İngiliz iş adamı William Knox d'Arcy tarafından keşfedilmesi ile İngiliz hükümetinin İran'ın etrafındaki bölgelerde petrol bulma ihtimali göz önüne alınarak imzalanmıştır²⁰³. Bahreyn'in 1913 yılında, Kuveyt'in 1914, Katar'ın 1916, Ateşkes Devletleri'nin 1922 ve Umman'ın 1923

¹⁹⁹ Rosemarie Said Zahlan, "Hegemony, Dependence and Development in the Gulf", *Social and Economic Development in the Arab Gulf*, ed. Tim Niblock, Routledge, 2015, ss. 68-69.

²⁰⁰ O tarihte Basra Körfezi bölgesinde kullanılan resmi para birimi Hint rupisidir.

²⁰¹ Said Zahlan, "Hegemony, Dependence and Development in the Gulf", s. 69.

²⁰² 1935 yılında şirketin ismi Anglo-Iranian Oil Company olarak değiştirilmiştir. Günümüzde bu şirketin adı British Petroleum'dur (BP).

²⁰³ Bismarck, *British Policy in the Persian Gulf, 1961-1968*, s. 20.

yılında İngiliz hükümeti ile yaptıkları anlaşmalarla şeyhler, İngiliz hükümetinin atadığı şirketler dışında hiçbir kuruma petrol imtiyazı vermeyeceklerini kabul etmişlerdir²⁰⁴.

1927 yılında Irak'ta Kerkük yakınlarında petrol keşfedilmiştir. Basra Körfezi'nin doğu kıyılarında ise petrol ilk defa 1931 yılında Bahreyn'de bulunmuştur. Kuveyt ve Suudi Arabistan'da 1938, Katar'da ise 1939 yılında ticari değeri olan miktarda petrol keşfedilmiştir. Bugün Birleşik Arap Emirlikleri'ni oluşturan şeyhliklerde ve Umman'da ise petrolün keşfi 1950'li yılların sonu ile 1960'lı yılları bulmuştur²⁰⁵. Petrolün keşfinin yanında çıkarılması, taşınması, işlenmesi, satılması ve şeyhe bunun karşılığında ödenecek para miktarı gibi hususları da içeren imtiyaz anlaşmaları petrol şirketleri ile şeyhler arasında imzalanmaya başlamıştır²⁰⁶. Bahreyn, Kuveyt ve Katar ile petrol şirketleri arasında yapılan anlaşmaların maddeleri büyük oranda benzerlik taşımaktadır. Anlaşma hükümleri hemen hemen aynıdır. En önemli farklılık ise Bahreyn şeyhi ile imzalanan imtiyaz anlaşmasında Amerikan şirketlerinin ağırlığının olmasıdır.

İngiltere, Körfez şeyhlikleri ile kendi onayları olmadan başka şirket ve devletlerin görüşmelerine ikili imtiyaz anlaşmaları gereği müsaade etmemekteydi. Ancak, iki savaş arası dönemde ABD'nin güçlü bir devlet ve Amerikan menşeli şirketlerin de petrol endüstrisinde rakip şirketler olarak ön plana çıkması, 1. Dünya Savaşı sonrası toparlanmaya çalışan İngiltere'nin etkisini bir nebze azaltmıştır. Başlangıçta Amerikan şirketlerinin bölgeye girmesini engelleyen İngiltere, Amerikan hükümetinin baskısı ile Amerikan şirketlerinin de emirlikler ile müzakere etmesine müsaade etmiştir. Böylece Amerikan şirketleri Bahreyn ve Suudi Arabistan başta olmak üzere bölgede petrol imtiyazları elde edebilmiştir. Bu iki şeyhlik dışındaki petrol imtiyazı anlaşmaları İngiliz şirketleri veya İngilizlerin kontrolündeki konsorsiyumlara verilmiştir²⁰⁷.

Körfez'in batı kıyılarında petrolün ilk keşfedildiği yer olan Bahreyn'de ilk defa bir Amerikan şirketi olan Standard Oil of California²⁰⁸ (SOCAL), petrol imtiyazını elde etmiştir. İngiliz hükümeti başta buna şiddetle karşı çıkarken, bu durumu Bahreyn imtiyazının bir İngiliz şirketi tarafından yürütülmesi şartıyla kabul etmiş ve SOCAL'ın

²⁰⁴ Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, s. 16.

²⁰⁵ Kristian Coates Ulrichsen, "The Political Economy of Arab Gulf States", Houston: James A. Baker III Institute for Public Policy Rice University, 08.05.2015, s. 14.

²⁰⁶ Bismarck, *British Policy in the Persian Gulf, 1961-1968*, s. 22.

²⁰⁷ Said Zahlan, "Hegemony, Dependence and Development in the Gulf", s. 66.

²⁰⁸ Günümüzde bu şirketin adı Chevron'dur.

da iştirakçilerinden olduğu Bahrain Petroleum Company (BAPCO) bir İngiliz şirketi olarak Kanada’da kurulmuştur. Şirketin beş yöneticisinden birinin İngiliz olacağı, atamasının da İngiliz hükümetine danışılarak yapılacağı kararlaştırılmıştır. BAPCO 1931 yılında Bahreyn’de petrol bulmuş ve ertesi yıl da petrol üretimine başlanmıştır. 1925 yılında Bahreyn şeyhi ile imzalanan ve petrolün mezarlık gibi alanlar dışında bütün Bahreyn topraklarında aranabilmesi, çıkarılması, satışı, şirket çalışanlarına tanınacak hak ve ayrıcalıklar, boru hattı, rafineri ve telgraf hattı inşası hakları ve şeyhe ödenecek yıllık para miktarı hususlarını içeren anlaşma, 1933 yılında ödemeler konusu değiştirilerek yenilenmiştir ve 1934 yılında yürürlüğe girmiştir²⁰⁹. 1933 yılında SOCAL, Suudi Arabistan’da da petrol imtiyazı elde etmiştir. 1930’lu yıllara kadar Körfez bölgesinde sınırlı misyonerlik faaliyetleri dışında ilgisi ve çıkarı olmayan ABD, petrol şirketlerinin çıkarlarını temel alarak Arap coğrafyasında İngiltere’nin yerini alacağı yeni bir güç kümesi oluşturmak gibi daha ileri politikalar belirlemeye başlamıştır. Ancak İngiltere’nin bölgedeki egemen konumunu üstlenebilmesi 1990-91 Körfez krizinden sonraki döneme kadar mümkün olmamıştır²¹⁰.

1933 yılında İngiliz Anglo-Persian Oil Company (günümüzde BP) ile Amerikan Gulf Oil şirketlerinin iştirakiyle kurulan Kuveyt Oil Company ile Kuveyt şeyhi Ahmet el-Cabir el-Sabah arasında 1934 yılının Aralık ayında Bahreyn şeyhinin imzaladığı anlaşma ile hemen hemen aynı hükümleri içeren bir anlaşma ile Kuveyt şeyhi mezkûr şirkete 75 yıllık imtiyaz vermiştir²¹¹. Kuveyt’te 1938 yılında petrol keşfedilmiş ancak Kuveyt’ten ticari amaçlı petrol üretimi ve ilk ihracat 2. Dünya Savaşından sonra, Haziran 1946’da başlayabilmiştir²¹².

Katar’ın petrol imtiyazı anlaşması da İngiliz hükümeti ile 1916 yılında yaptığı ayrıcalık anlaşması gibi İngilizler açısından biraz sorunlu olmuştur. 1934 yılında Katar Şeyhi Abdullah’ın İngiliz APOC şirketinden daha iyi teklif veren Amerikan SOCAL şirketi ile petrol imtiyazı görüşmeleri yapması İngiliz hükümetini tedirgin etmiş, Siyasi

²⁰⁹ ‘Oil concession signed by the Shaikh of Bahrein in favour of the Eastern and General Syndicate on the 2nd December 1925 (as revised up to 12th January 1934).’ [India Office :British Library ,(12/11) [6r Records and Private Papers, IOR/L/PS/18/B426, in *Qatar Digital Library* <https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100023494068.0x00000c> (Erişim Tarihi: 13.02.2018)

²¹⁰ Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, s. 26.

²¹¹ 'File 39/7 (10/9) Kuwait Oil Concession' [India Office Records and :British Library ,(88/11) [6r in ,878/2/15/R/IOR ,Private Papers*Qatar Digital Library* <https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100025670587.0x00000c> (Erişim Tarihi: 13.02.2018)

²¹² Ulrichsen, “The Political Economy of Arab Gulf States”, s. 14.

Temsilci tarafından başka şirketlerle görüşemeyeceği konusunda uyarılmasına rağmen Şeyh Abdullah müzakerelere devam etmiştir. 1916 yılında imzalanan anlaşmanın sadece şeyhi kapsadığını, varisi ve haleflerini bağlamadığını ve Şeyh Abdullah öldüğü takdirde yeniden müzakere edilmesi gerekeceğini fark eden İngiliz hükümeti, Şeyh Abdullah'ın 1921'den bu yana iletmiş olduğu bütün istekleri kabul edeceğini belirtmiştir. Karşılığında da Mayıs 1935'te APOC ile Şeyh Abdullah arasında petrol imtiyazı anlaşması imzalanmıştır²¹³.

Bu anlaşmanın akabinde, İngiliz hükümeti tarafından ciddi ve tahrik edilmemiş saldırılar karşısında da şeyhin ve Katar topraklarının İngilizler tarafından korunması, İngiliz hükümeti tarafından Şeyh Abdullah'ın oğlu Hamad'ın varisi olarak tanınması ve 1916 anlaşmasının Hamad tarafından da tanınması şartları üzerinde anlaşmaya varılmıştır. Şeyh Abdullah anlaşmanın daha çok siyasi tarafı ile ilgilenmiş, anlaşıldığı kadarıyla petrolün bulunmasıyla elde edilebilecek refahın büyüklüğünü sezememiştir²¹⁴. 1939 yılında Katar topraklarında petrol keşfedilmiş ancak petrolün çıkartılması ve gereken alt yapı ve tesislerin inşası 2. Dünya Savaşı sonrasında 1947 yılında başlayabilmiştir²¹⁵.

Günümüzde Birleşik Arap Emirlikleri'ni oluşturan Ateşkes Devletleri ve Umman'da petrol Katar, Bahreyn ve Kuveyt'e kıyasla daha az miktarda bulunmaktadır ve daha geç keşfedilmiştir. Petrol, Ateşkes Devletleri sınırları içerisinde ilk olarak 1958 yılında Abu Dabi'de keşfedilmiştir ve 1962 yılında ihraç edilmeye başlanmıştır. 1960'lı yılların başında Dubai ve Umman'da da düşük miktarda petrol rezervi bulunmuştur. Birleşik Arap Emirlikleri sınırlarında kalan emirliklerdeki toplam petrolün %90'ı Abu Dabi'de üretilmektedir²¹⁶.

²¹³ Qatr [Qatar] Oil Concession and Connected Documents, May-Jul 1935; Dubai Oil Concession and Connected Documents, Feb-Oct 1937; Sharjah Oil Concession and Connected Documents, Sep 1937-May 1938 (India Office Confidential Prints, Memos B444, B445, B458, B467) [British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/R/15/1/749/2, in Qatar Digital Library <https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100035849170.0x000059> (Erişim Tarihi: 09.02.2018)

²¹⁴ Said Zahlan, "Hegemony, Dependence and Development in the Gulf", s. 70.

²¹⁵ Valentina Mirabella, "The Qatar Oil Concession Ushers in a New Era for British Relations with Doha", 16.10.2014, <https://www.qdl.qa/en/qatar-oil-concession-ushers-new-era-british-relations-doha>. (Erişim Tarihi: 13.02.2018)

²¹⁶ Ulrichsen, "The Political Economy of Arab Gulf States", s. 15.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İNGİLİZ EMPERYALİZMİ VE KÖRFEZ'DEKİ YEREL DİNAMİKLER

1. SİYASİ YAPI

1.1. JEOPOLİTİK YAPI

Basra Körfezi'nin batı kıyılarında bugün var olan jeopolitik yapı, 19. yüzyılın başlarından itibaren yaklaşık 150 yıl boyunca bölgeyi hegemonyası altında tutan İngiltere tarafından oluşturulmuştur. Günümüzde Basra Körfezi'nin batı kıyılarında bulunan, aynı dili konuşan ve aynı etnik kökene sahip küçük nüfuslu Katar, Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, Kuveyt ve Umman devletleri, ayrı siyasi birimler olarak varlıklarını İngiltere'nin bölgede izlediği siyasete borçlulardır. Bölgedeki jeopolitik yapı öncelikli olarak İngiltere ile şeyhler arasındaki anlaşma ilişkisinin ve petrol şirketlerinin faaliyetlerinin doğrudan ve dolaylı etkileri ile şekillendirilmiştir.

İngiltere, bölgede şeyhlerin hâkimiyeti altında, mümkün olduğu kadar fazla sayıda, nüfusları ve toprakları az küçük siyasi birimler oluşturmayı amaçlamıştır. Bu amaçla, bölgedeki her bir şeyh ile anlaşmalar yoluyla ayrı ayrı ilişki kurmuştur. Ortaya Kuveyt, Bahreyn, Katar ve bugün Birleşik Arap Emirlikleri'ni oluşturan Abu Dabi, Dubai, Acmen, Fuceyra, Re'sü El Hayme, Şarika ve Ummu El Gayevin olmak üzere on ayrı şeyhlik çıkmıştır²¹⁷ ve İngiltere her bir şeyhliği ayrı bir siyasi birim olarak tanıyarak her biriyle ayrı ayrı anlaşmalar imzalamıştır. Aynı kabile mensuplarının farklı şeyhlikler kurmasının önünün açılması, bölgeyi olabildiğince fazla sayıda küçük siyasi birimlere ayırma siyasetinin en bariz örneğidir. Abu Dabi ve Dubai sınır komşusudur ve bu iki şeyhlikte yaşayan insanlar aynı kabilenin (Beni Yas) mensuplarıdır. Aynı şekilde Bahreyn'de iktidarda bulunan Halife ailesi ile Kuveyt'te iktidarda bulunan Sabah ailesi

²¹⁷ Umman, Körfez'deki şeyhliklerden farklı olarak bağımsız bir devlettir ve bu özelliğini İngiltere ile ilişkilerinde hep korumuştur.

de Utub kabilesine mensuplardır²¹⁸. İngiltere siyaseti aynı kabileden birbirine komşu iki ayrı siyasi birim çıkartmış ve bu iki şeyhlikler İngiltere'nin bölgeden çekilmesinden sonra da birleşmemişlerdir.

İngiltere'nin bölgede izlediği ayrıştırma siyasetinin temel amacı bölgeyi daha kolay kontrol edebilmektir. Böylelikle kendisine karşı yerelden gelebilecek bir direnişi veya bölgesel güçler ile yereldeki güçlü bir yapının işbirliği yaparak kendi çıkarlarını tehdit etmesini engellemeyi amaçlamıştır. Nitekim İngiltere, dönemin en güçlü devleti olan Kasimilerin kontrolündeki Umman Sultanlığı'nın askeri gücünü imha ettikten ve siyasi gücünü kısıtladıktan sonra Basra Körfezi'ne hâkim olabilmıştır. Bu tecrübe üzerine İngiltere, Kasimiler gibi yerelden güç biriktirip kendi etki alanını oluşturabilecek bir yapının ortaya çıkmaması için bölge jeopolitiğini klasik böl-yönet anlayışı ile yeniden oluşturmuştur.

Etnik kökenleri, dilleri ve dinleri aynı olan toplulukların ve hatta aynı kabilenin mensuplarının birbirlerinden bağımsız yapılar halinde yaşayabilmesi, bir diğer ifadeyle oluşturulmaya çalışılan jeopolitik yapının sürdürülebilir olabilmesi için siyasi birimlerde yaşayan insanlar arasında farklılık hissini de oluşturulması gerekmektedir. Bu amaçla İngiltere sadece şeyhler ile münhasıran ilişki kurmakla kalmamış, çeşitli semboller ile farklılık hissini pekiştirmeye çalışmıştır. Mesela, anlaşma hükümlerine göre her bir geminin kendi ait olduğu şeyhliğin bayrağını taşıması zorunludur. Zamanla kullanılan bayraklar içselleştirilmiş ve her devlet, denizcilik faaliyetinde kullandığı bayrak ile temsil edilmeye başlanmıştır. Her bir denizcilik faaliyetinde bayrağın kullanılıyor olması şeyhliklerde yaşayan insanlar arasında günlük hayatın işleyişi içerisinde farklılığı hissettirecek bir durum ortaya çıkarmıştır. Bayrak dışında bir diğer sembol de günümüzde pasaport yerine geçen seyahat belgeleridir. İngiliz görevliler tarafından düzenlenen seyahat belgeleri her bir şeyhlik için ayrı ayrı düzenlenmiştir²¹⁹.

Bayrak ve seyahat belgeleri bir siyasi birim için sadece sembol olsa da bunların tekraren kullanımı o siyasi birimde yaşayan insanlar açısından kaçınılmaz olarak bir ulusal kimlik oluşumunu beraberinde getirmektedir. Körfez'deki şeyhliklerde de tedrici

²¹⁸ Rosemarie Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States: Kuwait, Bahrain, Qatar, the United Arab Emirates, and Oman*, London: Ithaca Press, 1998, s. 20,59.

²¹⁹ Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, s. 23.

olarak kendini farklı görme ve kimlik oluşumu gözlemlenmiştir. 1930'lu yıllara gelindiğinde ise Bahreyn ve Umman'dan başlayarak ulusal marşlar gibi yeni semboller ortaya çıkmaya başlamıştır²²⁰. Günümüzde bölgedeki bütün devletlerin bayrak ve marş gibi ayrı siyasi birimler olduklarını belirten sembolleri bulunmaktadır. Ayrıca, Basra Körfezi'nin batı kıyılarında yaşayan halkın farklı devletlerin sınırları içerisinde ve farklı ulusal aidiyetler taşıyarak yaşadıkları gözlemlenmektedir. Bu durum İngiltere'nin 19. yüzyılda inşa etmeyi hedeflediği jeopolitik yapının bugün de devam ettiğini ve İngiliz siyasetinin başarılı olduğunu göstermektedir.

Petrol şirketlerinin bölgeye gelerek yaptığı imtiyaz anlaşmalarının da bölgedeki siyasi sistemi daha kalıcı hale getirdiği söylenebilir. Zira petrol imtiyazı anlaşmalarının Hindistan'daki İngiliz hükümeti kontrolünde her bir şeyh ile ayrı ayrı imzalanması, gelirin doğrudan şeyhe verilmesi ve petrol şirketlerinin talebi sonrası kesin sınır belirlenmesi çalışmaları, oluşturulan jeopolitik yapının sağlamlaşmasına sebep olmuştur. Petrol şirketlerinin bölge siyasetine etkisi ayrı bir bölüm olarak ele alınacağı için bu kısımda daha ayrıntılı yer verilmeyecektir²²¹.

Basra Körfezi'nin sadece batı kıyılarına değil de bütününe bakıldığında ise İngiltere'nin Körfez'in batı kıyılarında oluşturduğu küçük siyasi birimlerin daha güçlü devletlerle çevrili olduğu görülmektedir. 19. yüzyılda Basra Körfezi'nin doğusunda Kaçar Hanedanı yönetimindeki İran, batı ve kuzeyinde de Osmanlı Devleti bulunmaktadır²²². İngiltere bu dönemde hem Osmanlı ve İran'ın bölgede topraklarını genişletmesini engellemeye çalışmış hem de bölgede varlık göstermek isteyen diğer Avrupalı devletlerin etkinliğini kırmak için yoğun askeri ve diplomatik çalışmalar yürütmüştür.

20. yüzyılda ise Basra Körfezi, bölgedeki üç büyük devlet olan Irak, İran ve Suudi Arabistan ile çevrilidir. Bölgedeki mevcut düzenin bozulmasını istemeyen İngiltere, Körfez şeyhliklerinin siyasi ve toprak bütünlüğünü bu üç devlete karşı korumuştur. Suudi Arabistan, Irak ve İran'ın bölge siyasetine aktif bir şekilde dâhil oldukları 1920'li ve 1930'lu yıllarda bu üç ülke de Körfez'deki farklı bölgeler üzerinde hak iddia etmiş ve iki

²²⁰ Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, s. 23.

²²¹ Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, s. 23.

²²² Osmanlı Devleti 19. yüzyılın ikinci yarısında Basra Körfezi'nin batı kıyıları boyunca ilerlemiş ve Katar'a kadar sınırlarını genişletmiştir.

savaş arası dönemde bu doğrultuda bir siyaset izlemişlerdir. Suudi Arabistan; Umman, Katar ve Ateşkes Devletleri'nden toprak talep etmiştir. İran Bahreyn üzerinde, Irak da Osmanlı Devleti zamanında Basra'nın bir parçası olduğu teziyle Kuveyt üzerinde hak iddia etmiştir. İngiltere ise 19. yüzyılda yaptığı gibi 20. yüzyılda da bölgede statükoyu korumak için yoğun diplomatik ve siyasi çaba göstermiştir. Bu çabalar İngilizler açısından meyvesini vermiş ve bölgesel güçler hak iddialarını askeri olmayan yollarla sonuçlandıracakları konusunda İngilizlere garanti vermiştir. Böylece bölgesel güçlerin yayılmacı politikaları Pax Britannica'nın gereksinimleri içinde dondurulmuş ve çevrelenmiştir²²³.

1.2. BASRA KÖRFEZİ'NDE İNGİLİZ BÜROKRATİK SİSTEMİ

Kendisine bağlı bir askeri güce ve bürokratik yapıya sahip olan Doğu Hindistan Şirketi, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar İngiltere'nin Hindistan'daki siyasi ve ekonomik faaliyetlerini yürütmüştür. Hindistan'a yakınlığı sebebiyle Hindistan yolunun güvenliği noktasında stratejik bir bölge olan Basra Körfezi ile ilgili işler 1858 yılına kadar Doğu Hindistan Şirketi'nin atadığı siyasi temsilci ve onun emri altında bulunan siyasi memurlar tarafından yürütülmüştür. Basra Körfezi'ndeki Siyasi Temsilcilik, İngiliz sistemi içerisinde büyükelçilik düzeyinde faaliyet gösteren ve yıllar içinde Doğu Hindistan Şirketi, Hindistan Hükümeti ve Dışişleri Bakanlığı olmak üzere üç ayrı birime bağlı olarak çalışan bir kurumdur. 1858'den sonra şirketin ulusallaştırılması ve yetkilerinin alınması ile Basra Körfezi'nin sorumluluğu Hindistan'daki İngiliz hükümetine (India Office) devredilmiş ve 1947 yılında Hindistan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla Basra Körfezi ile doğrudan Londra ilgilenmeye başlamıştır. Bu değişiklikler ile siyasi temsilcilik kurumunun bağlı olduğu birim de değişmiştir. Siyasi Temsilcilik 1946 yılında İran'ın Buşehr kentinden Bahreyn'e taşınmış ve siyasi temsilcilik sistemi İngilizlerin Basra Körfezi'nden çekildiği 1971 yılına kadar devam etmiştir²²⁴.

İkinci Dünya Savaşı'na kadar Basra Körfezi'nde görevli İngiliz personel sayısı oldukça azdır. Bu zamana kadar bölgede Buşehr'de görevli siyasi temsilcinin yanı sıra Hindistan'daki askeri birliğe bağlı bir subayın yanı sıra Kuveyt, Bahreyn ve sadece kış

²²³ Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, ss. 21-22.

²²⁴ Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, ss. 16-17.

aylarında geçici olarak Şarika’da görevlendirilen birer siyasi memur bulunmaktadır. 1947 yılında Basra Körfezi’nin sorumluluğu İngiltere Dışişleri Bakanlığı’na geçtikten sonra bakanlık, bölgedeki temsilciliği Kuveyt’in bağımsızlığını kazandığı 1961 yılına kadar tedrici olarak güçlendirmiştir. Bahreyn, Katar, Abu Dabi ve Dubai’de dört siyasi memurluk açılmıştır. Siyasi memurlar Bahreyn’deki siyasi temsilciye düzenli rapor vermektedirler. Sahadaki görevlilerle önce Hindistan, ardından da İngiltere arasındaki iletişimin ve koordinasyonun sağlandığı nokta da Bahreyn’deki temsilciliktir. Ayrıca, yılda bir defa Siyasi Memurlar Konferansı düzenlenmekte, siyasi temsilci ve memurlar önceki yılın olaylarını tartışmak ve uzun vadeli yol haritası belirlemek üzere bu konferansta bir araya gelmektedir²²⁵.

İngiltere’nin Basra Körfezi siyasetinde Londra veya Hindistan’daki birimlerden ziyade “sahadaki adamlar” olan siyasi temsilci ve memurların aldığı ve uyguladığı kararlar etkilidir. Çünkü sahadaki elemanların hem İngiliz hükümetindeki karar alıcılar hem de yereldeki yöneticiler üzerinde büyük etkisi bulunmaktadır. Yerel ile emperyal hükümet arasındaki tek iletişim kanalının da bölgedeki görevliler olması bu görevlilerin bireysel etkilerini artırmaktadır. Gerçekten de 19. yüzyılın sonlarında imzalanan İkili İmtiyaz Anlaşmaları gereği Körfez şeyhliklerinin dış dünyaya açılan tek pencereleri ve İngiliz hükümetinin bölgeye baktığı pencere sahadaki İngiliz görevlileridir²²⁶.

Bu noktada İngiliz hükümetinin üzerinde durduğu temel nokta ise sahadaki elemanlarının yerel yöneticilerin güven ve itimatlarını kazanmaları ve onları İngiliz tavsiyelerine açık hale getirmeleridir. 1966 yılında siyasi temsilci olan Stewart Crawford, siyasi temsilcinin rolünün meşakkatli bir rol olduğunu ve şahsi nüfuzun İngiliz hedeflerinin gerçekleşmesinde çok büyük etkisi olacağını söylemiştir. Gerekçe olarak da şeyhlerin kendilerinin ve halklarının istediğimiz şeyleri kendi çıkarlarına uygun olduğunu düşünerek yapmaları gerektiğini çünkü zor kullanarak yaptırabilmek için ellerinde yeterli gerçek güç bulunmadığını belirtmiştir. Dolayısıyla Stewart Crawford’a göre İngiltere’nin bölgedeki başlıca güçlerinden birisi ikna olmak zorundadır ve temsilci, her şeyin üstünde etkili bir iknacı olmalıdır²²⁷.

²²⁵ Bismarck, *British Policy in the Persian Gulf, 1961-1968*, s. 16.

²²⁶ Rabi, “Britain’s ‘Special Position’ in the Gulf”, s. 354.

²²⁷ Bismarck, *British Policy in the Persian Gulf, 1961-1968*, s. 17.

Siyasi temsilci ve kadrosunun tek görevi yerel yöneticiler ile hükümetleri arasındaki diplomatik kanal olmaları değildir. Düzenli olarak yerel yöneticilerle görüşen ve bütün önemli olayların detaylı raporlarını tutan temsilcilik, aynı zamanda kölelerin serbest kalma sertifikalarını çıkartma ve Körfez'deki İngiliz vatandaşları ile gayri Müslimlerin yargılama yetkisi de temsilciliğin uhdesindedir. Bölgedeki toplumsal ve ekonomik sistem üzerinde de önemli etkileri olan temsilcilik kurumunun denizcilik alanında menşe şahadetnamelerini hazırlama, ihracat lisanslarını ve yolcu listelerini onaylama yetkileri bulunmaktadır²²⁸.

Siyasi temsilci aynı zamanda Körfez'deki İngiliz askeri varlığının koordinasyonu görevini yürütmektedir. İngiliz askeri planlamasında Basra Körfezi'ndeki askeri yapı, merkezi Aden'de bulunan Orta Doğu Komutanlığı'na bağlıdır. Bölgedeki komutanlar düzenli bir şekilde her hafta siyasi temsilci başkanlığındaki Askeri Koordinasyon Komitesi'nde bir araya gelmektedir²²⁹. Siyasi temsilcinin yardımcısı da İngilizlerin bölgedeki istihbarat toplama faaliyetlerini yürüten ve istihbarat operasyonlarını koordine eden Basra Körfezi İstihbarat Komitesi'ne başkanlık etmektedir²³⁰.

1.3. ŞEYHLİK KURUMU

Basra Körfezi'nin batı kıyılarında bulunan şeyhliklerde temel toplumsal ve siyasal birim kabiledir. Bir veya birden çok kabilenin bir araya gelerek oluşturduğu siyasi yapıya şeyhlik adı verilmektedir ve şeyliğin başında da bir kabile reisi olan şeyh bulunmaktadır. Şeyhler kendi siyasi birimlerinde eşitler arasında birincidir ve şahsi otoritesi ile iktidarını sürdürmüştür. Bu sebeple bir yönetici olmaktan ziyade bir liderdir. Şeyhlikte ileri gelenler arasında görüş birliği ve kabile ileri gelenlerinin şeyhin uygulamalarını onaylaması sistemin sağlıklı işlemesi için önemli olmuştur²³¹.

²²⁸ Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, s. 22.

²²⁹ Jonathan Walker, *Aden Insurgency: The Savage War in South Arabia, 1962-67: The Savage War in South Arabia 1962-87*, 1st edition Staplehurst, Kent: Spellmount, 2005, s. 31.

²³⁰ Glencairn Balfour-Paul, *Bagpipes in Babylon: A Lifetime in the Arab World and Beyond*, London: I.B.Tauris, 2006, s. 203.

²³¹ Andrea B. Rugh, *The Political Culture of Leadership in the United Arab Emirates*, New York: Palgrave Macmillan, 2007, s. 10.

Şeyhliklerde yasama yerine geçen geleneksel töre anlayışı teoride şeyhin kontrolünde bulunsa da İslam'ın şura ilkesinden mülhem küçük bir danışma meclisi bulunmaktadır. Meclis, genellikle yönetici aileden bir veya iki üye ile sosyal ve dini ileri gelenlerden oluşmaktadır. Şeyhler meclis ile ters düştüğü zaman, ileri gelenlerin kendisi karşısında birleşmelerine şahit olmuştur. Şeyhler kölelerden ve paralı askerlerden kendi bağımsız askeri güçlerini kurmuş olsalar da askeri güç tekeli oluşturamamış ve aile üyeleri ve müttefik kabileler ile dengeli bir siyaset takip etmek zorunda kalmıştır. Bunun yanında yönetici aile ve güçlü kabile liderleri dışındaki halkın ise şeyhe doğrudan ulaşarak arz-ı hal imkânı bulunmakla beraber yönetimde söz hakları bulunmamaktadır. İdari altyapının çok sınırlı olduğu ve hükümet faaliyetlerinin bölgeden bölgeye değiştiği şeyhliklerde 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sistemli bir bürokratik yapı oluşturulana kadar arz-ı hal sistemi uygulanmaya devam etmiştir²³².

20. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra petrol gelirlerinin doğrudan şeyhe akması sonucu halk ile şeyh arasındaki ekonomik karşılıklı bağımlılık ortadan kalkmış ve yeni ekonomik sistemin getirdiği bürokratik mekanizma da şeyh ile halkı arasındaki ayrımı daha da genişletmiştir. Şeyhin halk ile sistemli bir şekilde günlük gerçekleşen arz-hal mekanizması genişletilerek bürokratik mekanizmalara devredilmiştir. Şeyhe doğrudan ulaşmak çok zor hale gelmiş, doğrudan temas yerine dilekçe ve istekler bürokrasi üzerinden iletmeye başlamıştır. Yönetici ile yönetilen arasındaki karşılıklı bağımlılık ilişkisi de kırılmış olduğundan halk siyasete katılım yolları aramaya başlamıştır. Bu da en belirgin şekilde siyasi ve toplumsal yapısı diğerlerine kıyasla daha gelişmiş olan Kuveyt ve Bahreyn'de ortaya çıkmıştır²³³.

Şeyhliklerdeki yasama ve yürütme erki şura mekanizmasının etkisi olmakla beraber teoride tamamen şeyhin kontrolündedir. Bunun yanında yargı erki de şeyhin elinde bulunmaktadır ve şeyh, ticari ve şahsi anlaşmazlıklar hakkında şeriat ile örfün meczedildiği bir yasal sistem içerisinde bizzat hüküm vermektedir. Şeyhin yargı yetkisine tek kısıtlama İngiltere'nin kullandığı sınır ötesi yargı yetkisidir. Anlaşmalar tarafından tanımlanmış bir yasal zemini olmamasına rağmen bölgedeki gayri Müslimler ve

²³² Rabi, "Britain's 'Special Position' in the Gulf", s. 355; Ash Rossiter, *Britain and the Development of Professional Security Forces in the Gulf Arab States, 1921-71: Local Forces and Informal Empire*, (Doktora Tezi), Exeter, 2014, s. 32.

²³³ Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, s. 30.

Müslüman olanlar dâhil bütün İngiliz vatandaşları şeyhlikler bağımsızlıklarını kazanana kadar İngiliz görevliler tarafından yargılanmıştır²³⁴.

Kabile kültürü ve kabilecilik anlayışı ise hem yerleşik-tarım toplumlarında hem de göçebe-bedevi topluluklarda varlığını farklı biçimlerde de olsa devam ettirmiştir ve Umman dâhil olmak üzere Basra Körfezi'nin batı kıyılarındaki devletlerde etkisi hala devam etmektedir. Bu durumun en belirgin örneği görünürde modern ulus devlet yapısına geçilmiş olmasına rağmen yönetici ailenin siyasi konumunun değişmeden kalmış olmasıdır. Günümüzdeki adıyla emir, emirin varisi (veliahtı), vekili, çoğu bakanlık ve askeri güçlerin komutası günümüzde de aynı ailenin fertleri arasında paylaşılmaktadır. Bunun yanında yönetici aile toplumdaki en iyi eğitim imkânlarına, en yüksek refah derecesine ve en gelişmiş ticari bağlara sahip olan kesimdir. Böylelikle ailenin iktidarı siyasi, ekonomik ve entelektüel gücün ailede temerküzü ile korunurken bir yandan da güç ve itibar aile fertleri arasında dağıtılarak olası darbe girişimlerinin önüne geçilmeye çalışılmaktadır²³⁵.

Şeyhliklerde iktidar kavgaları da sık rastlanan bir durumdur. Belirli bir toprak parçası üzerinde iktidar, fetih yoluyla ele geçirilmemişse aynı ailenin fertleri arasında el değiştirmektedir. Körfez siyasetinde tek bir yönetici ailenin iktidarda bulunması yüzyıllardır değişmeyen durumdur. Saray darbeleri yaşansa da iktidar değişiklikleri yönetici aile içerisinde olmaktadır. 18. ve 19. yüzyıllarda iktidara gelen aileler bağımsızlık sonrasında dahi hâlâ iktidarda bulunmaktadır²³⁶.

Eski şeyhin yerini oğlu, kardeşi, yeğeni veya amcası alabilmektedir ancak aile dışından biri şeyh olamamaktadır. Şeyhliklerde kabilenin veya yönetici ailenin en büyük bireyinin lider olması kuralı da yoktur. Lider olabilmenin yolu güçlü ve yetenekli bir siyasetçi olmak ve rakiplerini geride bırakmaktan geçmektedir. Yönetici ailenin içinde ciddi rekabet ve gerilimlere sebep olan bu durum bir yandan siyasi krizlere sebep olurken bir yandan da daha yetenekli olanın başa geçmesini sağlamaktadır²³⁷. Yetenekli liderlerin

²³⁴ Rabi, "Britain's 'Special Position' in the Gulf", s. 355

²³⁵ Chris Bambery, "Bahrain, British Imperialism", *Bahrain Centre for Studies in London - BCSL*, 05.10.2012, <http://bcsl.org.uk/english/?p=26>; J. E. Peterson, "Tribes and Politics in Eastern Arabia", *Middle East Journal*, C. 31, S. 3 (1977), s. 306.

²³⁶ Peterson, "Tribes and Politics in Eastern Arabia", s. 3.

²³⁷ Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, s. 28.

varlığı ise kabilenin zor coğrafi ve siyasi şartlarda ayakta kalabilmesi için olmazsa olmazdır.

Basra Körfezi'nde yönetici ailelerin yüzyıllar boyunca iktidarını korumasında kabile kültürünün ve iktidardaki şeyhlerin siyasi başarısının yanında İngiltere'nin bölgede kurduğu anlaşma sisteminin de rolü vardır. İngiltere'nin varlığından evvel fetih yoluyla diğer şeyhliklerin toprakları üzerinde hâkimiyet kurmak ve iktidarını yaymak mümkün iken İngiltere'nin kurduğu ateşkes sistemi ve anlaşma ilişkileri bölgesel ve yerel statükonun bozulmasına pek izin vermemiştir. Bunun yanında anlaşma ilişkisi, İngiliz çıkarları ile uyumlu olduğu sürece şeyhlerin iktidarda kalmasını destekleyen bir yapıya sahip olmuştur.

Gerek şeyhliklerin kendi aralarında İngiliz kontrolü altında imzalanan ateşkes ve barış antlaşmalarında, gerekse İngiltere ile şeyhler arasında imzalanan ikili anlaşmalarda şeyhler, anlaşma şartlarının yerine getirilmesinden şahsi olarak sorumlu tutulmuş, şeyhten emri altındaki herkesin eylemlerini kontrol etmesi de istenmiş ve İngiliz siyasi temsilcileri ve memurları şeyhlik ile veya anlaşma şartları ile ilgili bir mesele ortaya çıktığında doğrudan şeyh ile temas kurmuştur. Böylece şeyhlerin anlaşmalardan doğan yükümlülükleri onların siyasi konumlarını güçlendirmiş ve anlaşmalar şeyhin kendisini, varislerini ve haleflerini de bağladığı için iktidardaki ailenin konumunun devamlılığını da sağlamıştır. Özetle anlaşma ilişkisi şeyhin konumunu güçlendirirken bir yandan da hem kendisinin hem de ailesinin iktidarının devamını yasal bir zeminde kurumsallaştırmıştır²³⁸.

Şeyhler, kendi aralarında dahi diplomatik temasın kurulmaması ve denizde herhangi bir düşmanlığın yaşanmaması gibi anlaşma yükümlülüklerini yerine getirdikleri takdirde İngilizler şeyhliklerin iç işlerine müdahale etmemiştir. Şeyhler ise bunun karşılığında İngiltere'den siyasi ve manevi destek almış ve şeyhliğin iç işlerinde tam yetki sahibi olabilmıştır²³⁹. İngiltere'nin rıza unsurunu sağlayan hegemonik konumu ve İngiliz

²³⁸ Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, ss. 26-27; Said Zahlan, "Hegemony, Dependence and Development in the Gulf", s. 64.

²³⁹ Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, s. 26.

donanmasının Körfez sularından pek de uzakta olmaması düşünüldüğünde bu destek şeyh açısından iç ve dış rakiplerine karşı ayakta kalabilmek için hayati önemde olmuştur²⁴⁰.

Şeyhler İngilizler ile anlaşma ilişkisine girilmesiyle eskisine nazaran daha çok itibar ve siyasi güç kazanmışlardır. Ancak bu itibar kendi toplumları içerisinde ve İngilizlerin bölgedeki temsilcileri karşısında şeyhlerin pasif konumları devam etmiştir. Anlaşma şartlarına bağlı kaldıkları sürece formaliteler dışında İngiliz memurlarla şeyhler arasında çok az temas kurulmuştur. Şeyhlerin ikili ilişkilerde daha aktif bir konuma yükselmeleri petrol imtiyazları müzakerelerinin sonuçlanabilmesi için şeyhlerin imzalarının zorunlu olması ile mümkün olabilmiştir. Petrol imtiyazı müzakereleri siyasi memur, petrol şirketi temsilcisi ve şeyh arasında gerçekleşmiştir. Petrol imtiyazları ile birlikte şeyhlerin siyasi gücü hem anlaşma ilişkisinde hem de anlaşmaların getirdiği ekonomik kazanç sayesinde iç siyasette artmıştır²⁴¹.

1.4. ŞEYHLİKLERDE İNGİLİZ SİYASETİ

İngiltere'nin Körfez şeyhliklerinde izlediği siyaset; iç işlerine mümkünse müdahale etmeme, İngiliz çıkarları tehlikeye girecekse müdahaleden kaçınmama ve diplomatik temas kurmalarını anlaşmalar yoluyla engelleyerek Körfez şeyhliklerinin dış dünyadan tamamen soyutlanması şeklinde özetlenebilir. İngiltere, bölgedeki şeyhlerin otoritesini ve kurumsal varlığını anlaşmalar yoluyla pekiştirmiş, doğrudan şeyhlerle siyasi temas ve girişimlerde bulunmuş ve şeyhleri doğrudan ve dolaylı yöntemlerle kontrol etmeye çalışmıştır. İngiliz çıkarlarına aykırı hareket etmedikleri sürece de şeyhlerin yerelde nasıl bir yönetim kurduklarına, hangi politikaları izlediklerine karışmamıştır. Bu da İngiltere cihetinden doğrudan sömürgeleştirmeye nispetle çok daha düşük maliyetle ve hayat şartlarının bir Avrupalı için çok çetin olduğu bir coğrafyada daha az sayıda insan gücüne dayanarak çıkarlarını koruyabilmesine olanak sağlamıştır.

²⁴⁰ İngiliz desteği çeşitli yollarla gösterilmiştir. Donanmanın selamlama atışı sayısı en dikkat çekici olanıdır. İngiliz donanmasının bir şeyhe kaç atış ile selamladığı o şeyhe İngilizlerin desteğinin boyutunu göstermiştir. 1929 yılında Kuveyt, Katar ve Bahreyn şeyhleri yedi ve Abu Dabi şeyhi beş atışla selamlanırken Dubai'de şeyh üç atışla selamlandığında İngiliz desteğinin azaldığı düşünülerek saray darbesi teşebbüsü olmuştur. Siyasi temsilci İngiliz desteğini deklare edip desteği göstermek için atış sayısını beşe çıkartmıştır. Daha fazla örnek için bakınız: Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, s. 27.

²⁴¹ Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, s. 27.

1.4.1. Şeyhliklerin İçişlerine Müdahale Etmeme Siyaseti

Denizlerde Kalıcı Ateşkes Antlaşması ve İkili İmtiyaz Anlaşmaları, Körfez ülkelerinin egemenliklerini sadece dış ilişkileri bakımından kısıtlamakta, resmi olarak yerel yöneticilerin kendi iç işlerini yürütmesine karışmamaktadır. İngiltere'nin 19. yüzyılın son çeyreğine kadar bölgedeki şeyhliklerin iç işlerine müdahale etmesi ve şekillendirmeye çalışması gereksiz görülmüştür. Zira çok az sayıda memur görevlendirerek ve Körfez'e yakın bir noktadaki donanmanın varlığı ile İngiltere kendisi için ikincil önemde bir bölge olan Körfez'deki çıkarlarını çok düşük bir maliyetle koruyabilmekteydi. Bölgedeki İngiliz idari ve hukuki yapısı, İngiltere ile şeyh arasındaki ilişkiyi belirlerken, yerelde şeyh ile halk arasındaki ilişkiyi etkilememiştir. Ayrıca şeyhliklerin idari ve adli sistemlerinin ve kurumlarının Batı tipi kurumlarla ikame edilmesi talepleri ve iç yapıyı müdahaleler ile yeniden şekillendirmesi (Bahreyn hariç) ancak İkinci Dünya Savaşı sonrasında dile getirilmeye başlamıştır ve o tarihe kadar geleneksel kurumların varlığı devam etmiştir²⁴². İkinci Dünya Savaşında sonra ise İngiltere'nin çoğunlukla danışmanlar vasıtasıyla şeyhliklerin iç işlerine müdahale etmeye başladığı görülmektedir.

İngiltere'nin bu genel müdahale etmeme siyasetinin en önemli istisnası ise Bahreyn'dir. Bahreyn'de görev yapan İngiliz memurlar şeyhliğin iç işlerinin ayrıntılarına kadar doğrudan müdahil olmuşlardır. Çünkü İngiltere cihetinden Bahreyn, jeopolitik konumu itibarıyla Basra Körfezi'nin Arap kıyılarındaki siyasi ve askeri açıdan en stratejik bölgedir. Siyasi temsilcilik kurumunun 1946 yılında İran'da bulunan Buşehr'den Bahreyn'e taşınması da Bahreyn'in jeopolitik öneminden dolayıdır. Bu öneminin yanında Bahreyn, Basra Körfezi'ndeki şeyhlikler içerisinde siyasal sistemi en gelişmiş, nüfusu en fazla ve toplumsal yapısı da en karmaşık olanıdır. Bahreyn'de sıkı bir Şii-Sünni ayrımı vardır ve toplumun kahir ekseriyetini Şii'lerin oluşturmasına rağmen Şii'ler aleyhine ayrımcılık had safhadadır. Çünkü zihinlerdeki ayrılığın yanı sıra Sünnilerin toplumsal refah ve siyasi iktidarda mutlak denecek seviyede bir kontrolü vardır. Halife ailesi Bahreyn toplumunun içinden çıkmamış, günümüzde Katar'ın Batı kıyılarına denk gelen bölgede yaşayan aile, 1783 yılında İran'a karşı zafer kazanarak fetih yoluyla Bahreyn'e

²⁴² Rabi, "Britain's 'Special Position' in the Gulf", s. 354.

hâkim olmuştur. Dolayısıyla iktidarının toplumsal zemini diğer şeyhlikler ile kıyaslandığında daha zayıftır. Bununla beraber diğer şeyhliklerde yönetim ile halk arasındaki bağ ve siyasi yapının şekillendirilme süreci barışçıl şekilde olmuşken Bahreyn’de toplumsal ve siyasal şiddet mevcut yapıyı şekillendirmiştir²⁴³.

1923 yılında Şeyh İsa bin Ali’nin iktidardan el çektirilmesi sonrası Siyasi Temsilci idari sistemde değişikliklere gitmiş ve İngiliz hükümetinin gözetimi ve kontrolü altında bir bürokratik yapı inşa etmeye başlamıştır. Bir İngiliz idarecinin kontrolünde Gümrük Departmanı kurulmuş, bütçe baştan organize edilmiş ve Bahreyn’in idari ve siyasi sistemini kuran ve işleten kişi olan Charles Belgrave isimli İngiliz görevli 1926 yılında şeyhin danışmanı olarak atanmıştır ve 30 yılı aşkın süre bu konumda kalmıştır. İngiltere böylece Bahreyn üzerinde doğrudan sömürge benzeri bir kontrol kurmuş ancak hayata geçirilen yeni düzenlemeler ve halk ile iktidar arasındaki ilişki Bahreyn toplumunda ciddi bir hoşnutsuzluğa ve akabinde de direnişe sebebiyet vermiştir. Reform hareketleri gibi ayaklanmalar, Bahreyn Ulusal Kongresi ve Yüksek Yürütme Komitesi gibi muhalif siyasi oluşumların mevcut statükonun aleyhine hamleleri İngiltere’nin daha fazla müdahalesini de beraberinde getirmiş ve durum bir kısır döngü içerisine girmiştir²⁴⁴.

Müdahale etmeme politikası aynı zamanda İngiliz görevlilerin bölgedeki sosyal ve ekonomik duruma karışmaması ve hiçbir sosyo-ekonomik reform uygulamaması anlamına da gelmektedir. Okul, hastane ve kamu hizmetleri benzeri hiçbir faaliyet İngiliz çıkarlarına hizmet edecek bir sonuç vermediği sürece İngiliz hükümetinin temsilcileri tarafından engellenmiştir. Bu durum bölgenin dış dünya ile olan duvarlarını daha da kalınlaştırmıştır²⁴⁵. Zira okul ve hastane gibi hizmetler beraberinde yerelde yeterli sayıda bulunmayan nitelikli öğretmen ve doktorları da şeylik topraklarına getirecektir. Diğer Arap veya Avrupa devletlerinden gelebilecek nitelikli kadroların da bölgeye girişi bölgenin izolasyonunun devam ettirilmesi istenmiş olabilir. Hatta İngilizler bu hizmetlerin farklı yollarla sunulmasına da engel olmuş, kendileri tarafından böyle bir hizmet verilecekse de bunun siyasi karşılığını aldıktan sonra hizmeti sağlamıştır.

²⁴³ Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, ss. 61-63.

²⁴⁴ Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, ss. 63-70.

²⁴⁵ Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, s. 22.

İngilizlerin bu siyasetine verilecek en iyi örnek 1930'lu yılların sonlarında Katar'da gerçekleşen bir olaydır.

Rosemarie Said Zahlan'ın aktardığına göre, Katar şeyhi Abdullah bin Kasım'ın varisi olan oğlu ağır hastalanmış ve tedavisi için modern tıbbi tedaviye ihtiyaç duyulmuştur. Ancak Katar'da hastane bulunmamaktadır ve Arap coğrafyasında tıbbi hizmet veren tek kurum olan Reform Kilisesi'nin Amerikan misyonerleri de henüz Katar topraklarına yayılmamıştır. Şeyh Abdullah bin Kasım'ın isteği üzerine misyonerler Doha'da bir hastane kurmayı kabul etmiştir ancak finansal ve nitelikli insan gücü kaynağı sınırlı olan şeyh hastane inşaatının tamamlanması ve bazı ilaçların alınması için İngiliz otoritelerinin yardımına başvurmak zorunda kalmıştır. Dönemin siyasi temsilcisi ise hastane inşasına yardım etmek yerine şeyhin hizmetine bir İngiliz doktor gönderilmesi teklifinde bulunmuştur. Siyasi temsilcinin esas amacı ise şeyh Abdullah bin Kasım'a yakın ve yerelde siyasi çalışma yapacak bir İngiliz görevliyi Katar'da bulundurmadır. Çünkü şeyh, Katar topraklarında bir siyasi memur görevlendirilmesine izin vermemekteydi ve gönderilen İngiliz doktorun bu görevi yapabilecek imkânları olacaktı. Böylelikle İngiltere şeyhin ve ailesinin ihtiyaç duyduğu ve duyacağı sağlık hizmetlerini karşılamış hem de Amerikalı misyonerlerin tarafından Katar'da bir hastane kurulmasını ve bu yolla şeyhlik üzerinde etki kurmasını ve şeyhliğin izolasyonun kırılması ihtimalini ortadan kaldırmıştır. Bunu yaparken de şeyh ile doğrudan temas kurabilen ve ikna edebilme imkânı olan bir İngiliz görevliyi yerelde şeyhe çok yakın bir konuma yerleştirmiştir²⁴⁶.

1.4.2. Müdahale Örnekleri

İngiltere'nin iç işlerine müdahale etmeme siyasetinin kurumsallaşmış istisnaları da bulunmaktadır. 19. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan, İngiltere'nin Körfez ülkelerinin iç işlerine müdahale etmeme siyasetinin kurumsallaşmış iki istisnasından birincisi, İngiltere'nin Körfez şeyhliklerindeki sınır ötesi yargı yetkisi, ikincisi de petrol şirketleri ile şeyh arasında yapılacak olan petrol imtiyazı anlaşmalarının İngiliz onayı ile yapılması

²⁴⁶ Said Zahlan, "Hegemony, Dependence and Development in the Gulf", s. 72,73.

zorunluluğudur²⁴⁷. Bu kurumsallaşmış istisnaların yanı sıra, İngiltere'nin 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Körfez'deki çıkarlarının dönüşümü ve Körfez'in stratejik bir bölge haline gelmesi ile rakip emperyal devletlerin İngiliz ekonomik ve stratejik çıkarlarını tehdit edebilecek duruma gelmesi, İngiltere'yi bölgenin iç işlerinde daha müdahaleci bir davranış sergilemeye teşvik etmiştir.

1.4.2.1. İngiltere'nin Körfez'de Sınır Ötesi Yargı Yetkisi

İngiltere'nin kendi toprakları dışında yargılama yetkisine sahip olmasını sağlayan anlaşmaların yasal zemini 1890 tarihli Yabancıların Yargılanması Kanunu'na dayanmaktadır²⁴⁸. Körfez'de yargılamaların İngilizler tarafından uygulanması ise 20. yüzyılın başlarında Hindistan hükümetinin bölgede sayıları artan yerleşik İngiliz tüccar ve vatandaşlarının haklarını güvence altına alma zorunluluğu hissetmesi üzerine başlamıştır. Ancak, yargı yetkisinin kapsamı İngiltere'den veya sömürgelerden gelen Müslüman veya gayri Müslim İngiliz vatandaşları ile sınırlı kalmamış, yetkinin kullanıldığı topraklardaki bütün gayri Müslimlerin yargılanması da İngiliz makamlarınca yapılmıştır²⁴⁹.

1971 yılına kadar süren bu uygulama, Bahreyn ve Umman dışındaki şeyhliklerde İngiltere ile yapılmış olan anlaşmalardan kaynaklanan bir yetki değildir. Bahreyn ile İngiliz hükümeti arasında 1861 yılında imzalanan Dostluk Anlaşması'nın 4. maddesinde İngiliz vatandaşlarının ve İngiltere sömürgelerinden gelenlerin yargılamasının Bahreyn'de bulunan İngiliz siyasi memur tarafından yapılacağı karara bağlanmıştır²⁵⁰. Umman'da ise İngiltere ile imzalanan 1839 tarihli dostluk, seyrüsefer ve ticaret alanlarını

²⁴⁷ Bismarck, *British Policy in the Persian Gulf, 1961-1968*, s. 12.

²⁴⁸ Husain M. Albaharna, *British extra-territorial jurisdiction in the Gulf 1913-1971: an analysis of the system of British courts in the territories of the British protected states of the Gulf during the pre-independence era*, Archive Editions, 1998, s. 27.

²⁴⁹ Ayrıca, Basra Körfezi'ndeki İngiliz yargı sistemi için bakınız: Bismarck, *British Policy in the Persian Gulf, 1961-1968*, s. 14.

²⁵⁰ 'A collection of treaties, engagements and sanads relating to India and neighbouring countries [...] Vol XI containing the treaties, & c., relating to Aden and the south western coast of Arabia, the Arab principalities in the Persian Gulf, Muscat (Oman), Baluchistan and the North-West Frontier Province' [in ,12/G3/20/PS/L/IOR ,India Office Records and Private Papers :British Library ,(822/278) [135r 100_vdc/81055/archive/qa.qdl.www//:https> Qatar Digital Library023462215.0x00004f> (Erişim Tarihi: 04.04.2018)

kapsayan anlaşmada aynı uygulamanın yapılması konusunda iki ülke anlaşmıştır²⁵¹. 1891, 1939 ve 1951 yıllarında Umman ile İngiltere arasında imzalanan anlaşmalar ile bu uygulama yenilenmiştir²⁵². Ayrıca Umman'da sadece İngiltere ve bazı İngiliz Milletler Topluluğu ülkelerinden gelen gayri Müslim vatandaşların İngilizler tarafından yargılanmasına müsaade edilmiş, bölgedeki yabancı nüfusun çoğunluğunu oluşturan Hindistan ve Pakistan kökenli İngiliz vatandaşlarının yargılanması Umman makamlarınca gerçekleştirilmiştir²⁵³.

Katar, Kuveyt ve Ateşkes Devletleri'ni oluşturan yedi şeyhlikte İngiltere'nin sınır ötesi yargı yetkisi anlaşmalara dayanmamaktadır ve teknik olarak anılan şeyhliklerdeki yargı yetkisi şeyhlerin kendilerindedir²⁵⁴. Sınırötesi yargı yetkisinin Körfez'de kabullenilişi ile ilgili çeşitli görüşler bulunmaktadır. 1936 yılında Siyasi Temsilcilik makamında bulunan Trenchard Fowle, şeyhlerin ilginç bir şekilde İngiliz vatandaşlarına dokunamayacakları ve tabii olarak onların yargılamalarının İngiliz makamlarınca yapılması gerektiği düşüncesi içerisinde olduklarını söyler²⁵⁵. 1947-1953 yılları arasında aynı makamda oturan Rupert Hay'e göre ise bölgedeki İngiliz vatandaşlarını ve İngiliz sömürgesi altındaki ülkelere gelen kişileri yargılama yetkisinin İngiliz makamlarında olmasına şeyhler ile yapılan sözlü anlaşmalar ile karar verilmiştir. 1966-1968 yılları arasında Bahreyn'de siyasi temsilci yardımcısı olarak bulunan Glencairn Balfour Paul, bu yetki transferinin yöneticiler tarafından görünen hiçbir hoşnutsuzluğa yol açmadığını ve bir kabulleniş olduğunu söyler²⁵⁶.

1.4.2.2. Petrol İmtiyazı Anlaşmaları'nın Kontrolü

İngiltere'nin iç işlerine müdahale etmeme siyasetinin kurumsallaşmış istisnalarından ikincisi de şeyhlerin topraklarındaki petrolü kendilerinin çıkartma, kullanma ve yabancı şirketlere petrol imtiyazı verme hakkını İngiliz hükümetinin

²⁵¹ Albaharna, *British extra-territorial jurisdiction in the Gulf 1913-1971*, s. 24.

²⁵² Albaharna, *British extra-territorial jurisdiction in the Gulf 1913-1971*, ss. 52-53.

²⁵³ Albaharna, *British extra-territorial jurisdiction in the Gulf 1913-1971*, s. 43.

²⁵⁴ Husain M. Albaharna, "The Consequences of Britain's Exclusive Treaties: A Gulf View", *The Arab Gulf and the West*, ed. Brian Pridham, London: Croom Helm, 1985, s. 20.

²⁵⁵ Said Zahlan, "Hegemony, Dependence and Development in the Gulf", s. 73.

²⁵⁶ Glencairn Balfour-Paul, *The End of Empire in Middle East: Britain's Relinquishment of Power in Her Last Three Arab Dependencies*, Cambridge: Cambridge University Press, 1991, s. 107.

onayından geçirmesini zorunlu kılan anlaşmaların imzalanmasıdır. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Körfez'in geniş hidrokarbon rezervlerine sahip olduğu anlaşılmıştır. Petrol kaynaklarını arama faaliyetlerinin bölgeye diğer yabancı ülkelerin müdahil olmasını teşvik edeceğinden çekinen İngiltere, potansiyel rakiplerini bölgeden uzak tutmak ve bölgenin doğal kaynaklarını kontrol etmek için yerel yöneticilerle ön imtiyaz anlaşmaları yapmıştır. Buna göre, petrol şirketleri ile imzalanacak olan imtiyaz anlaşmalarında şeyhin onayının yanında İngiliz hükümetinin de onayının olması zorunlu hale getirilmiştir.

Petrol imtiyazlarının İngiliz onayı ile verileceği konusunda ilk anlaşma, 1913 yılında Kuveyt şeyhi Mübarek'in siyasi temsilciye gönderdiği, temsilcinin atadığı kişi dışında kimseye hiçbir şartta imtiyaz vermeyeceğini açıkladığı mektup ile yapılmıştır²⁵⁷. Benzer şekilde, 1914 yılında Bahreyn şeyhi İsa bin Ali, Bahreyn'deki siyasi memura bir mektup göndererek petrol imtiyazı anlaşmalarının İngiliz onayından geçmesini kabul ettiğini ilan etmiştir²⁵⁸. Ateşkes Devletleri'ni oluşturan şeyhlikler de 1922 yılında²⁵⁹ Buşehr'deki siyasi temsilciye, İngiliz hükümetinin atadığı kişi dışında yabancılara petrol imtiyazı vermemeyi kabul ettiklerini bildirmişlerdir. Umman ve Maskat Sultanı da 1923 yılında İngiliz hükümetinin onayı olmadan kendi topraklarında petrol arama çalışmalarına başlamamayı kabul etmiştir²⁶⁰. Katar şeyhi ise kendi topraklarında petrol imtiyazı verme hakkından diğer şeyhliklerdeki gibi açıkça vazgeçmemiştir. 1916 yılında Katar şeyhi ile İngiliz hükümeti arasında imzalanan ikili imtiyaz anlaşmasının 5.

²⁵⁷ 'A collection of treaties, engagements and sanads relating to India and neighbouring countries [...] Vol XI containing the treaties, & c., relating to Aden and the south western coast of Arabia, the Arab principalities in the Persian Gulf, Muscat (Oman), Baluchistan and the North-West Frontier Province' [in ,12/G3/20/PS/L/IOR ,India Office Records and Private Papers :British Library ,(822/308) [150r Qatar Digital Library https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100023462215.0x00006d (Erişim Tarihi:04.04.2018)

²⁵⁸ 'A collection of treaties, engagements and sanads relating to India and neighbouring countries [...] Vol XI containing the treaties, & c., relating to Aden and the south western coast of Arabia, the Arab principalities in the Persian Gulf, Muscat (Oman), Baluchistan and the North-West Frontier Province' [in ,12/G3/20/PS/L/IOR ,India Office Records and Private Papers :British Library ,(822/282) [137r Qatar Digital Library https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100023462215.0x000053 (Erişim Tarihi:04.04.2018)

²⁵⁹ 'A collection of treaties, engagements and sanads relating to India and neighbouring countries [...] Vol XI containing the treaties, & c., relating to Aden and the south western coast of Arabia, the Arab principalities in the Persian Gulf, Muscat (Oman), Baluchistan and the North-West Frontier Province' [Brit ,(822/304) [148rish Library: India Office Records and Private Papers, IOR/L/PS/20/G3/12, in Qatar Digital Library https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100023462215.0x000069 (Erişim Tarihi:04.04.2018)

²⁶⁰ Albaharna, *The Legal Status of the Arabian Gulf States*, s. 49.

maddesinde şeyh, İngiliz hükümetinin onayı olmadan kimseye inci-balıkçılık imtiyazları veya diğer tekeller, imtiyazlar veya kablo döşeme hakları vermeyeceğini beyan etmiştir²⁶¹. İngiliz hükümeti de şeyhin petrol imtiyazı verme hakkını sınırlayan durumun yasal olarak bu maddede içkin olduğunu, bu sebeple İngiltere'nin onayı olmadan Katar şeyhinin kimseye petrol imtiyazı veremeyeceği görüşünü savunmuş ve Katar şeyhinin direnişini bu maddenin yorumlanmasıyla kırmıştır²⁶².

Bu anlaşmaların sonucu, Basra Körfezi'nde bulunan bütün şeyhliklerin topraklarında petrol imtiyazı almak isteyen şirketlerin şeyh tarafından verilen imtiyazın yanında İngiliz hükümetinin onayını almaları zorunluluğudur. Bu anlaşmaların önemi ise ilerleyen yıllarda petrolün Kuveyt, Bahreyn, Katar ve Abu Dabi'nin tek temel gelir kaynağı olması ile daha iyi anlaşılmıştır. Yerel iktidar sahibinin imtiyaz verme hakkı ve ülkesinin en önemli gelir kaynağını işletme ve kullanma hakkı sınırlandırılarak egemenlik hakları elinden alınmıştır²⁶³. Bunun yanında ülkenin en temel gelir kaynağı üzerinde kontrol sağlanması ülke ekonomisini de bütünüyle İngiltere'nin kontrolü altına sokmuştur. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında İngiltere'nin petrol odaklı çıkarlarındaki artış, Basra Körfezi'ndeki İngiliz çıkarlarının canlanmasını da beraberinde getirmiştir. Bunun tabii sonucu da imparatorluğun diğer bölgelerinde iktidar transferlerinin hızlı bir şekilde gerçekleştiği dekolonizasyon döneminde İngiliz imparatorluğunun, gayri resmi olarak kendi parçası olan Körfez şeyhliklerinin iç işlerine daha fazla müdahale etmesi olmuştur²⁶⁴.

²⁶¹ 'A collection of treaties, engagements and sanads relating to India and neighbouring countries [...] Vol XI containing the treaties, & c., relating to Aden and the south western coast of Arabia, the Arab principalities in the Persian Gulf, Muscat (Oman), Baluchistan and the North-West Frontier Province' [in ,12/G3/20/PS/L/IOOR ,India Office Records and Private Papers :British Library ,(822/302) [147r Qatar Digital Libraryhttps://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100023462215.0x000067 (Erişim Tarihi:04.04.2018)

²⁶² Albaharna, "The Consequences of Britain's Exclusive Treaties", s. 26.

²⁶³ Balfour-Paul, *The End of Empire in Middle East*, s. 107.

²⁶⁴ Simon C. Smith, *Britain's Revival and Fall in the Gulf: Kuwait, Bahrain, Qatar, and the Trucial States, 1950-71*, Routledge, 2004, s. 1; Rabi, "Britain's 'Special Position' in the Gulf", s. 356.

1.4.2.3. Dış Politikanın Kontrolü

19. yüzyılın sonlarında İngiliz hükümeti ile Körfez şeyhlikleri arasında imzalanan ikili imtiyaz anlaşmaları²⁶⁵, şeyhlerin İngiltere dışındaki yabancı hükümetler ile temas kurmalarını ve anlaşma yapmalarını engellemiştir. Aynı anlaşmalar, İngiltere'nin onayı olmadan diğer yabancı güçlerin temsilcilerinin şeyhlik topraklarında bulunmasını, şeyhlik topraklarının yabancı devletlere ve şirketlere devir, satma, ipotek veya kiralama işlemlerine de mani olmuştur. İkili imtiyaz anlaşmaları İngiltere'nin Basra Körfezi'nden çekildiği 1971 yılına kadar²⁶⁶ yürürlükte kalmıştır. 1968 yılında İngiltere hükümetinin Basra Körfezi'nden çekilme kararını açıklamasına kadar İngiltere, şeyhliklerde hiçbir yabancı hükümetin diplomatik temsilciliğinin açılmasına müsaade etmemiştir. Böylelikle şeyhliklerin sadece diğer yabancı devletlerle imtiyaz anlaşmaları imzalamasına değil, uluslararası organizasyonlara katılma da dâhil olmak üzere hiçbir diplomatik temasa müsaade edilmemiştir²⁶⁷.

İç işlerinde kısmî bir özerklik tanınmış olan şeyhliklerin bu anlaşmalar zemininde dış politikaları tamamen İngiliz hükümetine bağlı ve İngiliz temsilciler tarafından yürütülür hale gelmiştir. Öyle ki anlaşmalardaki hükümler, şeyhliklerin birbirleri arasında ortaya çıkan anlaşmazlıkların çözümü için kendi aralarına diplomatik temas kurmalarına bile izin vermemiştir. Şeyhlikler, kendi aralarında ortaya çıkan anlaşmazlıklarda dahi askeri veya siyasi temastan kaçınarak İngiliz makamlarına başvurmak mecburiyetindedirler²⁶⁸. Nitekim Katar ile Bahreyn arasında Havar adalarının mülkiyetinin hangi şeyhliğe ait olduğu konusunda 1930'lu yılların ikinci yarısında ortaya çıkan anlaşmazlık üzerine taraflar siyasi temsilciye başvurmuş ve siyasi temsilcinin verdiği karar uygulanmıştır²⁶⁹.

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından kurulan Bretton Woods sisteminin ayrıntılarından şeyhliklerin haberdar edilip edilmeyeceği tartışması, şeyhliklerin dış dünyadan ne kadar soyutlanmış olduklarını ve dış politikalarındaki İngiliz kontrolünün

²⁶⁵ Katar ile yapılan anlaşma, Osmanlı Devleti'nin bölgeden çekildiği tarih olan 1916 yılında imzalanmıştır.

²⁶⁶ Tek istisna Kuveyt'tir. Kuveyt, 1961 yılında bağımsızlığını kazanmış ve Kuveyt ile İngiltere arasında imzalanmış olan ikili imtiyaz anlaşması, bu tarihte yürürlükten kalkmıştır.

²⁶⁷ Bismarck, *British Policy in the Persian Gulf, 1961-1968*, s. 9.

²⁶⁸ Rabi, "Britain's 'Special Position' in the Gulf", s. 355.

²⁶⁹ Said Zahlan, "Hegemony, Dependence and Development in the Gulf", s. 71.

boyutlarını göstermesi bakımından önemlidir. Siyasi temsilci, bölgedeki şeyhliklerin kendi para birimleri²⁷⁰ olmadığı gerekçesiyle haber verilmesine gerek olmadığını savunmuştur. Bunun yanında yeni kurulan Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası'nın da bölgede mülk edinmesi ve temsilci bulundurmasına izin verilmemiştir. Siyasi temsilci, Hindistan hükümetine gönderdiği bir mesajda İngiltere hükümetinin Bretton Woods sistemi altında bazı ulusal yükümlülükleri kabul ettiği için İngiliz finansal sistemine bağlı olan şeyhliklerin de usulen bilgilendirilmesini önermiştir. Ancak, bunun bir talep şeklinde değil bir duyuru şeklinde olmasının daha uygun olacağını söylemiştir. Çünkü temsilci, şeyhlerin çok açık bir açıklama yapılmadığı sürece finansal konuları anlamasının zor olacağı ve bunun yerine sadece duyuru yapılmasının yeterli olacağı görüşünde olmuştur²⁷¹.

Basra Körfezi'nin batısında bulunan siyasi yapılar arasında İngiltere'nin dış politikasını tamamen kontrol etmediği tek ülke Umman'dır. Bölgedeki şeyhliklerden farklı olarak Umman ve Maskat Sultanlığı, bağımsız bir devlet olarak dış politikasını kendisi yürütmüştür. İngiliz hükümetinin Umman dış politikasını koordine ettiği de vakidir ancak bu, Umman sultanının izni ve talebi doğrultusunda ve belirli bir dış politika olayı veya konusu üzerine, sınırlı bir süre içindir²⁷².

Özetle, İngiltere ile Körfez şeyhlikleri arasında 19. yüzyılın sonlarında imzalanan ikili imtiyaz anlaşmaları Körfez şeyhliklerini dünyanın geri kalanından soyutlamıştır. Öyle ki şeyhlikler, tamamen karanlık ve zamanın durduğu bir odada ve dışarıya açılan tek kapısı Hindistan hükümetine bağlı İngiliz görevliler olan izole bir hayata mahkûm edilmiştir. Şeyhlikler, petrolün keşfine kadar aşırı dar görüşlü ve içe kapanık yapılar olarak kalmıştır. Bombay'a giden az sayıda denizci ve tüccar sayılmazsa şeyhliklerde seyahat imkânları çok sınırlı kalmıştır ve yapılacak seyahatler için gerekli izin de İngiliz görevlilerden alınmıştır. İngiltere, bahsi geçen anlaşmalar yoluyla başka yabancı güçlerin bölgeye girmesini engellemede başarılı olmuş, 1971 yılına kadar da bölgedeki istisnai konumunu korumuştur. Diğer taraftan İngiltere ile kurulan bu ilişki, Körfez şeyhliklerinin ve yöneticilerinin İngiltere'nin çizdiği çerçeveye içerisinde şeyhliklerin egemenlik,

²⁷⁰ Bölgede geçerli para birimi 1947 yılına kadar Hint Rupisi, bu tarihten şeyhliklerin bağımsızlıklarını kazandıkları tarihe kadar Sterlindir.

²⁷¹ Said Zahlan, "Hegemony, Dependence and Development in the Gulf", s. 75.

²⁷² Bismarck, *British Policy in the Persian Gulf, 1961-1968*, s. 12.

şeyhlerin de iktidarının önemli bir unsuru olmuştur. Ancak aynı ilişki bir yandan da bölgenin sosyo-ekonomik kalkınmasını engelleyici rol oynamıştır²⁷³.

1.5. PETROL ŞİRKETLERİNİN BÖLGEDEKİ SİYASİ YAPIYA ETKİSİ

Petrol şirketleri ile imtiyaz anlaşmaları imzalanmadan evvel deniz ticareti üzerindeki gümrük vergileri ve inci sanayisinden elde edilen gelir, hem devlet bütçesinin hem de şeyh ve aile efradının temel gelir kaynağını oluşturmaktadır. Şeyhin elde ettiği gelirin boyutu da toplumdaki ve aile içindeki güç ve saygınlığını belirleyen temel etken olarak görülmüştür. Halkın ve tüccarların ekonomik faaliyetleri şeyh tarafından sağlanması gereken güvenli bir ortamda ve belirli bir düzen içerisinde gerçekleşirse vergiler de düzenli şekilde toplanabilmiştir. Bu durumdan da anlaşılacağı üzere şeyh ile yerel halk arasında ekonomik karşılıklı bağımlılık söz konusudur. Petrol imtiyazları, bölge halkını ve yöneticileri inci sektöründeki rekabet ve inciye Batıdan gelen talebin azalması gibi etkenlerin sebep olduğu yoksulluktan kurtarıırken, aynı zamanda yönetici ile halkı arasındaki ilişkide önemli bir değişime de yol açmış, bağımlılığı ortadan kaldırmıştır²⁷⁴.

Petrol şirketleri, imtiyaz anlaşmaları hükümleri gereğince şeyhlere düzenli olarak ücret ödemeye başlamıştır. Ödemeler doğrudan şeyhe yapılmıştır. Bu ücretler, son derece az miktarlarda olmakla beraber, bölgede ilk defa yöneticileri finansal açıdan halktan bağımsız hale getirmiş olmaları itibarıyla bölgedeki iç siyasi dengeler açısından önemlidir. Şeyhler ile halk arasında arz-ı hal sisteminin kaldırılmasından sonra ortaya çıkan yöneten-yönetici ayrımı, şeyhlerin petrol imtiyazlarından elde ettikleri gelirler ile karşılıklı bağımlılığın ortadan kalkması sonucu daha da belirginleşmiştir. Bu durum, şeyh ile halk arasındaki doğrudan bağı biraz daha koparsa da şeyhin halka karşı daha cömert olmasının, İngiliz danışmanların da yönlendirmeleriyle kalkınma projelerini finanse etmesinin ve ilerleyen dönemlerde vergileri kaldırarak şeyhliklerin refah devleti benzeri yapılara dönüşmesinin önünü açmıştır. Eski siyasi sistemin daha büyük bir ekonomik

²⁷³ Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, s. 20.

²⁷⁴ Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, s. 30.

yapıyı organize etme noktasında yetersiz kalması ve petrol gelirlerinin de imkân vermesi, eski sistemin yerine daha gelişmiş bir idare mekanizmasının kurulmasını gerekli kılmıştır. İngiliz danışmanların yönlendirmesi ve hatta kontrolü altında şeyhliklerin idari sistemlerinin yeniden şekillendirilmesinde böylece petrolün şirketlerinin yerelde sağladığı ekonomik dönüşümün ve faydanın da etkisi olmuştur²⁷⁵.

Bununla beraber, imtiyaz anlaşmalarındaki petrol gelirlerinin şeyhe verilmesi hükmü, şeyhin aile içindeki gücünü de arttırmıştır. İktidarın aile fertleri arasında el değiştirdiği bir siyasi sistemde, petrol gelirlerinin sağladığı ekonomik güç şeyhin elinde temerküz edince, diğer aile fertleri yoksullaşmaya başlamış, iktidar üzerindeki etkisi ve iktidar olma ihtimali iyice azalmıştır. Bu durum, 1938 yılında Bahreyn şeyhinin oğlu Selman'ın reform talebinde bulunan harekete liderlik etmesinin arkasındaki temel amildir. Aynı yıl Dubai'de, 1948 yılında Resü'l Hayme'de ve 1949 yılında Katar'da yine mevcut durumdan hoşnutsuz olan yönetici aile fertlerinin de bizzat içinde olduğu karışıklıklar çıkmış, bu karışıklıklar şeyhi, petrol şirketlerinden elde edilen geliri aile fertleri arasında daha dengeli paylaşım mecburiyetinde bırakmıştır²⁷⁶.

Diğer şeyhliklere nazaran daha yoğun nüfusa ve daha gelişmiş toplumsal yapıya sahip olan Bahreyn'de, petrol şirketinin faaliyetleri yeni bir orta sınıfın oluşmasına da ön ayak olmuştur. Bu sınıf, ekonominin petrol gelirleri ile büyümesi sonucu gelişen ticari faaliyetlerin oluşturduğu küçük tüccarlar, kamu hizmetlerinde ve petrol şirketinde istihdam edilen çalışanlar ve başta Mısır, Lübnan ve İngiltere'ye eğitim için gönderilen öğrencilerden oluşmaktadır. 1930'lu yıllarda Bahreyn'e kıyasla daha az nüfusa sahip olan ve petrol gelirlerinin katkısıyla ekonomik büyümesi gerçekleşmemiş olduğu için daha fakir olan Kuveyt, Katar ve Ateşkes Devletlerinde benzer bir ekonomik dönüşüm ve sınıf oluşumu İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra gözlemlenebilmiştir²⁷⁷.

Petrol şirketlerinin Basra Körfezi'ndeki şeyhliklere getirdiği en önemli yeniliklerden birisi de sınır kavramıdır. Bölgedeki şeyhlerin otoritelerinin nereye kadar uzandığı, 20. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra, petrol şirketlerinin bölgeye imtiyaz anlaşmaları imzalamak için geldiği tarihe kadar vahalar, şeyhlik merkezleri ve kıyı

²⁷⁵ Said Zahlan, "Hegemony, Dependence and Development in the Gulf", s. 73; Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, s. 30.

²⁷⁶ Said Zahlan, "Hegemony, Dependence and Development in the Gulf", s. 74.

²⁷⁷ Said Zahlan, "Hegemony, Dependence and Development in the Gulf", s. 74.

kesimler haricinde kesin olarak belirlenmemiştir. Zaten Körfez'deki Arap toplumunun temelini oluşturan çöl gelenekleri için kesin sınır kavramı oldukça yabancıdır. 1946-1953 yılları arasında siyasi temsilcilik makamında bulunan Rupert Hay, "Arap çölleri açık denizlere benzer. Kafiyeleler gemiler gibi gelir ve giderler. Göçebeler de otlak bulmak için gezinir dururlar. Petrol keşifleri başlayana kadar da şeyhliklerin sınırlarının nerede başlayıp nerede bittiğini kimse düşünmemiştir." demiştir. İngiltere cihetinden bakıldığında, İngiliz çıkarlarının İngiltere-Hindistan deniz yolu üzerinde yoğunlaşması sebebiyle İngiliz hükümeti denize ve Basra Körfezi'nin kıyı kesimlerine odaklanmış, karada sınır çizilmesi hususunda bir girişimde bulunma ihtiyacı hissetmemiştir²⁷⁸.

Petrolün keşfinden sonra deniz kıyılarının yanında her karış çöl toprağının da değerlendirilmesiyle şeyhlikler, kendi hâkimiyetleri altında olan toprakları olabildiğince geniş göstermeye çalışırken petrol şirketleri de petrol arama yetkisine sahip oldukları toprakların nerede başlayıp nerede bittiğini kesin olarak bilmek istemiştir. İngiliz hükümeti de petrol şirketlerinin baskısıyla kesin sınırların belirlenmesi çalışmalarına başlamıştır²⁷⁹. Sınır çizilmesi, sınırları keskin çizgilerle belirli bağımsız siyasi yapılar olarak devletleşme süreçlerini hızlandırmıştır. Bölge ülkeleri arasında bir kısmı bugün dahi devam eden sınır sorunları, petrol imtiyazı anlaşmaları döneminden bugüne miras kalmıştır. Kuveyt'in sınır sorunları şeyhliğin topraklarının üçte ikisi İbn-i Suud liderliğindeki Necd Sultanlığı'na verilerek de olsa 1922 yılında çözülmüştür²⁸⁰. Kuveyt dışında, karadaki ilk büyük sınır sorununun tohumları 1933 yılında Suudi Arabistan'ın Amerikan petrol şirketi SOCAL'a petrol imtiyazı vermesi ile ekilmiştir. Suudi Arabistan'ın imtiyaz verdiği alanlarda Umman, Katar ve Abu Dabi hak iddia etmiştir. Anılan üç ülke adına hareket eden İngiltere Dışişleri Bakanlığı, kısa süre içerisinde bu üç ülkenin kesin sınırlarını belirlemiş ancak bu sınırlar Suudi Arabistan tarafından reddedilmiştir²⁸¹. Bu sorunun haricinde, Bahreyn ile Katar arasında Zübare ve Havar

²⁷⁸ Rupert Hay, "The Persian Gulf States and Their Boundary Problems", *The Geographical Journal*, C. 120, S. 4 (1954), ss. 433, 435.

²⁷⁹ F 83 File 82/27-II QATAR OIL' [India Office Records and Private :British Library ,(630/501) [243r in Qatar Digital Library ,627/1/15/R/IOR ,Papers https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100023874395.0x000065 (Erişim Tarihi: 11.04.2018)

²⁸⁰ Farah Al-Nakib, "The Lost 'Two-Thirds': Kuwait's Territorial Decline between 1913 and 1922", *Journal of Arabian Studies*, C. 2, S. 1 (2012), s. 36. Kuveyt'in Irak ile sınır sorunu 1. Körfez Savaşı'na kadar devam etmiştir. Irak, Kuveyt'in Osmanlı Devleti hâkimiyeti altında Basra vilayetine bağlı bir kaza olmasını gerekçe göstererek Kuveyt toprakları üzerinde hak iddia etmiştir.

²⁸¹ Hay, "The Persian Gulf States and Their Boundary Problems", s. 438.

adalarının hangi şeyhliğe ait olduğuna dair bir anlaşmazlık çıkmıştır ve sorun Uluslararası Adalet Divanı'nın kararına rağmen²⁸² devam etmektedir. Ayrıca, Abu Dabi ile Dubai ve Katar arasında ve Dubai ile Şarika arasında da benzer sınır sorunları ortaya çıkmıştır. Bu sorunlar ise büyük oranda çözüme kavuşturulmuştur²⁸³.

Petrol arama alanlarının tespitinde karşılaşılan soruna benzer bir durum hava güzergâhının belirlenmesi hususunda da ortaya çıkmıştır. Hindistan'a gitmek için kullanılan hava güzergâhında hangi ülkenin sınırlarından geçildiği ve hangi ülkenin resmi makamlarından izin alınacağı tartışmaları, İngilizleri şeyhliklerin sınırlarını kesin olarak belirlemeye ve var olan sınır sorunlarını çözmeye iten bir diğer amil olmuştur²⁸⁴.

İngiltere'nin şeyhliklerin dış politikasını ve şeyhliklere giriş ve çıkışları kontrol ederek şeyhlikleri dış dünyadan izole etmesi de petrol şirketlerinin bölgeye gelişi ile bir dereceye kadar da olsa kırılmıştır. Petrol imtiyazlarının imzalanması ile bölgeye giren yabancıların kontrolü eskisi kadar sıkı ve engelleyici nitelikte olamamıştır. Bölgede her geçen gün sayıları artan şirket yöneticileri, jeologlar ve rafineri işçileri aktif bir şekilde faaliyet göstermeye başlamıştır. İzolasyonun yavaş yavaş ortadan kalkması ile Körfez bölgesinin ekonomik ve siyasi gerçeklikleri hakkında özellikle Arap dünyasında farkındalık artmaya başlamıştır. Ayrıca Mısır, Suriye ve Irak gazeteleri düzenli olarak bölgeye ulaşmaya başlamış ve şeyhlikler ile diğer Arap devletleri arasında kültürel alanda ilişkiler kurulmuştur. Bunun yanında Körfez'deki öğrenciler eğitim amacıyla diğer Arap ülkelerine gönderilmiştir. Bahreynli öğrenciler Lübnan'a, Kuveytli öğrenciler Mısır ve Irak'a giderken Mısırlı, Filistinli ve Lübnanlı öğretmenler de Kuveyt ve Bahreyn'e çalışmak için gelmişlerdir. Bu ilişkilerin tabii bir sonucu olarak da Körfez Arapları, özellikle de dış dünya ile temas kuran ayrıcalıklı elitler, ırkdaşları ile bölge halkının daha önceki tek dış bağlantısı olan Hintlilerle olduğundan daha güçlü bağlar hissetmeye

²⁸² Havar adaları 1936 yılında siyasi temsilcinin kararı ile Bahreyn'e bırakılmıştır. 2001 yılında da Uluslararası Adalet Divanı'nda Havar adalarının Bahreyn'e, Zubara adasının da Katar'a ait olduğunu belirten bir karar alınmıştır. İlgili karar için bakınız: <http://www.icj-cij.org/en/case/87> (Erişim Tarihi:11.04.2018)

²⁸³ Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, s. 25.

²⁸⁴ Coll 5/25(1) 'Air Route to India (Arab Coast): Bahrain & Koweit Civil Air Agreements; Morton's Air Services Ltd' [,India Office Records and Private Papers :British Library ,(29/9) [5r in Qatar Digital Library ,1974/12/PS/L/IOB https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100037757921.0x00000a (Erişim Tarihi: 11.04.2018)

başlamışlardır²⁸⁵. 1950’li yıllarda Körfez’deki şeyhliklere de etkisi yoğun bir şekilde görülen Arap milliyetçiliği akımının bölgedeki temelleri bu dönemde atılmıştır.

Petrol şirketlerinin gelişiyle bölge sadece Arap dünyasına değil başka yabancı devletlere de açılmıştır. Körfez’de daha önceki çıkarları bütün Arap coğrafyasında az sayıda misyoner faaliyetleri ile sınırlı olan ABD, Bahreyn’de Amerikan petrol şirketi SOCAL’ın petrol imtiyazını elde etmesiyle Körfez bölgesindeki etkisini artırmaya başlamıştır. 1933 yılında aynı şirket Suudi Arabistan’da da petrol imtiyazı elde etmiştir. Amerikan petrol şirketlerinin bölgedeki çıkarları Arap dünyasında ABD’nin daha ileri politikalarının da temelini oluşturmuştur²⁸⁶. ABD, bölgede İngiltere’nin yerine geçecek yeni bir güç olmayı da istemiş fakat İngiltere’nin bölgedeki egemen konumunu üstlenebilmesi 1990-91 Körfez savaşından sonra mümkün olabilmektedir.

2. ASKERİ YAPI

Basra Körfezi’ndeki şeyhliklerde düzenli ve tek merkezden kontrol edilen güvenlik güçlerinin oluşturulmasından önce şeyhler iktidarlarını savunma, asayiş, şahısların ve mülklerin korunması ve askeri faaliyetler için çeşitli yapılar oluşturmuştur. Kıyı bölgelerdeki yerleşim yerlerini çölden gelebilecek hırsızlık ve yağmalama tehditlerine karşı korumaları için bedevi kabilelere ödemeler yapılmış veya vergi muafiyetleri getirilmiştir. Ancak yağmaya karşı korumada bedeviler güvenilir bir topluluk olarak görülmediği için başka silahlı gruplar da bu göreve kanalize edilmiştir²⁸⁷.

Bunun yanında şeyhler, kendi kabilelerinin gücünü diledikleri gibi yönlendirebilen doğrudan ve mutlak kontrol sahibi yöneticiler olmadıkları için kendi iradelerini uygulamaları için küçük bir silahlı güvenlik gücü oluşturmuştur. Şeyh ricali adı verilen bu oluşumun görevleri şeyhin şahsi korumalığını yapma, vergi toplama ve şeyh adına gözaltı faaliyetlerini yapma olmuştur. Şeyhler, rakipleri yine kendi akrabaları ve aile fertleri olduğu için kendi akrabalarının sadakatinden hiçbir zaman emin

²⁸⁵ Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, s. 26.

²⁸⁶ Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, s. 26.

²⁸⁷ Rossiter, *Britain and the Development of Professional Security Forces*, s. 34.

olamamıştır. Bu sebeple güvenlik güçleri akrabaların dışındaki kabile üyelerinden, özellikle de kölelerden ve azat edilmiş kölelerden seçilmiştir²⁸⁸.

Güvenlik güçlerinin şeyhin yakın çevresinden değil de çoğunlukla kölelerden seçilmesi, Arap dünyasında yüzyıllardır var olan bir gelenektir. Kabileler arası savaşlar ve fetihler şeyhin akrabalarının da içinde olduğu güçlerle yapılırken şeyhin kendisini, mülkünü ve ticaretini koruma görevi kölelere ve paralı askerlere verilmiştir. Şeyhlikte hiçbir akrabaları olmayan insanlar olan köleler ve paralı askerler, kendi kaderlerini şeyhinki ile bağlı gördükleri için şeyhin emirlerine itaat etmiş ve onu kendi aile fertlerine kıyasla daha özveri ile korumuştur. Yerleşik ve göçebe ayaklanmalarına karşı hem şeyhin korunması hem de ayaklanmaların bastırılmasında yine köleler ve paralı askerlerden oluşan şeyhin şahsi güvenlik gücü kullanılmıştır. 19. yüzyılda Bahreyn’de iktidarda olan şeyhin emri altında çoğu şeyh ricalinde görevli köle ve hür 2000 civarında Afrikalı vardır. Şeyhliğin merkezinde düzenin sağlanmasından da bu Afrikalı silahlı güç sorumlu olmuştur²⁸⁹. Şeyhlik merkezinin ve yerleşim birimlerinin dışarıdan saldırıya uğraması durumunda ise güvenlik güçlerinin yanısıra yerel halk, tacirler, inci işçileri ve esnaf topyekûn savunmaya geçmiştir. Bu duruma en belirgin örnek, 1920 yılında Kuveyt’in Necid bölgesinden saldırıya uğraması üzerine kasabada yaşayan nüfusun tamamı harekete geçerek kasabayı savunmasıdır²⁹⁰.

Silahlı birlikler kurmaları şeyhlere güç kullanma tekeli sağlamamıştır. Kurulan silahlı güçler, şeyhlik topraklarının bütünü üzerinde siyasi kontrolü uygulayabilecek merkezi yapılar olamamıştır. Bu sebeple şeyhler, iktidarlarını korumak ve şeyhlikteki düzeni devam ettirebilmek için kendi ailelerinin ve ittifak yaptıkları kabilelerin desteğini almak ve bunun için de bu gruplarla ilişkilerini dengeli bir şekilde devam ettirmek zorunda kalmıştır²⁹¹.

²⁸⁸ Umman’da ise sultanlar, kalıcı bir birlik kurup teçhiz etmek yerine müttefiki olan kabile üyelerinin bir kısmını kendi at ve develeri ve çoğu eski model olan silahları ile birlikte koruma ve polislik görevlerini yerine getirmeleri için görevlendirmiştir. Bu uygulama 1970’li yıllara kadar devam etmiştir. Rossiter, *Britain and the Development of Professional Security Forces*, s. 30.

²⁸⁹ Henry Rosenfeld, “The Social Composition of the Military in the Process of State Formation in the Arabian Desert”, *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, C. 95, S. 2 (1965), s. 177; David Ayalon, *Islam and the Abode of War : Military Slaves and Islamic Adversaries*, Aldershot, Great Britain ; Brookfield, Vt., USA: Variorum, 1994, s. 25.

²⁹⁰ Rossiter, *Britain and the Development of Professional Security Forces*, s. 34.

²⁹¹ Rossiter, *Britain and the Development of Professional Security Forces*, s. 32. Katar şeyhi 1871 yılında kabile ittifaklarını sağlayamayıp iktidarı tehlikeye düşüncü Osmanlı Devleti’ne bağlılığını bildirmiş ve Doha’da kurulan Osmanlı garnizonunun koruması ile ayakta kalmış ancak bağımsız bir şeyh olarak değil,

Şeyhliklerin ekonomik gelirleri neredeyse tamamen denize bağımlı olduğu için aralarındaki anlaşmazlıklar ve çatışmalar da petrol keşfinden önceki dönemlerde genellikle denizde yaşanmıştır. Basra Körfezi'ndeki deniz savaşları topraklarla yapılan savaşlardan farklıdır. Taşımacılık ve inci çıkarma işlerinde kullanılan yelkenliler, aynı zamanda savaş gemileri olarak da kullanılmıştır ve savaş esnasında düşman gemisine yaklaşp onun komutasını ele geçirmek amaçlanmıştır. Böylelikle şeyhler, ticari altyapılarını askeri güce de dönüştürebilmiştir. Bölgedeki en büyük deniz güçleri olan Bahreyn, Maskat ve Kasımi şeyhleri 19. yüzyılda yüzlerce yelkenliden oluşan donanma kurabilecek kapasiteye sahiptir. 20. yüzyılın başında Ateşkes Devletleri'nin kıyılarında sadece inci çıkarma işinde kullanılan 1200 yelkenli bulunmaktadır²⁹².

Bölgedeki İngiliz askeri varlığı, Birinci Dünya Savaşı'na kadar Körfez'de görevli donanma gücü ile sınırlıdır. Savaş esnasında Basra Körfezi, Hindistan'dan Osmanlı topraklarına gönderilecek silah ve askerler için bir toplama merkezi olarak kullanılmıştır. 1920'li yıllarda şeyhliklerin iç siyasi dengesinin İngiltere'nin inşa ettiği şekliyle korunabilmesi için daha fazla tedbir alınması ihtiyacı hâsıl olmuştur. İngiltere'nin bu amaç doğrultusunda bölgedeki askeri gücünü artırma ya da yerel güçlerden askeri birlikler oluşturma seçenekleri vardır. İngiltere, her iki seçeneği birlikte değerlendirerek bölgede yerel unsurlar ile sayıları ve gücü artan İngiliz kuvvetlerinin birlikte bulunduğu bir askeri yapı oluşturmuştur²⁹³.

1920'li yılların başından itibaren İngiliz Hindistan Hükümeti, denizaşırı güç bulundurmanın maliyetini azaltmak ve getirdiği idari yüklerden kurtulmak adına şeyhliklerin asayiş ve korunmasından sorumlu olan ve İngiliz subayların emri ve denetimi altında yerel askeri güçler kurdurmuştur. Maskat'ta sultanı yerel kabilelerin baskısından ve tehdidinden kurtarmak, İran kaynaklı toplumsal olayların yaşandığı Bahreyn'de ise siyasi dengeyi şeyhin lehine olacak şekilde koruyabilmek için doğrudan İngiliz müdahalesi yerine bu birliklerden yararlanılmak istenmiştir. Kuveyt'e yönelik Necid kökenli saldırılar da 1920'li yıllar boyunca bölgede konuşlandırılmış olan İngiliz hava

bir Osmanlı mülki idarecisi sıfatıyla Katar'ı yönetmiştir. Katar'da Osmanlı hâkimiyetinin kurulduğu dönem hakkında detaylı bilgi için bkz. Kurşun, *Basra Körfezi'nde Osmanlı-İngiliz çekişmesi*, ss. 21-40.

²⁹² Rossiter, *Britain and the Development of Professional Security Forces*, s. 34.

²⁹³ Rossiter, *Britain and the Development of Professional Security Forces*, ss. 8-9.

kuvvetleri ve donanması tarafından engellenmiş, 1930'lu yıllardan itibaren ise İngiltere'nin baskısı sonucu Kuveyt'te de yerel güçler kurulmuştur²⁹⁴.

Ateşkes devletlerindeki yerel askeri birlik ise 1951 yılında kurulmuştur. Karargâhı Şarika'da bulunan bu askeri birlik, doğrudan siyasi temsilcinin emrindedir ve askerleri yerelden seçilmiştir. Ürdün'de bulunan Arap lejyonu tarafından eğitilen ve komuta edilen askeri birlik, Ateşkes Devletleri'ni oluşturan şeyhliklerin iç düzenini sağlamak ve petrol keşfi sonrası ortaya çıkan sınır anlaşmazlıklarında Ateşkes Devletleri'ni Suudi Arabistan karşısında korumakla görevlendirilmiştir. Bu yerel güçler iç siyasi dengeyi muhafaza etmede önemli roller üstlenmiş olsa da bölgesel güç dengesini bozacak büyüklük ve etkide askeri yapılar değildir ve yerel asayiş ve koruma görevleri dışında, denizdeki yasadışı faaliyetlerin önlenmesi ve bölgesel güçlerin saldırılarına karşı koyma benzeri görevler için İngiliz desteğine ihtiyaç duymuşlardır²⁹⁵.

İngiltere, Birinci Dünya Savaşı sonrasında hem Hindistan hava güzergâhının korunması hem de eski Osmanlı topraklarının savunulması için bölgedeki donanmasının yanı sıra Körfez'de kalıcı hava gücü bulundurma ihtiyacı duymuştur. 1930'lu yıllara gelindiğinde Bahreyn ve Şarika'da birer tane, Umman'da ise Mesire ve Şelale adalarında olmak üzere iki tane İngiliz askeri hava üssü bulunmaktadır²⁹⁶. İkinci Dünya Savaşı sonrasında bölgedeki İngiliz askeri varlığı küresel, bölgesel ve yerel dinamiklerin etkisiyle giderek artmış 1960'lı yılların ortalarından itibaren ise mali gerekçeler ve İngiltere'nin Körfez stratejisinin değişmesi ile giderek azalmış ve 1971 yılında İngiliz ordusu ve siyasi birimleri bölgeden çekilmiştir²⁹⁷.

3. EKONOMİK YAPI

²⁹⁴ Rossiter, *Britain and the Development of Professional Security Forces*, ss. 40-43.

²⁹⁵ Bismarck, *British Policy in the Persian Gulf, 1961-1968*, ss. 17-18.

²⁹⁶ Rossiter, *Britain and the Development of Professional Security Forces*, s. 9.

²⁹⁷ Smith, *Britain's Revival and Fall in the Gulf*, ss. 15-26.

3.1. PETROL ÖNCESİ KÖRFEZ EKONOMİSİ

Körfez ülkeleri, günümüzde var olan petrol ekonomisinin oluşumundan önce de çeşitlendirilmiş bir ekonomiye sahip değildir. Günümüzde ekonomileri petrol ve doğalgaza bağımlı olan Körfez ülkelerinde petrol öncesi dönemde de ekonomideki temel gelir kaynağı denizden çıkarılan ve uluslararası pazarlarda satılan incilerdir²⁹⁸. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa ve Kuzey Amerika'da Körfez incileri ve hurmaları için yeni pazarların oluşması ticarete patlamaya sebep olmuş, 1899-1906 yılları arasında Umman'ın ihracatı iki katına çıkmış ve aynı tarihte Bahreyn'in ihracatı 2,5 kat artmıştır. Yüzyılın sonunda gerçekleşen talep patlaması üzerine Körfez'in genelinden ihraç edilen inci miktarı 1893-1904 yılları arasında üçe katlanmıştır²⁹⁹.

İnci üretiminin ekonomideki ve toplumdaki merkezi rolünü anlayabilmek için inci sanayisinde çalışanların sayısının toplam nüfusa oranına bakmak yeterli olacaktır. Kuveyt'te toplam nüfusun %20'si, Ateşkes Devletleri'nde %31'i ve Katar'da %48'i inci sanayisinde çalışmaktadır. Bu sayılara yaşlıların, çocukların ve kadınların da dâhil olduğu düşünüldüğünde incinin ekonomideki ve toplumsal hayattaki yeri ve önemi daha net anlaşılmaktadır. Ek olarak, şeyhlerin hem şahsi gelirleri hem de hükümet işlerini yürütebilmek için ihtiyaç duydukları para, inci ticaretinden gelmektedir. İnci sanayisinde kullanılan yelkenlilerden aldıkları vergiler ve tacirlerin inci satışından elde ettikleri kâr ile ithal ettikleri ürünlerden şeyhlerin aldıkları gümrük vergileri, şeyhin ve şeyhliğin bütçesinin neredeyse tamamını oluşturmaktadır³⁰⁰.

İnci sanayisi, toplumsal ilişkileri ve hiyerarşiyi de inşa etmiştir. İncinin merkezi bir rol oynadığı Körfez toplumlarında tacirler-tefeciler, gemi kaptanları, inciyi bulup çıkartan, çoğunluğu kölelerden oluşan dalgıçlar ve nakliyeciler şeklinde bir toplumsal katmanlaşma oluşmuştur. Körfez ile Batı Hindistan ve Batı Afrika arasındaki ticaret ağını kontrol eden Körfez şeyhliklerinde ikamet eden Hintli tacirler ve hemen hemen tamamı şeyhin ailesine veya diğer büyük ailelere mensup olan yerel tacirlerdir. Yerel tacirelr, inciyi yerel üreticiden alarak, uluslararası pazarlara götürecek olan Hintli tacirlere satan

²⁹⁸ Said Zahlan, "Hegemony, Dependence and Development in the Gulf", s. 63. İnci kadar yaygın ve gelir getiren bir ticaret ürünü olmasa da Körfez'de hurma ticareti de yapılmaktadır. Körfez'in geri kalanından farklı olarak Dubai, Bahreyn ve Kuveyt'in ekonomileri ticaretin ve gemicilik gibi tamamlayıcı yerel sanayi dallarının varlığı ile çeşitlenmiş ekonomilerdir.

²⁹⁹ Ulrichsen, "The Political Economy of Arab Gulf States", s. 4.

³⁰⁰ Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, s. 29.

ve Hindistan'dan toplumun ihtiyaç duyduğu gıda, tekstil ve inşaat ürünlerini ithal eden kişilerdir³⁰¹.

İnci üreticileri, üretim için ihtiyaç duyulan teknik altyapı noktasında bağımsız olmuşlardır. Yerel üreticiler, yüzyıllardır devam eden inci çıkarma faaliyetlerinde kendi metotlarını geliştirmiştir. Ancak, incilerin satışında uluslararası pazarlara bağımlı olmuştur. Bu bağımlılık ilişkisi de eşit şartlarda bir karşılıklı bağımlılık ilişkisi değildir. Üreticiler için inci, hayatın idame ettirilebilmesi için satışı zorunlu olan bir ürün iken tüketiciler için sadece lüks bir üründür. Bir sezonun başarılı geçip geçmediğini belirleyen, tabiri caiz ise toplumun hayatını ve ölümünü belirleyen faktör, Bombay'daki Hintli tacirlere ne kadar inci satılabildiği olmuştur. Bombaylı inci tacirleri, Körfez incilerini Paris, Londra ve New York'taki kuyumculara ileten ana dağıtıcılarıdır. Bir kısmı zaten şeyhliklerde mukim olan bu tacirler, İngiliz vatandaşı olmaları sebebiyle inci ticaretinde de özel ayrıcalıklara sahip olmuş ve İngilizlerin inci ticaretinin temelini oluşturan yapının kendi kontrolleri altında kalmasında merkezi rol oynamışlardır³⁰².

1929 ekonomik buhranında lüks tüketim ürünü olan inciye olan talebin azalması ve Japonya'nın Avrupa pazarlarına daha ucuz maliyetle ürettiği kültür incilerini ihraç etmesi, Körfez'deki inci sektörünü iflas noktasına getirmiştir. İngiltere ve diğer ülkelerden bu ekonomik çöküntü karşısında çok az yardım gelmiş ve şeyhlikler, kendi sorunlarını kendileri çözmek durumunda kalmıştır. Hayatlarının idamesi noktasında uluslararası pazarların iniş ve çıkışlarına fazlasıyla entegre olmuş olan inci üreticileri, pazarın şartlarına göre konum alabilecek ve yeni stratejiler geliştirebilecek donanıma ve bilgiye de sahip değildir. Rekabet için Japonlar gibi kültür incisi üretebilir veya ekonomik çöküntünün savuşturulabilmesi için ekonomik çeşitlendirme yoluna gidebilecek iken bu yönde bir girişimde bulunmamışlardır³⁰³.

Dubai, Bahreyn ve Kuveyt'te ekonominin az da olsa çeşitlenmiş olması ve Umman'ın da tarımsal üretimi, 1929 buhranı esnasında ekonomilerinin tamamen çökmesini engellemiştir³⁰⁴. Bu dönemde ekonomik çöküntü yaşayan şeyhliklerden ayakta

³⁰¹ Ulrichsen, "The Political Economy of Arab Gulf States", ss. 4, 5, 12.

³⁰² Said Zahlan, "Hegemony, Dependence and Development in the Gulf", s. 64.

³⁰³ Ulrichsen, "The Political Economy of Arab Gulf States", s. 12; Said Zahlan, "Hegemony, Dependence and Development in the Gulf", s. 65.

³⁰⁴ Said Zahlan, "Hegemony, Dependence and Development in the Gulf", s. 66.

kalanlara doğru yoğun göç başlamıştır. 1908-1939 arası Dubai'nin nüfusu 10 binden 20 bine çıkmış, Şarika'nın nüfusu ise 15 binden 5 bine inmiştir³⁰⁵. Ayrıca, ekonomisi tamamen inciye dayalı olan Katar'da nüfusun üçte birinden fazlası Bahreyn'e göç etmiş, hatta Katar emiri Abdullah bin Kasım ekonomik kriz ortamında kendi evini 17 bin rupi bedelle ipotek etmek zorunda kalmıştır³⁰⁶. Ekonomik çöküntünün ve toplumsal sorunların had safhaya çıktığı Büyük Buhran döneminde petrol şirketleri ile imtiyaz anlaşmalarının imzalanması ile şeyhlikler yeni bir gelir kaynağına kavuşmuş ve içinde buldukları sıkıntılı durumdan kurtulmaya başlamıştır.

3.2. PETROL EKONOMİSİ

1. Dünya Savaşı'nın hemen ardından petrol şirketleri Körfez'de petrol arama faaliyetlerini hızlandırmıştır. Körfez'in batı kıyılarında petrol ilk olarak 1931 yılında Bahreyn'de keşfedilmiş ve ertesi yıl petrol üretimi başlamıştır. Suudi Arabistan ve Kuveyt'te 1938 yılında, Katar'da ise 1939 yılında petrol keşfedilmiştir. Bu üç ülkede, İkinci Dünya Savaşı'nın çıkması sebebiyle petrol üretimi yapılamamış ve petrol gelirlerinin elde edilmesi İkinci Dünya Savaşı'nın sonrasını bulmuştur. Ateşkes Devletleri ve Umman'da ise petrol üretimi 1960'lı yıllarda başlamıştır³⁰⁷.

Petrolün varlığının ortaya çıkması ile farklı petrol şirketleri arasında petrol imtiyazı elde etme mücadelesi başlamıştır. Bölgede hegemonik gücünü muhafaza eden ve 20. yüzyılın başlarında yapılan ön anlaşmalarda imtiyaz verilecek şirketin seçilmesinde belirleyici konumda olan İngiltere, 1929 yılına kadar İngiliz şirketleri dışındaki şirketlerin bölgede imtiyaz elde etmesini engellemiştir. Fakat ABD hükümetinin baskısı ve Körfez'deki petrol endüstrisinin gelişiminin Amerikan sermayesinin katkısıyla hızlanacağı ve donanmanın ihtiyaç duyduğu sürekli ve düzenli petrol arzına katkı sağlayacağı düşüncesiyle Bahreyn'de Amerikan petrol şirketlerinin

³⁰⁵ Rosemarie Said Zahlan, *The Origins of the United Arab Emirates: A Political and Social History of the Trucial States*, London: Palgrave Macmillan, 1978, s. 4.

³⁰⁶ Rosemarie Said Zahlan, *The Creation of Qatar*, London: Croom Helm, 1979, s. 75; Ulrichsen, "The Political Economy of Arab Gulf States", s. 6.

³⁰⁷ Ulrichsen, "The Political Economy of Arab Gulf States", s. 14; Bismarck, *British Policy in the Persian Gulf, 1961-1968*, s. 21.

imtiyaz anlaşması imzalamasını, yöneticisinin İngiliz olacağı çok ortaklı bir şirketin parçası olmaları şartıyla kabul etmiştir³⁰⁸.

ABD'nin bölgedeki etkisini genişletmesinden rahatsız olan İngiltere, savaş sonrasında Bahreyn ve Suudi Arabistan dışındaki şeyhliklerin petrol imtiyazlarını İngiliz veya İngiliz kontrolü altındaki şirketler dışında bir şirkete verilmesini engellenmiştir. Abu Dabi şeyhi başka şirketlerle müzakere edilmesi anlaşmalar yoluyla engellenmiş olmasına rağmen daha iyi teklif getirdikleri için Amerikan şirketleri ile gizli müzakereler yürütmüştür. İngiliz baskılarına bir süre direnen şeyh, kendisinin dâhil bütün seyahat vizelerinin iptal edilmesi, köle ticaretine devam ettiği suçlaması, halktan gelen baskılar ve şeyhliğin bombalanması tehditleri üzerine İngiliz hükümetinin uygun gördüğü Irak Petrol Şirketi'ne bağlı Petroleum Concessions Ltd. isimli şirkete imtiyaz vermeyi kabul etmiştir³⁰⁹.

Şeyhler, imtiyaz anlaşmalarında petrol keşfinin ortaya çıkaracağı finansal potansiyelin farkında olarak hareket etmemiş, müzakere masasında genellikle siyasi konular üzerinde durmuşlardır. Mesela Katar şeyhi Abdullah, petrol imtiyazını daha iyi teklif veren Amerikan SOCAL şirketine verebileceğini söylemiş, İngiliz makamlarıyla yapılan görüşmeler neticesinde Suudi Arabistan tehdidinde karşı güvenliğinin sağlanması ve oğlunun varisi olarak tanınması karşılığında petrol imtiyazının İngiliz APOC'a verilmesini öngören imtiyaz anlaşmasını imzalamıştır³¹⁰.

Şeyhlerle imzalanan imtiyaz anlaşmalarına göre petrol şirketleri Basra Körfezi'nde keşfedilen petrolün yasal sahibi olmuşlardır. Petrol üretiminden elde edilen gelir daha sonra şirket ile şeyh arasında paylaşılmıştır. Kuveyt, Katar ve Bahreyn'de petrol şirketlerinin karının yarısı şeyhe verilmiştir. Bu 50/50 ilkesi ilerleyen yıllarda da Orta Doğu'da uluslararası petrol şirketleri ve üretici ülkeler arasındaki baskın paylaşım sistemi haline gelmiştir. Bu paylaşımındaki tek istisna Abu Dabi'dir. Abu Dabi'de şeyh, petrol gelirinin %15'ini şirketten almış, 50/50 paylaşım oranı bu şeyhlikte 1965 yılında

³⁰⁸ Bismarck, *British Policy in the Persian Gulf, 1961-1968*, s. 23. Körfez şeyhliklerinde imtiyaz elde eden şirketler ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Bismarck, *British Policy in the Persian Gulf, 1961-1968*, ss. 23, 24; Daniel Yergin, *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money & Power*, Simon and Schuster, 2011, ss. 263-65.

³⁰⁹ Said Zahlan, "Hegemony, Dependence and Development in the Gulf", ss. 66-68; Jeffrey R. Macris, *The Politics and Security of the Gulf: Anglo-American Hegemony and the Shaping of a Region*, Abingdon: Routledge, 2009, s. 99.

³¹⁰ Said Zahlan, "Hegemony, Dependence and Development in the Gulf", ss. 68-70.

imzalanan bir anlaşma ile yürürlüğe girmiştir. Şeyhlere verilen ücretlerin hesaplanması “ilan fiyatı” sistemi üzerine kurulmuştur. Pratikte, rekabetten dolayı şirketler fiyat kırmış ve petrol, ilan edilen fiyatın altında fiyatla piyasaya sürülmüştür. Bu da kar bölüşümünü zaman zaman üretici ülke lehine 60/40 ve hatta 70/30 şeklinde değiştirmiştir³¹¹.

Şirketler ile yapılan anlaşma çerçevesinde şeyhlere verilen paylar kısa süre içerisinde şeyhliklerin tek gelir kaynakları olmuştur. Petrol ve inci sanayileri büyüklük, organizasyon ve teknolojik gereksinimler noktalarında birbirlerinden farklı olsalar da her iki sanayi de dışsal faktörlere ve uluslararası talebe tümüyle bağımlı olmuştur³¹².

Petrol ekonomisinin dışa bağımlılık ilişkisi ile inci sanayisinin dışa bağımlılık ilişkisi birkaç noktada ayrılmaktadır. Körfez ülkelerindeki petrolün keşfedilmesi, çıkarılması, işlenmesi, taşınması ve pazarlanması başlangıçtan itibaren yabancı teknoloji ile yapılmaktadır. Yeterli teknolojik altyapıları bulunmayan ulusal petrol şirketleri de doğrudan veya dolaylı olarak bu yabancı teknolojiyi kullanmak zorunda kalmışlardır. İnci ekonomisinde ise üretim süreci ve metotları yüzlerce yıllık tecrübe ile yerelde oluşmuştur. Ayrıca, inci üreticiler için satılması hayatın idamesi için zorunlu bir ürün iken satıldığı uluslararası pazarlarda bir lüks tüketim ürünüdür. Petrol kaynakları ise dünyanın geri kalanının, özellikle gelişmiş sanayisi olan devletlerin sosyal ve ekonomik istikrarı için de hayati önemdedir. 1970 yılına gelindiğinde petrolün dünya enerji piyasasındaki payı yüzde 44’e çıkmıştır. Aynı yıl kömürün payı %31’dir. Böylece petrol ihracatı ile Körfez şeyhlikleri uluslararası ekonomik sisteme daha sıkı bir şekilde entegre olmuştur³¹³.

Bunun dışında, donanma başta olmak üzere devletlerin askeri faaliyetlerinin ve kapasitelerinin sürdürülebilirliği de kesintisiz petrol arzına bağlıdır. Ancak petrol üretimi de şirketler tarafından ve ulusal ihtiyaçlara göre değil de yabancı talebe göre belirlendiği için şeyhliklerin arzı kontrol etme imkânı olmamıştır. Ek olarak şeyhlikler sadece olağan harcamaları için değil aynı zamanda kalkınma programları³¹⁴ için de petrol gelirlerine

³¹¹ Bismarck, *British Policy in the Persian Gulf, 1961-1968*, ss. 21, 24.

³¹² Ulrichsen, “The Political Economy of Arab Gulf States”, s. 12.

³¹³ Said Zahlan, “Hegemony, Dependence and Development in the Gulf”, s. 77; Ulrichsen, “The Political Economy of Arab Gulf States”, s. 3.

³¹⁴ 1940’lı yıllardan itibaren görülen sosyo-ekonomik dönüşüm, sivil idarenin kurulması, geniş sağlık ve eğitim hizmetleri, hızlı altyapı gelişmesi ve endüstrinin çeşitlenmesi petrolden gelen pay ile finanse edilmiştir. Bu faaliyetlerin her biri planlama ve uygulamada yabancı desteğe bağımlıdır. Ayrıca petrol gelirlerinden pay alan şeyhler bir yandan kendi şeyhliklerinde reform yaparken bir yandan da İngiltere’nin yönlendirmesiyle kurulan bölgesel fonlar aracılığıyla petrolden daha az gelir elde eden şeyhliklerdeki kalkınma projelerini ve reformları finanse etmişlerdir. Smith, *Britain’s Revival and Fall in the Gulf*, s. 17;

bağımlıdır. Petrol üretimini uzun süreli durduramayacak olmaları şeyhlikleri yabancı ülkelere karşı daha kırılgan hale getirmiştir. Körfez şeyhliklerinin petrole bağımlılıktan kurtulması ve ekonomilerini çeşitlendirmesi de yine Batı girişimciliğinin ve öncelikle İngiltere'nin yatırımlarına bağlıdır. Bu da şeyhlikleri petrole bağımlılıktan kurtulmak için yine kendi kontrolleri dışındaki bir ekonomik gelişmeye bağımlı kılacak bir seçenek olmuştur³¹⁵.

Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, s. 30; Said Zahlan, “Hegemony, Dependence and Development in the Gulf”, s. 76.

³¹⁵ Said Zahlan, “Hegemony, Dependence and Development in the Gulf”, s. 77; Smith, *Britain's Revival and Fall in the Gulf*, s. 19.

BEŞİNCİ BÖLÜM

1945-1971 ARASI İNGİLTERE’NİN KÖRFEZ SİYASETİ

1. İNGİLTERE’NİN 1945 SONRASI KÖRFEZ SİYASETİNİ BELİRLEYEN FAKTÖRLER

1.1. İNGİLTERE’NİN ULUSAL GÜÇ POTANSİYELİ VE ULUSLARARASI KONUMU

1945 yılında İngiltere İkinci Dünya Savaşı’ndan zaferle çıkmıştır. Ancak kazanılan bu zaferin bedeli, imparatorluğun kaybedilmesi olmuştur. İmparatorluğun dağılmasında sömürgelerdeki milliyetçi hareketlerin etkisi olmakla birlikte temel sebep, rakip imparatorluklar ile girişilen büyük savaşların sonucunda İngiltere’nin imparatorluğu ayakta tutacak ekonomik ve askeri güçten yoksun olmasıdır³¹⁶. Savaş sonrası pazarlar kaybedilmiş, mali sorunlar ön plana çıkmış ve İngiltere, çoğu Amerika’ya olmak üzere toplam 40 milyar dolar borçla dünyanın en borçlu ülkesi durumuna gelmiştir³¹⁷. İngiltere’nin ödemeler dengesinde 1945 yılında ortaya çıkan 704 milyon sterlin büyüklüğündeki açık, sonraki üç yılda da ortalama 500 milyon sterlin olarak devam etmiştir. Savaş sonrası artan masrafların da bunda etkisi vardır. 1945 yılında savaş sona erdiğinde İngiltere’de şehirler büyük oranda yıkılmış ve yeniden inşası zorunlu duruma gelmiştir. Atlee kabinesinin refah devleti oluşturma gayretinin³¹⁸ bütçeye getirdiği yük, Sovyet tehdidinin karşılanabilmesi ve imparatorluğun ayakta kalabilmesi için alınan borçlar da ödemeler dengesimdeli açığın devam etmesinde etkili olmuştur³¹⁹.

³¹⁶ Niall Ferguson, *İmparatorluk: Britanya’nın Modern Dünyayı Biçimlendirışı*, çev. Nurettin Elhüseyni, 4. b., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017, s. 336.

³¹⁷ Jeremy Black, *Kısa İngiltere Tarihi*, çev. Ekin Duru, 2. b., İstanbul: Say Yayınları, 2017, s. 191.

³¹⁸ Ferguson’a göre refah devleti ancak İngiltere’nin sömürgelerinden kaynaklanan yükümlülüklerinin köklü bir biçimde azaltılmasıyla mümkün olabilirdi. Ferguson, *İmparatorluk*, s. 331.

³¹⁹ David Sanders, *Losing an Empire, Finding a Role: British Foreign Policy Since 1945*, Macmillan, 1990, s. 49.

İngiltere'nin savaş sonrası yaşadığı ekonomik darboğaz, ülke ekonomisinin yapısal direnç noktalarını da kırmıştır. İngiltere, çoğu sömürgelerdeki harcamalar için ABD'den aldığı 3.75 milyar dolar kredi karşılığında sterlinin 12 ay içerisinde dolara çevrilebilir hale getirilmesi şartını kabul etmiştir. Bunun sonucunda İngiltere Bankası'nın rezervlerinde azalma olmuş ve sıklıkla gerçekleşen bir dizi sterlin krizinin ilki böylece yaşanmıştır. Sterlinin değerindeki düşüş, İngiltere'nin zaten güçsüzleşen ekonomisinin yansıması olmuştur. İngiltere'nin 1950-1973 yılları arasında dünya genelindeki mamül mal ihracatındaki payı yüzde 25'ten yüzde 9'a, dünya ticari gemiciliğinde yüzde 33'ün üzerinde olan payı yüzde 4'ün altına, dünya çelik ihracatında yüzde 15 olan payı ise yüzde 5'e düşmüştür³²⁰.

Bununla birlikte İngiltere, savaş sonrasında da dünyanın en geniş imparatorluğuna sahiptir. Sömürgelerde çıkan milliyetçi ayaklanmalar ve gelişen yeni askeri teknolojiler, sömürgelerde işgal düzeninin muhafazasını ve bu ülkelerin savunmasını, savaş sonrası ekonomik kriz yaşayan İngiltere'nin altından kalkamayacağı kadar maliyetli hale getirmiştir³²¹. İkinci Dünya Savaşı sonrasında başbakan olan Clement Attlee, uzun menzilli hava gücüne ve atom bombasına dayalı yeni askeri teknolojilerin bulunduğu dönemde imparatorluk sömürgelerinin dünyanın çeşitli yerlerindeki üslerde bulunan İngiliz donanması aracılığıyla savunulamayacağını ifade etmiştir³²².

Buna rağmen İngiltere, savaştan zaferle çıkmış bir büyük güç olarak sömürge bağlantılarının ekonomik yüküne rağmen imparatorluğu dağıtmaya başta yanaşmamıştır. İstisnalar dışında İngiltere'nin siyasi kadrosu zafer karşılığında imparatorluğun kaybedilmesini kabullenmemiştir. Daha 1942 yılında Churchill, imparatorluğun tasfiyesine nezaret etmek için bakanlık görevinde olmadığını deklare etmiştir³²³. Ancak bu durumun esas sebebi, Amerika'nın henüz gönüllü olarak sahaya inmediği bir ortamda oluşacak güç boşluğunun Sovyetler Birliği tarafından doldurulmasından duyulan endişedir. Bu endişeyle İngiltere ekonomik durumu elvermese de askeri cihetten aşırı genişlemeyi göze almıştır³²⁴. İmparatorluğun dağıldığı ve Soğuk Savaş'ın şiddetlendiği

³²⁰ Ferguson, *İmparatorluk*, ss. 337-38.

³²¹ Irak'ı yönetmenin maliyeti henüz 1921 yılında 23 milyon sterlindir. Bu sayı, o tarihte İngiltere'nin yıllık toplam sağlık bütçesinin üzerindedir. Ferguson, *İmparatorluk*, s. 299.

³²² Ferguson, *İmparatorluk*, s. 335.

³²³ Ferguson, *İmparatorluk*, s. 331.

³²⁴ Sanders, *Losing an Empire, Finding a Role*, s. 51.

yıllarda ise dünyanın dört bir tarafında hala mevcut olan İngiliz askeri üsleri, stratejik konumları itibariyle Batı bloğunun çıkarlarını muhafaza ve Sovyetler Birliği'nin genişlemesini engelleme vazifelerini görmüştür³²⁵.

Öte yandan 1931 tarihli Westminster tüzüğü ile başlamış olan sömürgesizleştirme süreci, 1947 yılında Hindistan ve 1948 yılında Filistin'den çekilme ile hızlanmıştır. Fikri düzlemde imparatorluğun Hindistan'ın bağımsızlığına rağmen ayakta kalabileceği düşüncesi, 1950'li yıllara kadar devam etse de 1956 tarihli Süveyş krizinden sonra bu fikrin savunulması iyice zorlaşmıştır³²⁶. 1956 yılında Cemal Abdülnasır'ın Kanal'ı millileştirmesi, hem kanalda hissesi bulunan hem de enerji ihtiyacı için Kanal'dan geçen petrole bağımlı olan İngiltere'nin ve İngilizler gibi enerjide yine Kanal'a bağımlı olan Fransa'nın İsrail ile birlikte Mısır'a müdahalesini beraberinde getirmiştir³²⁷.

Mısır ve diğer Arap devletlerinin Sovyetler Birliği'ne yakınlaşmasından çekinen ABD, istilaya karşı çıkmıştır. İngiltere'nin başını çektiği bu eylem, Nasır'ın Süveyş Kanalı'ndan geçişleri durdurmasını engelleyemeyip Nasır'ı deviremeyince İngiltere'nin hanesine başarısızlık olarak geçmiştir. Bunun üzerine yatırımcılar sterlinden kaçmaya başlamıştır. Ferguson'a göre imparatorluğun fiilen kaybedilmesi, İngiltere Bankası'nın o tarihte altın ve dolar rezervlerinin azalması ile başlamıştır. İngiliz maliye bakanı Harold Macmillan, sterlinde devalüasyon yapmak veya Amerika'dan yardım talep etmek durumunda kalmış ve ikinci durumu seçmiştir. ABD ise Mısır'dan İngiltere'nin şartsız bir şekilde çekilmesi karşılığında IMF ve Exim Bank'tan 1 milyar dolarlık kredi alma imkânı sağlamıştır³²⁸.

İngiltere'nin zaten görünür hale gelmeye başlayan görece güç kaybına Süveyş Krizi esnasındaki başarısızlığın psikolojik etkisi ve İngiltere'nin kendi sömürgelerinden ve İngiliz Milletler Topluluğu üyelerinden aldığı tepki de eklenince, imparatorluğun sürdürülebilir olmadığı hem Londra'da hem de sömürgelerde net bir şekilde anlaşılmıştır³²⁹. Bunun yanı sıra başta Arap coğrafyası olmak üzere sömürgelerdeki milliyetçi ayaklanmalar hız kazanmış, imparatorluk daha hızlı bir şekilde dağılmaya

³²⁵ Ferguson, *İmparatorluk*, s. 336; Sanders, *Losing an Empire, Finding a Role*, ss. 66, 113.

³²⁶ Black, *Kısa İngiltere Tarihi*, ss. 200-201.

³²⁷ Afaf Lutfi Al-Sayyid Marsot, *Mısır Tarihi Arapların Fethinden Bugüne*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010, ss. 112-16.

³²⁸ Ferguson, *İmparatorluk*, s. 333.

³²⁹ Sanders, *Losing an Empire, Finding a Role*, ss. 89, 100-101.

başlamış ve Londra'nın dış politikasında imparatorluk siyaseti yerine Avrupa'ya yönelme öncelik kazanmıştır. İngiliz Milletler Topluluğu üzerinden imparatorluğu devam ettirme gayreti olsa da bu girişim istenilen sonucu doğurmamıştır³³⁰.

1.2. BÖLGESEL GELİŞMELER

İkinci Dünya Savaşı sonrasında İngiltere açısından Ön Asya'da statükonun korunması ve bölgedeki güçlü devletlerin Doğu Bloku ile yakınlaşmaması hem Batı çıkarlarının korunması hem de Basra Körfezi'ndeki düzenin devamlılığı için önemlidir. Bu noktada özellikle İran'ın Batı yanlısı tutumunun devamı zorunlu görülmüştür. Çünkü İran, Körfez'deki en güçlü devlettir, bölgede Arap olmayan tek bölgesel petrol üreticisidir ve diğer petrol üreticisi ülkeler üzerinde de arabuluculuk kapasitesi bulunmaktadır. Ayrıca bu dönemde Basra Körfezi'nin kuzeyinin dost olmayan bir hükümet tarafından kontrol edilmesinin İngiliz çıkarlarını korumak için daha büyük ve çok daha maliyetli bir askeri yığınak yapma zorunluluğu getireceği İngiliz makamlarınca dile getirilmiş ve İran'ın Batı yanlısı tutumunun gerekliliği vurgulanmıştır. Şah'ın Batı yanlısı tutumu ve Sovyetler Birliği'ni eleştiren açıklamaları, Şah'ın gönüllü olarak Sovyet kampına katılmayacağını düşünen İngilizler tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Ancak İngiliz hükümeti, Şah'ın geleneksel İran politikası olan Doğu-Batı arasında denge oyunu oynama siyasetini tercih etmesinden de çekinmiştir. Bu yüzden Şah'ın özellikle bölgedeki düşmanlarına karşı kesintisiz Batı desteği garantisini alması ve bunun için de İngiltere'nin gereken desteği vermesi gerektiği hükümetin hazırladığı raporlarda belirtilmiştir³³¹.

İngiltere, 1960'lı yıllarda Basra Körfezi'nin batı kıyılarındaki düzeni devam ettirmesi için Suudi Arabistan'ı halefi olarak bırakmayı da düşünmüştür. Suudi Arabistan'ın Körfez'deki şeyhliklere gerekli askeri ve diplomatik korumayı sağlayacak güçte olmaması, şeyhliklerle arasındaki sınır sorunları ve bölge Suudi Arabistan'a bırakıldıktan sonra olası bir rejim değişikliğinin getirebileceği riskler, İngilizleri bu düşünceden vazgeçirmiştir. Bunun yanında İngiltere, ABD'nin bölgedeki nüfuzunu Suudi Arabistan üzerinden arttırmasından çekinerek Suudi Arabistan'ın güç kazanmasını

³³⁰ Hugh Kearney, *Britanya Adaları Tarihi*, İstanbul: İnkilap Kitabevi, 2015, s. 295.

³³¹ Simon C. Smith, *Britain's Revival and Fall in the Gulf: Kuwait, Bahrain, Qatar, and the Trucial States, 1950-71*, Routledge, 2004, s. 26.

engellemeye çalışmış ve kendi askeri varlığını artırarak ABD etkisini sınırlamaya çalışmıştır³³². Ancak yine de bölgenin geleceğinin şekillenmesinde Suudi Arabistan ile işbirliği zorunlu olarak görülmüş ve İran'ın da en azından rıza göstermesine çalışılmıştır. Özellikle Irak'ın 1958 yılındaki darbeden sonra Sovyetler Birliği ile kurduğu yakın ilişki, Rusların Körfez sularına inmesi endişesini doğurmuş ve diğer bölgesel güçler olan Suudi Arabistan ve İran'da benzer durumlar yaşanmaması için İngiliz hükümeti tarafından yoğun diplomatik çaba gösterilmiştir³³³.

İkinci Dünya Savaşı sonrası bölgede oluşan jeopolitik yapıda Irak, İran ve Suudi Arabistan'ın Körfez'deki küçük şeyhlikleri İngiliz koruması olmadığı takdirde ele geçirebilme ihtimali bulunmaktadır. Nitekim Irak, Kuveyt üzerinde hak iddia ederken İran da Bahreyn üzerinde hak iddiasında bulunmuş ve Suudi Arabistan da Katar, Abu Dabi ve diğer birçok şeyhlik ile sınır anlaşmazlıkları yaşamıştır³³⁴. Bu durum, Körfez şeyhliklerinin hamisi konumunda olan İngiltere'nin bölgeye daha fazla müdahalesini de zorunlu kılmıştır. Ek olarak, 20. yüzyılın başlarında tek bir Arap milletinin olduğu ve bu milletin bir devlet içinde birlikte yaşaması gerektiği düşünceleri temelinde şekillenen Arap milliyetçiliği, 1950'li yıllarda Mısır'da Nasır, Irak ve Suriye'de ise Baas partisi iktidarları ile yaygınlaşmıştır³³⁵.

Petrol şirketlerinin bölgenin izolasyonunu kısmen kırması ile diğer Arap devletlerinden çeşitli meslek mensuplarının Körfez'e gelişi ve Nasır'ın kurdurduğu milliyetçi bir yayın politikası izleyen Arapların Sesi radyosu yayınlarının Körfez'de de takip edilmesi, milliyetçi ideolojinin Basra Körfezi'ndeki şeyhliklerde yayılmasına sebep olmuştur. Filistin sorunu ve Süveyş krizinin de etkisiyle Körfez'de Arap milliyetçiliği yaygınlaşmış ve İngiliz sömürgesine tepki şeklinde ortaya çıkmıştır³³⁶. 1950 ve 1960'lı yıllar boyunca daha çok Kuveyt, Bahreyn ve Katar'da görülen, sosyo-ekonomik boyutu

³³² Rosemarie Said Zahlan, "Hegemony, Dependence and Development in the Gulf", *Social and Economic Development in the Arab Gulf*, ed. Tim Niblock, Routledge, 2015, ss. 66-67.

³³³ Kristian Coates Ulrichsen, "The Political Economy of Arab Gulf States", Houston: James A. Baker III Institute for Public Policy Rice University, 08.05.2015, s. 9; Smith, *Britain's Revival and Fall in the Gulf*, ss. 24-27.

³³⁴ Farah Al-Nakib, "The Lost 'Two-Thirds': Kuwait's Territorial Decline between 1913 and 1922", *Journal of Arabian Studies*, C. 2, S. 1 (2012), s. 36; Rupert Hay, "The Persian Gulf States and Their Boundary Problems", *The Geographical Journal*, C. 120, S. 4 (1954), s. 438.

³³⁵ Albert Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, çev. Yavuz Alogan, 11. b., İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, ss. 464, 467.

³³⁶ Uzi Rabi, "Britain's 'Special Position' in the Gulf: Its Origins, Dynamics and Legacy", *Middle Eastern Studies*, C. 42, S. 3 (2006), s. 356.

yanında milliyetçi ideolojinin de etkili olduğu ve yer yer doğrudan İngiliz görevlilerini hedef alan ayaklanmalar çıkmıştır. Bu ayaklanmalar, bir yandan İngiltere'nin bölgeye daha fazla müdahalesini beraberinde getirirken öte yandan İngiliz hükümetinin Körfez'deki İngiliz varlığının geleceğini sorgulamaya başlamasına yol açmıştır³³⁷.

1.3. İNGİLİZ ÇIKARLARINDAKİ DÖNÜŞÜM

İmparatorluğun güç kaybı yaşadığı, Hindistan'ın bağımsızlığını kazandığı ve hem yerel dinamiklerin Körfez'de bulunmanın maliyetini oldukça arttırdığı 1945 sonrası dönemde İngiltere, Basra Körfezi ile olan bağlantısını daha önce olmadığı kadar derinleştirmiştir. 1961 yılında siyasi temsilci William Luce, Dışişleri Bakanı Lord Home'a yazdığı mektupta İngiltere'nin Körfez siyasetinin dünyanın geri kalanında savaştan sonraki askeri ve siyasi bağlantılarına yönelik izlediği siyaset ile tamamen tezat teşkil ettiğini söylemiştir³³⁸. Bu durumun esas sebebi ise İngiltere'nin Körfez'deki çıkarlarında gerçekleşen dönüşümdür.

Bölgede petrolün keşfedilmesinden önce Basra Körfezi Hindistan'ın, deniz ticaret yollarının, imparatorluk iletişim hatlarının ve hava güzergâhının güvenliği için stratejik önemdedir. İngiltere açısından Basra Körfezi'nin Hindistan'dan bağımsız şekilde kendi başına bir önemi yoktur. 1945 sonrası Hindistan'ın bağımsızlığı ve imparatorluğun dağılması ile Körfez'in önemini kaybetmesi beklenirken, 1930'lu yıllarda keşfedilmeye başlayan Körfez petrolünün 1945 sonrasında ticari getirisinin çok fazla olduğunun ortaya çıkması ve petrol gelirlerinin oldukça zayıflamış olan sterline nefes alıracak miktarda olması, Basra Körfezi bölgesini İngiliz dış politikasında birincil derecede önemli hale getirmiştir. 1953'te siyasi temsilcilik makamına gelen Bernard Burrows'un İngiltere Dışişleri Bakanlığı'ndan aldığı talimat, Körfez'in İngiltere açısından önemini net bir şekilde ortaya koymaktadır: "Körfez şeyhlikleri, İngiltere ve bütün Sterlin bölgesi için birincil önemdedir. Bu sebeple hükümetimiz ile şeyhlerin politikaları arasında çatışma olmamasının sağlanması için şeyhler üzerinde gerekli nüfuz oluşturulmalıdır."³³⁹

³³⁷ Bu dönemde çıkan ayaklanmalar ile ilgili detaylı bilgi için bkz: Smith, *Britain's Revival and Fall in the Gulf*, ss. 9-14.

³³⁸ Smith, *Britain's Revival and Fall in the Gulf*, s. 2.

³³⁹ Smith, *Britain's Revival and Fall in the Gulf*, s. 3.

İngiliz sanayisinin gelişimi ve üretimi ile İkinci Dünya Savaşı öncesinde kömürle çalışan gemilerin petrol ile çalışan gemilere dönüştürüldüğü veya onlarla ikame edildiği İngiliz donanması, tamamen petrole bağımlıdır. Dolayısıyla İngiltere ekonomik ve askeri gücünü kullanabilmek ve koruyabilmek için kesintisiz petrol arzına ihtiyaç duymaktadır. 1950 yılında İngiltere'nin petrol ihtiyacının %81'i Ön Asya ve Kuzey Afrika'dan karşılanmaktadır. Kuveyt ise İngiltere'nin petrol ihtiyacının yarısından fazlasını tek başına karşılamaktadır. Batı pazarlarının temel petrol sağlayıcısı olan İran'ın 1951 yılında petrol sanayisini millileştirmesi üzerine Körfez petrolünün önemi daha da artmıştır³⁴⁰. Basra Körfezi'nin petrol kaynaklarının yanında Körfez suları ve Aden, petrol arzının güvenliği için önemli bölgelerdir³⁴¹.

Körfez petrolü, savaş sonrası ekonomik kriz yaşayan İngiltere'nin mali istikrarının sağlanmasında da etkili olmuştur. Körfez'deki şeyhliklerde üretilen petrolün fiyatının sterline sabitlenmiş olması ve petrol gelirlerinin sterlin bölgesi içerisinde değerlendirilmesi, o dönem sterlinin değerini korumaya çalışan İngiltere için hayati önemdedir. 1959 yılında İngiltere'nin toplam altın ve döviz stokunun dörtte biri Körfez ülkelerinden gelmiştir. Körfez'den gelen petro-sterlinler 1967 yılına kadar İngiliz ekonomisinin en önemli gelir kaynaklarından biri olmuştur³⁴². Ayrıca bölgedeki petrol imtiyazlarını elde etmiş ve bölgedeki petrol piyasasını kontrol eden büyük petrol şirketleri de İngiltere'nin çıkarlarının şekillenmesinde ve siyasetinin belirlenmesinde etkili olmuştur³⁴³.

Özetle, Körfez şeyhliklerinin İngiltere için önemi sadece iyi şartlarda ve büyük miktarda petrol arzı sağlamaları değil, aynı zamanda petrol gelirlerinin sterlin bölgesinde yatırılmasıdır. Bu da İngiltere'nin İkinci Dünya Savaşı sonrasında Basra Körfezi'ndeki çıkarlarının canlanmasını beraberinde getirmiştir. Bunun doğal sonucu da imparatorluğun diğer bölgelerindeki bağımlı yapılarda iktidar transferi hazırlıklarının hızla gerçekleştiği bir zamanda Körfez'de iç işlerine daha fazla müdahalenin görülmesi ve Körfez bölgesine daha yoğun askeri yığınak yapılması olmuştur³⁴⁴. Bu dönemde hiçbir şeyhin yönünü

³⁴⁰ Ulrichsen, "The Political Economy of Arab Gulf States", ss. 3, 19, 15.

³⁴¹ Sanders, *Losing an Empire, Finding a Role*, s. 113.

³⁴² Helene von Bismarck, *British Policy in the Persian Gulf, 1961-1968: Conceptions of Informal Empire*, 1st ed. 2013 edition Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013, s. 21; Smith, *Britain's Revival and Fall in the Gulf*, s. 1.

³⁴³ Detaylı bilgi için bkz: Bismarck, *British Policy in the Persian Gulf, 1961-1968*, ss. 22-26.

³⁴⁴ Smith, *Britain's Revival and Fall in the Gulf*, s. 1.

başka yabancı devletlere ve Arap Ligi benzeri örgütlere dönmesini gerektirecek kadar fakir olmamasına, petrol şirketlerinin daha fazla imtiyaz ödemesi yaparak şeyhliklerdeki anlaşmalara gönüllü olarak uymalarına, petrol zengini şeyhliklerin finanse ettiği kalkınma projelerinin Körfez genelinde uygulamaya geçmesine ve şeyhliklerin idari yapılarının geliştirilmesine çalışılmıştır³⁴⁵.

2. 1945 SONRASI KÖRFEZ'DE İZLENEN SİYASET VE DOLAYLI KONTROL MEKANİZMALARININ KURULMASI

2.1. ASKERİ VARLIĞININ ARTTIRILMASI

İngiltere, 1945 sonrasında değişen bölgesel ve küresel şartlarda Basra Körfezi'ndeki çıkarlarının devamlılığının sağlanması için bölgedeki statükonun korunması için çaba göstermiştir. Mevcut jeopolitik sistemin yayılmacı niyetleri olan Irak, İran ve Suudi Arabistan gibi bölgesel güçler tarafından değiştirilmesi ve Sovyetler Birliği'nin bölgeyi ele geçirmesi tehdidine karşı İngiliz hükümeti Aden, Bahreyn, Şarika Umman'daki Şelale ve Mesire adalarında hava üssü kurmuş ve Körfez'deki donanmasını güçlendirmiştir. İngiltere'nin Aden'den çekilmesi ile buradaki güçler Körfez'e kaydırılmışsa da birkaç ay sonra İngiliz hükümetinin çekilme kararı alması üzerine bu güç kaydırmanın bölgede pek etkisi olmamıştır³⁴⁶.

Basra Körfezi siyasetinin maliyetini oldukça arttıran bu askeri yığınak şeyhliklerdeki yönetimi bütünüyle kontrol altına alma amacıyla doğrudan bir emperyal müdahale için kullanmamış, sadece iç güvenlikten sorumlu birimler tarafından istendiği takdirde ve İngiliz çıkarları tehlikeye düştüğünde müdahale etmişlerdir³⁴⁷. 1964 yılında

³⁴⁵ Rabi, "Britain's 'Special Position' in the Gulf", s. 357.

³⁴⁶ Ash Rossiter, *Britain and the Development of Professional Security Forces in the Gulf Arab States, 1921-71: Local Forces and Informal Empire*, (Doktora Tezi), Exeter, 2014, s. 9.

³⁴⁷ 1956 yılının Mart ayında İngiliz Dışişleri Bakanı Selwyn Lloyd'un Bahreyn ziyareti esnasında aracı kalabalık bir grup tarafından taşla tutulmuştur. Bunun üzerine askeri müdahale ile sorumluların cezalandırılması görüşüne ABD'nin tepkisini çekeceği ve bölgede Arap milliyetçiliğini yaymaya çalışan

Bahreyn’de şeyhi devrilme tehlikesiyle karşı karşıya bırakan ayaklanmaların bastırılmasında yerel güçler yeterli olmayınca İngiliz donanması devreye girerek ayaklanmayı bastırmıştır³⁴⁸. Ancak belirtmek gerekir ki İngiliz hükümeti nüfuzu ve çıkarları bütünüyle tehlikeye girmedikçe askeri seçeneği kullanmamıştır. Onun yerine danışmanlar tarafından kurulan profesyonel yerel güvenlik güçleri şeyhin ve İngiliz çıkarlarının korunması için İngiliz subay ve danışmanlar tarafından bizzat yetiştirilmiştir. Bahsi geçen yerel güvenlik güçlerinin oluşumu Umman, Kuveyt ve Bahreyn’de 1930’lu yıllarda başlamıştır. Ateşkes Devletleri ve Katar’da ise 1950’li yıllardan sonra yerel güvenlik birimleri oluşturulmaya başlamıştır³⁴⁹.

2.2. DANIŞMANLIK KURUMU VE MODERN DEVLET SİSTEMİNİN İNŞAASI

İngiltere, Basra Körfezi’ndeki şeyhlikler üzerindeki etki ve nüfuzunu anlaşmalar yoluyla bir yasal zemine oturtarak inşa etmiş ve bölgede izlediği siyaset de büyük oranda anlaşmalara uygun olmuştur. İkinci Dünya Savaşı’na kadar olan süre zarfında oluşturmak istediği jeopolitik sistem anlaşmalar yoluyla zaten ortaya çıkmış ve İngiliz çıkarları anlaşmalar yoluyla korunmuş olduğu için İngiltere, bölgedeki şeyhliklerin iç işlerine müdahale etme ve şeyhleri belirli bir istikamette tutacak, siyasi hamlelerini yönlendirme gereği duymamıştır. 1945 yılından sonra ise petrolün toplumsal ve ekonomik yapıyı dönüştürmesiyle ortaya çıkan iç gelişmeler, İngiltere’nin bölgedeki varlığını ve çıkarlarını korumak için anlaşma ilişkisinin yetersiz kalması ve İngiltere’nin bölgedeki hegemonik konumunun bölgesel ve küresel düzeyde oluşturduğu algının İngiltere’yi şeyhliklerdeki kötü yönetimden birinci derecede sorumlu kılması, İngiltere’yi şeyhliklerin iç siyasetine daha fazla müdahil olmasını zorunlu kılmıştır.

İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Körfez politikasında yeniliğe gidilmesi gerektiğini düşünmüş ve 1953 yılında Roger Makins bir rapor hazırlaması için görevlendirilmiştir. Makins’in Körfez ziyareti sonrası hazırladığı raporda bir Arap ülkesinin yönetimindeki

Cemal Abdülnasır’ın eline koz verileceği gerekçesiyle karşı çıkmıştır. Smith, *Britain’s Revival and Fall in the Gulf*, ss. 21-22, 9-11.

³⁴⁸ Smith, *Britain’s Revival and Fall in the Gulf*, s. 22.

³⁴⁹ Bismarck, *British Policy in the Persian Gulf, 1961-1968*, s. 17.

verimliliğin, İngiliz yönetiminin müdahalesi ve aldıkları tavsiyeler ile orantılı olduğunu belirtmiştir. Aynı raporda İngiliz hükümetinin şeyhliklerin sadece dış ilişkilerinden sorumlu olduğunu ve bu ülkelerin iç idarelerinde doğrudan sorumluluğu olmadığını ancak bu sorumlulukların iki ayrı iş olarak ele alınmaması ve şeyhliklerin idari verimliliğinin ve ekonomik istikrarının İngiliz hükümetini yakından ilgilendirmesi gerektiğinden bahsedilmektedir. Yine aynı rapora göre şeyhliklerde mevcut İngiliz yanlısı yönetimlerin çökmesinin engellenmesi ve İngiliz hükümetinin bölgedeki özellikle petrol ve petrosterlin odaklı çıkarlarının korunması için de şeyhliklerdeki iç işleyişin verimli olması gerekmektedir³⁵⁰.

Petrolün getirdiği dönüşümün ardından siyasi sistemin eskisine nazaran daha büyük bir ekonomik yapıyı organize etme noktasında yetersiz kalması, eski idari yapının yerine daha gelişmiş bir idare mekanizmasının kurulmasını gerekli kılmıştır³⁵¹. Sömürgeleştirme sürecinin yaşandığı bir dönemde, hem Arap kamuoyunda hem de dünya kamuoyunda eski tip doğrudan sömürge faaliyetlerini çağrıştıracak bir emperyal kontrol ile iç istikrarı sağlama çabasına girişilmesi, bölgedeki İngiliz varlığına yönelik tepkileri arttırmanın yanında idari ve askeri konularda ek maliyetler getirecektir. Bütün bu hususlar İngiliz hükümetini doğrudan kontrol yerine dolaylı kontrol ve etki yöntemleri geliştirmeye itmiştir. Bu doğrultuda geniş kapsamlı ve verimli bir danışmanlık sistemi oluşturulmuş, şeyhliklerin hükümet sistemleri İngiliz danışmanların yönlendirmesi ve hatta kontrolü altında yeniden inşa edilmiştir. Bu yeniden inşa sürecinde şeyhlik kurumunun varlığının devamlılığı da sağlanmış ve İngiltere'nin bir şeyhlikteki en önemli müttefiki olan şeyh ve ailesinin gücü devam ettirilmiştir.

Etkisi doğrudan müdahaleye nispetle daha kısıtlı olan danışmanlık sistemi bir yandan icra gücünün kullanılamaması ve ikna yoluyla işlerin halledilmesi gerekliliği sebebiyle İngiliz görevlilerin işini zorlaştırırken öte yandan daha az görünür olmaları sebebiyle daha az tepki ve baskı altında çalışmalarını sağlamıştır. Gerçekten de Arap milliyetçiliği ideolojisinin etkisinin yoğun bir şekilde Körfez'de de hissedildiği ve sömürge sisteminin küresel ölçekte dağılmaya başladığı 1950'li yıllardan itibaren adaletsiz ekonomi yönetiminin de beslediği İngiliz emperyalizmine yönelik öfke,

³⁵⁰ Smith, *Britain's Revival and Fall in the Gulf*, ss. 7-8.

³⁵¹ Said Zahlan, "Hegemony, Dependence and Development in the Gulf", s. 73.

doğrudan danışmanları hedef almaya başlamıştır. Makins bu noktada az sayıda, ikna kabiliyeti yüksek, bölgenin şartlarına hâkim ve idare alanında yetkin danışmanların görevlendirilmesi gerektiğini söylemiştir³⁵².

İngiliz hükümeti hegemonyasını sürdürülebilir kılabilmek için yereldeki sosyo-ekonomik şartları düzelterek reformlar yaparak kendisine yönelebilecek tepkileri azaltmaya çalışırken bir yandan da bu reformların maliyetlerini savaş sonrası ekonomik dar boğazda olan İngiltere'nin bütçesine yüklememek için şeyhlerin elde ettikleri petrol gelirlerini bu yönde kanalize etmeye çalışmıştır. Bu doğrultuda petrol gelirlerinden pay alan şeyhler bir yandan kendi şeyhliklerinde reform yaparken bir yandan da kurulan bölgesel fonlar aracılığıyla daha az gelir elde eden şeyhliklerdeki kalkınma projelerini ve reformları finanse etmişlerdir³⁵³. Bununla beraber, İngiliz hükümeti, sömürgeleştirme sürecinin hızla devam ettiği bu dönemde yerelden ve dünya kamuoyundan tepki almamak için emperyalist siyasetin devamı olarak görülebilecek uygulamalardan kaçınmış ve şeyhliklerin iç işlerine yapılan müdahaleleri doğrudan değil, bölgeye gönderilen az sayıdaki ama şeyh üzerinde nüfuz kurabilen danışmanlar eliyle dolaylı olarak yapmıştır³⁵⁴.

Danışmanlar, şeyhlikteki şartlara bağlı olarak idari reformların gerçekleştirilmesinden güvenlik güçlerinin kurulmasına, yargılama yapılmasından ekonomik yapının düzenlenmesine kadar bir hükümetin sorumluluk alanlarının hepsinde faaliyet göstermiştir. Bu faaliyetlerde öncelik yerel şartların etkisine göre belirlenmiştir. Mesela yönetime ve İngiliz varlığına dönük toplumsal tepkilerin pek görülmediği Dubai'de danışman olarak görevlendirilen L.W. Huntington daha çok ekonomik faaliyetler üzerinde durmuş, şeyhliğin ihtiyaç duyduğu tarımsal üretimin gerçekleştirilmesi için sondaj çalışmaları yaparak su bulmuş ve sebze-meyve üretimi yapılmasını sağlamıştır³⁵⁵.

³⁵² Smith, *Britain's Revival and Fall in the Gulf*, ss. 7-8.

³⁵³ Rosemarie Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States: Kuwait, Bahrain, Qatar, the United Arab Emirates, and Oman*, London: Ithaca Press, 1998, s. 30; Smith, *Britain's Revival and Fall in the Gulf*, s. 17.

³⁵⁴ Helene von Bismarck, *British Policy in the Persian Gulf, 1961-1968: Conceptions of Informal Empire*, 1st ed. 2013 edition Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013, s. 17.

³⁵⁵ Saleh Hamad Al-Sagri, *Britain and the Arab Emirates 1820-1956*, (Doktora Tezi), Canterbury: Kent Üniversitesi, 1988, s. 219.

Katar’da şeyh, uzun bir süre İngilizlerin danışman gönderme talebini reddetmiştir. Böylelikle İngiltere, Katar’ın iç siyasetine istediği ölçüde müdahil olamamıştır. 1949 yılında İngiltere destekli bir saray darbesi ile yönetime gelen Şeyh Ali, İngilizler tarafından iktidarının tanınması karşılığında İngiliz bir danışmanın yanında görevlendirilmesini kabul etmiştir. Görevlendirilen danışmanın birçok sahada yetersiz görülmesi daha sonra Londra’ya bildirilmiş olsa da danışmanın gelir dağılımını şeyh ve ailesinin lehine planlaması ve şeyh ile çok sıkı bir ilişki kurmuş olması, şeyhi etkileyebilme konusunda onu başarılı kılmıştır³⁵⁶. Kuveyt’te görevlendirilen finans danışmanının ise ikna edici şahsi becerilerinin bulunmamasının ötesinde Arapça dahi bilmemesi ve petrol imtiyazı anlaşmasında istenilen düzenlemelerin yapılması konusunda başarısız olması³⁵⁷, İngilizlerin az sayıda ama yetkin danışman görevlendirilmesi tercihinin ikinci ayağının her zaman başarılı olmadığını göstermektedir.

Danışmanlık kurumunun eliyle idari reformların yapılması ve modern devlet sisteminin inşa edilmesinin en belirgin örneği Bahreyn’dir. Körfez genelinde idari reformlar, petrol gelirlerinin elde edilmeye başladığı 1945 sonrasında gerçekleşirken Bahreyn’deki toplumsal ve siyasi şartlar, idari reformların petrol gelirlerinin elde edilmesinden³⁵⁸ yaklaşık 15 yıl önce başlamasına sebep olmuştur. Bahreyn’de çoğunluğu oluşturan Şiiilerin siyasi iktidardan dışlanması, ekonomik refahtan pay alamaması ve yargı kararlarında ayrımcılığa uğraması, Birinci Dünya Savaşı’nın hemen ardından toplumsal olayların patlamasına zemin hazırlamıştır. Halife ailesinin iktidarını ve dolaylı olarak İngiliz hegemonyasını tehdit eden bu durumun ortadan kalkması için 1920 yılında Bahreyn’deki siyasi memur, Bahreyn şeyhi İsa bin Ali’ye kendisinden talep edilen

³⁵⁶ Smith, *Britain’s Revival and Fall in the Gulf*, s. 8.

³⁵⁷ Simon C. Smith, *Kuwait, 1950-1965: Britain, the Al-Sabah, and Oil*, 1 edition Oxford ; New York: Oxford University Press, 2000, ss. 16-24.

³⁵⁸ Bahreyn’de petrol 1932 yılında bulunmuş ve 1934 yılında petrol gelirleri elde edilmeye başlamıştır. Said Zahlan, “Hegemony, Dependence and Development in the Gulf”, s. 73.

reformları³⁵⁹ hayata geçirmesi gerektiğini ve gerekirse yabancıların yanında adaletsizliğe uğrayan yerli halkın da İngiliz yetkililer tarafından yargılanabileceğini söylemiştir³⁶⁰.

1923 yılında, Bahreyn üzerinde hak iddia eden İran'ın Şiileri kışkırtması üzerine çıkan olaylardan sonra siyasi temsilci, 27 Ekim 1923 tarihinde Şeyh İsa bin Ali'ye yazdığı mektubunda İngiliz hükümeti tarafından istenilen reformları yapmadığı gerekçesiyle azledildiğini ve yerine oğlu Hamad'ın geçirildiğini bildirmiştir³⁶¹. Yönetim değişikliği bu sefer çoğunlukla olduğu gibi İngiliz destekli bir saray darbesi ile değil doğrudan azledilme şeklinde olmuştur. İç işlerine ve iktidarlarına müdahale edildiğini düşünen Sünni kesimin ileri gelenleri bu değişikliğe karşı çıkmıştır. Aynı yıl Bahreyn Ulusal Kongresi çatısı altında başlayan muhalif hareket toplumdan destek alamayınca dağılmış ve liderleri tutuklanarak Hindistan'a sürgüne gönderilmiştir³⁶².

1923 yılında Şeyh İsa bin Ali'nin iktidardan el çektirilmesi sonrası siyasi temsilci idari sistemde değişikliklere gitmiş ve İngiliz memurların kontrolü altında bir bürokratik yapı inşa etmeye başlamıştır. İdari sistemdeki esas ve etkileri günümüze kadar ulaşan değişiklikler ise Bahreyn'e gönderilen danışmanlar eliyle yapılmıştır. İngiltere'nin Bahreyn'de danışman olarak görevlendirdiği Charles Belgrave ve Ian Henderson, Bahreyn'in bugünkü devlet yapısını inşa etmiş ve ülkedeki siyasi hayatı büyük ölçüde şekillendirmiştir. 1926 yılında şeyhin danışmanı olarak atanan ve Bahreyn'de 30 yılı aşkın süre görev yapan Belgrave, bir hükümetin görev alanlarının hemen hepsinde faaliyet göstermiştir. Bahreyn'de bulunduğu süre zarfında Bahreyn'deki eğitim sistemini

³⁵⁹ Talep edilen reformlar üç başlıkta toplanabilir. Şiiler ve Sünniler arasında vergi eşitliği, yargıda Şiilere karşı yapılan ayrımcılığın ortadan kaldırılması ve düzenli bir hukuk sisteminin oluşturulması ve son olarak da inci çıkarma işindeki adaletsiz kuralların yenilenmesi. 'File 9/4 Bahrain Reforms. Introduction of Reforms in Bahrain' [India Of :British Library ,(224/44) [14rfice Records and Private Papers, IOR/R/15/2/131, in Qatar Digital Library https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100023403812.0x00002d (Erişim Tarihi: 20.04.2018)

³⁶⁰ 'File 1/1 Shaikh Sir `Isa bin `Ali Al Khalifah, K. C. S. I.' [Office India :British Library ,(240/24) [4r in Qatar Digital Library ,73/2/15/R/IOOR ,Records and Private Papers https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100023554184.0x000019 (Erişim Tarihi: 20.04.2018)

³⁶¹ 'File 1/1 Shaikh Sir `Isa bin `Ali Al Khalifah, K. C. S. I.' [India Office :British Library ,(240/96) [36r in Qatar Digital Libr ,73/2/15/R/IOOR ,Records and Private Papersary https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100023554184.0x000061 (Erişim Tarihi: 20.04.2018). Şeyh İsa hayattayken oğlunun şeyhlik makamına oturması yerelde tepkiyle karşılanacağı için Şeyh İsa öldüğü 1932 tarihine kadar göstermelik olarak şeyhlik makamında tutulmuş, bu tarihte Şeyh Hamad'ın Bahreyn yöneticisi olduğu siyasi temsilci tarafından ilan edilmiştir. 'File 19/218 (C 84) Bahrain Succession' [[3r Indi :British Library ,(210/5)a Office Records and Private Papers, IOR/R/15/1/368, in Qatar Digital Library https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100022900972.0x000006 (Erişim Tarihi: 20.04.2018).

³⁶² Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, s. 64.

oluşturmuş, idari yapıyı baştan inşa etmiş, hükümet işlerini yürütmüş, iç güvenlik birimlerini yönetmiş ve aynı zamanda mahkemede yargıç olarak çalışmıştır³⁶³.

1926 yılında, Charles Belgrave'in kontrolünde Bahreyn'de toprak reformu yapılmış, gümrük işlerini düzenleyen birimin teknik altyapısı geliştirilip personel sayısı artırılarak daha verimli ve düzenli bir mekanizma hayata geçirilmiştir. 1926 yılından itibaren şeyhlik bütçesi bizzat Belgrave tarafından oluşturulmuş, ülkenin eğitim sistemi baştan inşa edilmiş, okul sayısı artırılmıştır. 1930'lu yıllarda Belgrave tarafından yargı sisteminde de reformlar yapılmış, şeri mahkemelerin yanında ticari davalara ve ceza davalarına bakan ayrı mahkemeler kurulmuş, çoğunluğu İngiliz ve İngiltere sömürge ve mandası olan ülkelerden gelen Müslümanlardan müteşekkil bir de polis gücü oluşturulmuştur³⁶⁴.

İdari altyapının geliştirilmesinin yanında toplumsal sıkıntılar da Belgrave'in hayata geçirdiği reformlar ile çözülmeye çalışılmıştır. Şiilerin karşılaştıkları toplumsal ve ekonomik sorunların ortadan kaldırılması için yeni uygulamalar devreye sokulmuştur. İngiliz danışmanların uygulamaya soktuğu reformlar sonucu Şiilere dönük ayrımcı uygulamalar sosyal ve ekonomik hayatta nispeten hafiflese de mevcut siyasi sistemde değişikliğe gidilmemiş, Şiilerin (ve dahi İngiltere'ye sadık olmayan Sünnilerin) siyasi hayata katılımına ve devlette kilit konumlara gelmelerine müsaade edilmemiştir. 1958 yılına gelindiğinde hükümetteki önemli 60 makamdan en önemli olanların 14'ünde Halife ailesi mensupları, 23 tanesinde bizzat İngiliz görevliler oturmuş, daha az önemde olan geri kalanı da yine sadık Sünni kabileler arasında paylaşılmıştır³⁶⁵.

İngiltere böylece kendisine bağlı yönetici aile üyeleri ve İngiliz vatandaşı memurları bürokrasinin kilit yerlerine yerleştirerek Bahreyn üzerinde dışarıdan görünmeyen doğrudan sömürge benzeri bir kontrol mekanizması kurmuştur. Ancak yeni

³⁶³ Louis Allday, "Charles Belgrave – The Adviser", *Qatar Digital Library*, 14.10.2014, <https://www.qdl.qa/en/charles-belgrave-%E2%80%93-adviser>, (Erişim Tarihi: 21.04.2018).

³⁶⁴ Charles Dalrymple Belgrave, "Belgrave Diaries", ss. 64, 681, https://14f2011.com/files/rc_library/Belgrave%20Diaries_0.pdf, (Erişim Tarihi: 21.04.2018). 1959 yılında toplam 739 polisten sadece 202 tanesi Bahreynlidir. 127 polis Kuzey Yemenli, 61 polis Ummanlı, 61 polis Güney Yemenli, geri kalanı İngiliz'dir. Polis gücünü yöneten 29 subayın ise 17 tanesi İngiliz'dir. Chris Bambery, "Bahrain, British Imperialism", *Bahrain Centre for Studies in London - BCSL*, 05.10.2012, <http://bcsl.org.uk/english/?p=26>.

³⁶⁵ 1965 yılında Halife ailesinin mensuplarının başında olduğu önemli hükümet kurumlarının sayısı 25'e çıkmıştır. Bambery, "Bahrain, British Imperialism".

idari sistem ve petrol sonrası oluşan yeni ekonomik yapı, Bahreyn toplumunda bazı hoşnutsuzluklara da yol açmıştır. Petrol gelirlerinin sağladığı ekonomik faydadan hem yönetici ailenin hem de toplumun küçük bir kesiminin faydalanması huzursuzluğa sebep olmuştur. Bunun üzerine 1938 yılında, Bahreyn şeyhinin oğlu Selman'ın liderliğinde daha adil bir gelir dağılımı talep eden reform hareketi başlamıştır. Bu hareket, mezhep ayrımı olmaksızın, toplumda petrolün oluşturduğu refahtan yararlanamayan bütün kesimlerini kapsamaması bakımından önemi haizdir³⁶⁶.

İkinci Dünya Savaşı süresince Bahreyn'deki siyasi karışıklıklar durulsa da savaş sonrasında küresel ve bölgesel düzeydeki gelişmeler Bahreyn iç siyasetine de yansımıştır. Sömürgeleştirme sürecinin ve Arap milliyetçiliğinin etkisi ile toplumsal öfke doğrudan İngiliz kurumlarını ve danışmanlarını hedef almaya başlamıştır. 1947 yılında, "Bahreyn Adası Halkı" ismiyle Londra'daki Koloniler Bakanlığı'na yazılan bir mektupta Belgrave'in bütün kurumları tamamen kendi kontrolü altında tutmaya çalışma hırsı yüzünden eğitim sisteminin işleyişinin bozulduğu, yargıda ve polis gücünde keyfi uygulamaların arttığından söz edilmiş ve Belgrave'in yerine başka bir danışman gönderilmesi talep edilmiştir³⁶⁷. Filistin sorununun ve Arap milliyetçiliğinin etkisi Bahreyn'de de hissedilmiş ve 1953 yılından 1956 yılına kadar Halife iktidarını sömürgecilerle işbirliği yapmakla suçlayan hem Şii hem de Sünni kesimi içerisinde barındıran bir muhalif hareket doğmuştur. İngiltere'nin 1956 yılındaki Süveyş krizindeki rolü kendisine yönelen öfkeyi artırmış, olaylar İngiliz donanmasının müdahalesinin ardından güçlükle bastırılabilmiş ve ayaklanmanın liderleri yakalanarak Hindistan'a sürgüne gönderilmiştir. Toplumsal öfkenin bizzat hedef aldığı Charles Belgrave ise 1957 yılında emekliye ayrılarak Bahreyn'i terk etmiştir. Danışmanlık kurumu kalmakla beraber

³⁶⁶ Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, s. 65.

³⁶⁷ Coll 30/70 'Bahrain: Amendment of contracts of Capt Parke, Commandant of Police, & Mr Belgrave, Adviser to the Sheikh of Bahrain: leave of Mr Belgrave, etc.' [India Office :British Library ,(379/81) [41r in Qatar Digital Library ,3787/12/PS/L/IOR ,Records and Private Papers https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100036542140.0x000052 (Erişim Tarihi: 21.04.2018); Petrol merkezli ekonomik sistem, toplumsal yapıda da dönüşümlere sebep olmuştur. Ekonominin petrol gelirleri ile büyümesi sonucu gelişen ticari faaliyetlerin oluşturduğu küçük tüccarlar, kamu hizmetlerinde ve petrol şirketinde istihdam edilen çalışanlar ve başta Mısır, Lübnan ve İngiltere'ye eğitim için gönderilen öğrenciler, Bahreyn'deki toplumsal olaylarda ön sıralarda olmuşlardır. Bununla beraber, İngiltere ile petrol konusunda rekabet halinde bulunan bölgedeki Amerikan petrol şirketlerinin ve başta Beyrut Amerikan Üniversitesi olmak üzere misyon okullarının İngiliz karşıtı propagandaların merkezi olduğu iddiaları da bulunmaktadır. Mahdi Abdalla Al-Tajir, *Bahrain, 1920-1945: Britain, the Shaikh, and the Administration*, Routledge Kegan & Paul, London 1987, s. 143; Said Zahlan, "Hegemony, Dependence and Development in the Gulf", s. 74.

1971 yılına kadar farklı isimlerle anılmış, Bahreyn'in bağımsızlığını kazanmasının ardından da Bakanlar Kurulu adını almıştır³⁶⁸.

Bahreyn'deki toplumsal olaylar Charles Belgrave'in ayrılmasıyla birlikte sona ermemiştir. 1966 yılında çıkan ayaklanma, Halife iktidarını devrilme tehlikesiyle karşı karşıya bırakmış ve Halife iktidarı yine İngiliz donanmasının olaylara müdahalesiyle ayakta kalabilmiştir³⁶⁹. Kenya'da Mau Mau direnişini bastırması için görevlendirilen askerlerden biri olan Ian Henderson, aynı yıl Bahreyn'e danışman olarak atanmıştır. Ian Henderson, Bahreyn'in iç güvenlik birimlerini kontrolü altına almış ve çok sert tedbirler olarak ayaklanmayı bastırmıştır. Henderson'ın bu tarihten itibaren hayata geçirdiği yapısal düzenlemelerin Bahreyn devlet yapısı ve siyaseti üzerinde kalıcı etkileri olmuştur. Bahreyn'de kurumsal anlamda ilk istihbarat teşkilatı, Ian Henderson tarafından kurulmuştur. Teşkilatta İngiliz subaylar görev almış ve onların eğittiği, mevcut iktidara sadık Bahreynliler de zamanla teşkilatta görev yapmaya başlamıştır. Mezkûr istihbarat teşkilatı, günümüzde de Bahreyn'deki baskıcı rejimin en etkili baskı araçlarından biridir. Bunun yanında, keyfi muameleye ve ağır insan hakları ihlallerine yasal zemin oluşturan ve hala yürürlükte olan Devlet Güvenliği Yasası, 1974 yılında Henderson tarafından oluşturulmuş ve hayata geçirilmiştir³⁷⁰.

Ian Henderson'ın Bahreyn'deki görevi ile ilgili en dikkat çekici hususlardan biri de görev süresidir. İngiltere'nin Basra Körfezi'nden 1971 yılında çekilmesine rağmen Ian Henderson, 1998 yılına kadar Bahreyn İçişleri Bakanlığı'nda danışman olarak görev yapmış ve Bahreyn'in güvenlik kurumları bu tarihe kadar bütünüyle onun kontrolünde olmuştur³⁷¹. Bu da İngiltere'nin Bahreyn'in iç güvenlik yapısı üzerindeki etkisinin bürokratik düzeyde bugün de devam ettiğini düşündürmektedir. 2011 yılında Bahreyn'de

³⁶⁸ 1953 yılında aşure günü Şiiler ile Sünniler arasında çatışmalar çıkmış ve hem çatışmaların bastırılması esnasında hem de yargılama süreçlerinde Şii kesime yönelik ayrımcı uygulamalar devam etmiştir. Buna rağmen Yüksek Yürütme Komitesi altında teşkilatlanan Sünni ve Şii kesimin bazı ileri gelenleri ayaklanmayı devam ettirmiştir. Smith, *a.g.e.*, ss. 9-11; Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, ss. 63-70.

³⁶⁹ Fred Halliday, *Arabia without Sultans*, Penguin, 1974, s. 447.

³⁷⁰ 1990'lı yılların sonlarında BBC tarafından hazırlanan bir dokümanda Ian Henderson'un bizzat işkence yapılmasına dair emirler verdiği ve bazı işkence seanslarına bizzat katıldığı, mağdurlar tarafından dile getirilmektedir. "UK probes Bahrain torture claims", *BBC News*, http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/593851.stm. (Erişim Tarihi: 08.04.2018)

³⁷¹ W. Roger Louis, "Britain and the Middle East after 1945", L. Carl Brown der., *Diplomacy in the Middle East: The International Relations of Regional and Outside Powers*, I.B.Tauris, London ; New York 2004, s. 50.

çıkaran ayaklanmaların bastırılmasının ardından Bahreyn İçişleri Bakanlığı'nın güvenlik birimlerindeki aksaklıkları düzeltmesi için İngiltere'den bir danışman talep etmesi ve İngiltere emniyetinin terörle mücadele biriminin başındaki isim olan John Yates'in Bahreyn'de danışman olarak görevlendirilmesi, İngiltere'nin kendi kurduğu sistem üzerinde etkisinin hala devam ettiğinin bir örneği olarak yorumlanabilir³⁷².

İngiltere'nin Körfez şeyhliklerinin iç siyasetine dolaylı olarak etki etme araçlarından bir tanesi de şeyh ve ailesi dışında nüfuz sahibi olan elitlerle kurduğu ilişkiler olmuştur. Bu kişiler, İngiliz otoritelerinin ve petrol şirketlerinin yerel ajanları olarak tanımlanabilir. Bu işten elde ettikleri maddi gelir pek yüksek olmasa da İngiliz otoritelerinin açık desteği arkalarında olduğu için nüfuzları azımsanmayacak derecelere ulaşmıştır. Katar'da Şeyh Abdullah'ın oğlu ve varisi Hamad'ın yakın arkadaşı ve danışmanı olan Abdullah Derviş, aynı zamanda Anglo-Iranian Petroleum Company isimli şirketin temsilcisidir ve Katar şeyhi Abdullah'ın Amerikan petrol şirketi SOCAL ile imtiyaz görüşmeleri yapıp yapmadığının tespitinde kullanılmıştır. Bahreyn'de aynı rolü ülkenin önde gelen ailelerinden olan Kanoo ailesine mensup Yusuf bin Ahmed Kanoo oynamaktadır³⁷³.

Petrol şirketleri ile çalışan yerel elitlerin dışında ve daha da önemli olarak İngiliz otoriteler tarafından çalıştırılan gizli ajanlar da bulunmaktadır. Bunlar yerelden ve çoğunlukla nüfuzlu ailelerden seçilen ve farklı amaçlar için çalıştırılan ajan ve muhbirlerdir. Bu kişiler, buldukları bölgelerde İngiliz yetkililere istihbarat sağlamaktadırlar. Abu Dabi'de köle ticareti yapıp yapılmadığının tespiti, Buraimi bölgesindeki kabilelerin İngiltere'ye olan sadakatının belirlenmesi ve Katar Şeyhi Abdullah'ın gizliden SOCAL ile müzakere edip etmediğinin tespit edilmesinde İngiltere, bu yerel ajanlardan da yararlanmışır³⁷⁴.

³⁷² Damien McElroy, "Bahrain hires John Yates, former Met officer, to oversee reform", *The Telegraph*, 2 December 2011, <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/middleeast/bahrain/8931950/Bahrain-hires-John-Yates-former-Met-officer-to-oversee-reform.html>, (Erişim Tarihi: 08.04.2018)

³⁷³ Said Zahlan, "Hegemony, Dependence and Development in the Gulf", s. 74.

³⁷⁴ Said Zahlan, "Hegemony, Dependence and Development in the Gulf", ss. 74-75.

3. KÖRFEZ'DEN ÇEKİLME

1947'de Hindistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra İngiltere, eski Hindistan İmparatorluğu'ndan geri kalan ülkeler ve Afrika kolonileri ile olan bağlantısını güçlendirmiştir. 1956 Süveyş krizindeki başarısızlık ve 1960'ların başında Afrika'da dekolonizasyonun hızlanması da İngiltere'nin küresel rolünden vazgeçtiğinin bir belirtisi değildi. Ancak, Ocak 1968'de İngiltere'nin Körfez ve Güneydoğu Asya'dan üç yıl içinde çekileceğini açıklaması Süveyş'in doğusundaki rolünün bittiğinin tanınmasıydı ve imparatorluğun dağıldığının ilanıydı³⁷⁵. Bu karar temelde yerel gelişmelerin veya ideolojik görüşlerin etkisiyle değil 1964 yılında iktidara gelmiş olan İşçi Partisi hükümetinin Hükümeti'nin zaten uzun vadeli bir düşüş yaşayan İngiliz ekonomisini kurtarmak için aldığı birtakım tedbirler arasında Güneydoğu Asya ve Basra Körfezi'ndeki bütün askeri birliklerin tahliyesi gerektiği düşüncesi sebebiyle alınmıştır³⁷⁶.

İmparatorluğun Süveyş'in doğusundaki varlığının sona erdirilmesine yönelik tartışmalar 1945 yılı sonrasında görülmeye başlasa da bu görüşler muzaffer İngiliz devletinin karar alıcılara sirayet edememiştir. Reel ekonomik ve siyasi düzlemde uzak ideolojik ve fikri gerekçelerle imparatorluğun devamının gerektiği düşüncesi ağır basmıştır. 1956 yılındaki Süveyş krizi bu tartışmaların fitilini yeniden ateşlemiştir. Bu yıldan itibaren sürekli bir şekilde genel olarak Süveyş'in doğusunda ve özel olarak da Körfez'deki İngiliz varlığının fayda ve maliyeti sürekli gözden geçirilmiştir. 1961 yılında Kuveyt'in bağımsızlığını İngiliz ekonomik çıkarlarının korunduğu bir anlaşma ile kazanması ve 1960'lı yıllar boyunca petrol kaynaklı ekonomik gelire kıyasla İngiliz askeri varlığının maliyetinin daha yüksek olması, İngiltere'nin bölgede bulunmasının ekonomik rasyonalitesinin olmadığını ispatlar nitelikte olmuştur. Kuveyt İngiltere'ye iyi şartlarda petrol arzına devam etmeyi, petrol gelirlerini Londra'ya yatırmayı, sterlin bölgesinde kalmayı ve döviz işlemlerinde Bank of England'ın ilkelerine uymayı kabul etmiştir. İngiltere de Kuveyt'in uluslararası alanda tanınması için çaba sarf etmiş ve Kuveyt'in talep etmesi durumunda askeri yardımda bulunma sözü vermiştir. Böylece İngiltere, yerelden tepki gördüğü bir dönemde Kuveyt'in bağımsızlığını tanıyıp dostane ilişkiler tesis ederek kesintisiz petrol arzı ve petrol gelirlerinin sterlin bölgesine

³⁷⁵ Smith, *Britain's Revival and Fall in the Gulf*, s. 1.

³⁷⁶ Bismarck, *British Policy in the Persian Gulf, 1961-1968*, s. 4; Smith, *Britain's Revival and Fall in the Gulf*, s. 4.

yatırılması gibi çıkarlarını daha az maliyetle korumuştur³⁷⁷. Bunun yanında 1965 yılından itibaren yayımlanan savunma raporlarında bölgedeki İngiliz varlığının devamı için gerekli olan askeri gücün her geçen gün artması ama buna rağmen Sovyetler Birliği gibi büyük bir devletten gelebilecek ciddi bir saldırıda yeterli gelmeyecek olması İngiliz karar alıcıları çekilme görüşüne daha da yaklaştırmıştır³⁷⁸.

3.1. İNGİLİZ BÜROKRASİSİ İÇERİSİNDE ÇEKİLME TARTIŞMALARI

Bürokratik düzeyde çekilme tartışmaları iki ana eksende yürütülmüştür. Birincisi çekilmenin gerekli olup olmadığı, ikincisi de çekilme sonrasının planlanmasıdır. Körfez’de İngiliz varlığının devamının gerekliliği genellikle İngiliz askeri varlığının sürdürülmesinin maliyeti ve İngiltere’nin Körfez’deki ekonomik faydaları ile ölçülmüştür. Hazine’nin ekonomik sıkıntıların yaşandığı 1960’lı yıllarda maliyet azaltma içgüdüsü, bazı diplomatların şüpheciliği ile birleşince Körfez’deki askeri varlığa olan ihtiyaç ciddi biçimde sorgulanmıştır. Buna karşılık Körfez’deki diplomatlar ve Dışişleri Bakanlığı, Körfez’de oluşacak bir güç boşluğunun İngiliz çıkarlarına oluşturacağı potansiyel tehditler üzerinde durmuştur³⁷⁹.

İngiltere’nin Bağdat büyükelçisi Michael Wright, Körfez’deki İngiliz varlığının emperyalist olduğunu ve Hindistan’ın bağımsızlığını kazanmasının ardından geleneksel varlık sebebinin ortadan kalktığını belirtmiştir. Tahran büyükelçisi Roger Stevens ise İngiltere’nin Kuveyt ve Katar’daki siyasi konumunun ekonomik çıkarların savunulması için gerekli olduğu konusunda şüphe duyduğunu ve bunun uzun vadede Kuveyt şeyhinin elindeki büyük miktardaki kaynağı sterlin alanı dışında harcamaya çalışmamasını sağlayabileceği konusunda da tereddütleri olduğunu söylemiştir. Stevens, bu yüksek maliyetli çıkmaz sokaktan yapıcı bir çıkış yolu bulmanın bölgeden çekilmenin getireceği itibar kaybından daha iyi olduğu iddiasında bulunmuştur. Kuveyt ve Umman büyükelçileri de İngiliz ticari çıkarlarının milliyetçiliğin arttığı bir dönemde askeri varlık ile korunabileceğine şüpheli yaklaşmış ve çıkarların korunması için uluslararası ticari

³⁷⁷ Smith, *Britain’s Revival and Fall in the Gulf*, s. 16.

³⁷⁸ Sanders, *Losing an Empire, Finding a Role*, s. 114.

³⁷⁹ Smith, *Britain’s Revival and Fall in the Gulf*, s. 5.

prosedürlere ve yöntemlere bağlı kalınmasının daha doğru olacağı görüşünü savunmuşlardır³⁸⁰.

Siyasi temsilci George Middleton (1958-1961), İngiliz çıkarlarının korunabilmesi için İngiliz varlığının gerekirse artırılarak devam ettirilmesinin zorunlu olduğu görüşündedir. Dışişleri Bakanı Selwyn Lloyd ise dünyadaki ve bölgedeki değişimleri görmekle birlikte Körfez politikasında köklü ve büyük değişikliklerden kaçınmıştır. Middleton'un halefi olan William Luce (1961-1966) da bölgedeki İngiliz varlığının devamı taraftarı olmuştur. Luce, İngiltere'nin ve Batının kesintisiz petrol arzı için sadece ticari süreçlere bağlı kalmasının yeterli olacağı görüşüne farklı bir noktadan yaklaşmıştır. İngiliz varlığının çekilebilmesi görüşünü desteklemesi için Arap dünyasının İngiltere kontrolü altında olmayan bölgelerinin istikrarsızlıktan ne zaman istikrara kavuştuğu ve Soğuk Savaş gerginliğinin ne zaman Batı'nın Sovyetler Birliği'nin Körfez bölgesine yayılmayacağına güveneceği kadar azalmış olacağı sorularına cevap verilmesi gerektiğini söylemiştir³⁸¹.

Luce'un temel teorisi İngiltere'nin 150 yıldır doldurduğu ve petrol keşfi sonrasında üzerindeki baskının arttığı Körfez'deki güç boşluğunun çekilme durumunda İngiliz çıkarları aleyhine hareket edebilecek güçler tarafından doldurulabileceğini ve Arapların siyasi sebeplerle kendilerini ekonomik olarak zarara uğratabileceğini iddia etmiştir. Ayrıca İngiliz askeri varlığı tarafından desteklenmeyen bir siyasi konunun çökmeyeceğini ve çıkarların normal ticari faaliyetlerle korunabileceğini düşünmenin saflık olacağı görüşünü savunmuştur. Luce, görev yaptığı süre zarfında Dışişleri bürokratları üzerinde etkili olmuş ve bölgedeki İngiliz varlığının, şeyhliklerle ilişkilerin ve şeyhliklerin idari yapısının modernize ettirilerek devam etmesi noktasında karar alıcıları ikna etmiştir. Modernize edilmesinden ne kastedildiğini bir Dışişleri yetkilisi İngiliz faaliyetlerini savunma ve dış ilişkiler ile sınırlamak ve Müslüman olmayan yabancıların yargı yetkisini Körfez devletlerinde düzgün uygun bir yasal sistem kurulduktan sonra devretmek şeklinde tanımlamıştır³⁸².

³⁸⁰ Rabi, "Britain's 'Special Position' in the Gulf", s. 360; Smith, *Britain's Revival and Fall in the Gulf*, ss. 18-19.

³⁸¹ Smith, *Britain's Revival and Fall in the Gulf*, ss. 15, 17-18.

³⁸² Smith, *Britain's Revival and Fall in the Gulf*, ss. 20-21.

Hazine de Körfez'deki petrol arzının korunması noktasında İngiltere'nin askeri ve siyasi yapısının etkinliğinin olmadığını savunmuştur. Hazine'de üst düzey bürokrat olan R. L. Sharp, üretici ülkelerin sadece olağan harcamaları için değil aynı zamanda kalkınma programları için de petrol gelirlerine bağımlı oldukları için petrol üretimini uzun süreli durdurma imkânlarının olmadığını belirtmiştir. Ayrıca İngiliz askeri varlığının Suudi Arabistan ve İran gibi müttefiklerle Körfez'deki şeyhlikleri gelecekte koruyamayacağını iddia etmiştir. Başka bir Hazine bürokrati olan J.E. Lucas'da Sovyetler Birliği'nin bölgeye dönük herhangi bir saldırısı karşısında İngiliz askeri varlığının bir değeri olmayacağını söylemiştir. 1961 yılında İngiltere'nin Körfez'deki ekonomik ve finansal çıkarları üzerine hükümet tarafından hazırlanan bir rapora göre, İngiliz şirketlerinin bölgeden dışlanması durumunda ödemeler dengesine eklenen maliyet 200 milyon sterlidir. Daha muhtemel olan senaryoda ise İngiliz şirketlerinin önemli miktarda karı azalarak bölgede bulunmaya devam etmeleri durumunda ödemeler dengesine ekstra yükü 150 milyon sterlin olmaktadır. İngiltere'nin Körfez'deki varlığının ve girişimlerinin maliyeti raporun hazırlandığı yıl 120-125 milyon sterlin olarak hesaplanmış ve on yıl içerisinde 150-160 milyon sterline çıkacağı tahmininde bulunulmuştur. Hazine bürokratları bu rapordaki verilere dayanarak finansal ve ekonomik açıdan bakıldığında Basra Körfezi'nde 1970'ten sonra İngiliz askeri varlığının rasyonel olmadığı iddialarını dile getirmiştir³⁸³.

Körfez şeyhleri ise 1947'de Hindistan ve Mısır, 1958'de Irak ve 1967'de Güney Arabistan'da İngiltere'nin çekilmesinin ardından yönetici ailenin devrilmesi senaryosunun Körfez'de de gerçekleşmesinden ve bölgesel güçler tarafından topraklarının işgal edilmesinden çekinmişlerdir. Şeyhler, İngiltere'nin bölgede bulunmasının getirdiği maliyeti karşılamayı dahi teklif etmişlerdir. Buna ek olarak Suudi Arabistan ve İran'ın Sovyet yayılcılığı karşısında Körfez'deki İngiliz kuvvetlerine güvendiği için çekilmenin bu iki ülke açısından da olumsuz etkileri olmuştur. Buna rağmen İngiliz hükümeti çekilme kararında ısrar etmiştir. 1967 yılı Kasım ayında İngiltere'nin Aden'deki askerlerini çekmesi ve sterlinde %14 oranında devalüasyon kararı alması, İngiltere'nin Körfez'den çekilme sürecini hızlandırmıştır. Aden'deki kuvvetler Körfez'e kaydırılarak buradaki bağlantı tekrar güçlü bir şekilde tesis edilse de

³⁸³ Smith, *Britain's Revival and Fall in the Gulf*, s. 19.

Aden'deki askeri kaynağın yokluğu, devalüasyon ile dışa vuran ekonomik sıkıntı ile birleşince İngiltere'nin Körfez'de uzun süreli varlığının mümkün olmadığı ortaya çıkmıştır. İşçi Partisi hükümeti 1970'lerin ortalarında çekilme niyetinde olmasına rağmen bazı üyelerin daha erken bir çekilme için ısrar etmesiyle 1968 yılında İngiltere'nin Körfez'den 1971 sonuna kadar çekileceği ilan edilmiştir ve Körfez bölgesinin maliyetini uzun süre kendisinden uzak tutan ABD, 1970'li yıllarda Körfez'de asker bulundurmaya başlamıştır³⁸⁴.

3.2. FEDERASYON KURMA ÇABALARI

1970 yılında Muhafazakar Parti hükümetini kuran Edward Heath, başta Körfez'den çekilme kararından vazgeçeceklerini açıklamış fakat sonrasında gayet pragmatik bir şekilde İngiltere'nin bölgedeki özel konumunu korumak için yeterli yerel desteği olmadığını ve bu durumun bölgede geleneksel olarak İngiltere'nin korumakla görevli olduğu istikrara zarar verebileceğini söylemiştir. 150 yıl boyunca Körfez'de ayrıştırıcı politikalar izleyen İngiliz hükümeti toprağı, nüfusu ve ulusal güç potansiyeli oldukça az olan şeyhliklerin bölgesel ve küresel güçlerden gelebilecek baskı ve saldırılara karşı ayakta kalabilmeleri için birleşmeleri gerektiği fikrini ortaya atmıştır. İngiliz karar alıcılar Orta Afrika, Batı Hint Adaları ve Güney Arabistan Federasyonu oluşturulurken uygulanan ve pek başarılı olmayan federal doktrin yerine Körfez'de organik gelişmeye daha fazla alan bırakan bir federasyon oluşturma sürecini başlatmıştır. Abu Dabi, Dubai, Acmen, Fuceyra, Re'sü El Hayme, Eş Şarika ve Ummu El Gayevin Birleşik Arap Emirlikleri adı altında federal bir yapı kurmuştur. Kuveyt, Katar ve Bahreyn federasyona katılmayı reddetmiştir³⁸⁵.

Federasyon kurulurken şeyhlik kurumu ve yönetici ailelerin iktidarı korunmuştur. Böylelikle İngiltere'nin bölgede bulunduğu 150 yıl içerisinde kurduğu ve kendi çıkarlarına göre yönlendirdiği siyasi ve ekonomik sistem devam edebilmiştir. Şeyhlik kurumundan kaynaklı sıkıntılar İngiliz makamlarınca kabul edilse de bir devrim yoluyla

³⁸⁴ James Onley, *Britain and the Gulf Shaikhdoms, 1820-1971: The Politics of Protection*, Center for International and Regional Studies, Georgetown University School of Foreign Service in Qatar, 2009, s. 20, 22.

³⁸⁵ Rabi, "Britain's 'Special Position' in the Gulf", s. 361.

gelebilecek yeni yapı konusunda şüpheli olan İngilizler sistemi iyileştirme yolunu seçmiştir. Federasyon başlangıçta Suudi Arabistan'a bağımlı bir yapı olarak düşünülmüştür. Daha sonra ise Suudi Arabistan'ın hamilik kapasitesi olmadığı ve Suudi Arabistan'da olası bir iktidar değişiminde yeni gelecek yönetimin İngiliz karşıtı bir yönetim olma riski taşıdığı için bu düşünceden vazgeçilmiştir³⁸⁶. Bölge İngiltere'nin çekilmesinden sonra ABD'nin nüfuz alanları arasına girmiştir. Ancak ABD, 1991 yılındaki 1. Körfez Savaşı'ndan sonra bölge siyasetinde etkin olabilmıştır. İngiltere ise devlet sistemlerini bizzat inşa ettiği, iç dengelerini çok iyi bildiği ve şahsi ilişkiler üzerinden nüfuz alanı oluşturabildiği şeyhliklerdeki etkisini günümüze kadar devam ettirebilmiştir.

³⁸⁶ Said Zahlan, "Hegemony, Dependence and Development in the Gulf", ss. 66-67.

SONUÇ

Basra Körfezi'nde İngiltere'nin hegemonik güç olarak bulunduğu yaklaşık 150 yıllık dönem, petrol öncesi ve sonrası şeklinde iki zaman dilimine ayrılabilir. İlk dönemde Hindistan'ın ve ticaret yollarının korunması noktasında stratejik önemi bulunan Körfez şeyhlikleri ile İngiltere arasındaki ilişki, imzalanan anlaşma serileri ile kurulmuştur. Bölgenin jeopolitik, siyasi, askeri ve ekonomik yapısı bu anlaşmalar ile şekillendirilmiştir. Bölgede bugün var olan ülkelerin iç yapıları ve bölgenin jeopolitiği de bu dönemde imalanan anlaşma serileri ve İngiliz politikalarının sonucudur.

Körfez şeyhliklerinde petrolün keşfedilmesi 1930'lu yıllarda olsa da ticari değer taşıyacak miktarda petrol üretimi İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra başlamıştır. Sanayisi ve donanması petrole bağımlı olan İngiltere'nin ihtiyaç duyduğu petrolün yarısından fazlasını başta Kuveyt olmak üzere Basra Körfezi'ndeki şeyhlikler karşılamıştır. Bunun yanında bölgede elde edilen petrol gelirlerinin sterlin bölgesine yatırılması, ekonomik sıkıntılar yaşayan İngiltere'nin para biriminin değerini korumasına önemli katkı sağlamıştır.

1945 sonrası ulusal güç potansiyeli önemli ölçüde azalan İngiltere'nin sömürgeleştirme ve Arap milliyetçiliği gibi küresel ve bölgesel gelişmelerin etkisiyle Körfez'de bulunmasının maliyeti iyice artmıştır. İngiltere bölgedeki varlığını devam ettirebilmek ve çıkarlarını koruyabilmek için daha az görünür ve daha az maliyetli politikalar üretmiştir. Bunların başında şeyhliklerdeki petrol ekonomisinin organize edilmesinde yetersiz kalan eski idari sistemin reforme edilmesi çalışmaları gelmektedir. Günümüzde Basra Körfezi'nin batı kıyılarında bulunan Arap devletlerinin bürokratik yapıları İngiltere'nin kontrolü altında ve İngiliz görevliler tarafından bu dönemde oluşmuştur.

Bölgedeki şeyhliklerin sivil ve askeri bürokratik yapılarının kilit noktalarında on yıllar boyunca İngiliz memur ve subaylarının görev yapmış ve bu kurumlarda çalışan yerli memurların eğitimleri de İngiliz görevliler tarafından verilmiştir. Bunun yanında şeyhlerin ve ileri gelen ailelerin çocukları İngiltere'de ve İngiliz sistemine uygun şekilde eğitilmiştir. Böylece İngiltere'nin bizzat inşa ettiği, iç dengelerini çok iyi bildiği ve şahsi ilişkiler üzerinden nüfuz alanı oluşturabildiği bir siyasi ve bürokratik yapı oluşmuştur. Bu da İngiltere'nin Basra Körfezi'ndeki devletlerde bugün hem siyaset hem de bürokrasi

üzerinde etkili olan yumuşak gücünün temelini oluşturmaktadır. Bu yumuşak güç, İngiltere'nin Körfez ülkeleri ile son yıllarda artan ekonomik ilişkisi ve stratejik önemdeki askeri anlaşmaları ile birlikte düşünülünce hem daha anlaşılır olmakta hem de İngiltere'nin Körfez'deki nüfuzunun boyutlarını göz önüne sermektedir.

KAYNAKÇA

- AHMADI Farajollah, *LINKING INDIA WITH BRITAIN: The Persian Gulf Cables, 1864-1907*, (Doktora Tezi), Exeter: University of Exeter, 2003.
- ALBAHARNA Husain M., *British extra-territorial jurisdiction in the Gulf 1913-1971: an analysis of the system of British courts in the territories of the British protected states of the Gulf during the pre-independence era*, Archive Editions, 1998.
- , “The Consequences of Britain’s Exclusive Treaties: A Gulf View”, *The Arab Gulf and the West*, ed. Brian Pridham, First Edition., London: Croom Helm, 1985, s. .
- , *The Legal Status of the Arabian Gulf States: A Study of Their Treaty Relations and Their International Problems*, Manchester University Press, 1968.
- AL-NAKIB Farah, “The Lost ‘Two-Thirds’: Kuwait’s Territorial Decline between 1913 and 1922”, *Journal of Arabian Studies*, C. 2, S. 1 (2012), ss. 19-37.
- AL-QASIMI Sultan ibn Muhammad, *The myth of Arab piracy in the Gulf*, London ; Dover, N.H: Croom Helm, 1986.
- ARI Tayyar, *Basra Körfezi’nde Güç Dengesi 1978-1991*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1992.
- , *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, 10. b., Bursa: Marmara Kitap Merkezi Yayınları, 2013.
- AYALON David, *Islam and the Abode of War : Military Slaves and Islamic Adversaries*, Aldershot, Great Britain ; Brookfield, Vt., USA: Variorum, 1994.
- AYHAN Veysel, *Kuveyt Emirliği: savaş ve barış arasındaki El Sabah iktidarı ve Türkiye ile ilişkileri*, Ankara: ORSAM, 2011.
- BALCI Ramazan, “Osmanlı Hariciyesi’nin Hazırladığı ‘Bahreyn Adaları Meselesi’ Kitapçığı Üzerinden İngiliz Sömürgeciliği’ne Bakış”, *History Studies International Journal of History*, C. 4, S. 3 (2012), ss. 1-33.

- BALFOUR-PAUL Glencairn, *Bagpipes in Babylon: A Lifetime in the Arab World and Beyond*, London: I.B.Tauris, 2006.
- , *The End of Empire in Middle East: Britain's Relinquishment of Power in Her Last Three Arab Dependencies*, Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- BAMBERY Chris, "Bahrain, British Imperialism", *Bahrain Centre for Studies in London - BCSL*, 05.10.2012, <http://bcsl.org.uk/english/?p=26>.
- BERNAL Martin, *Kara Athena: Eski Yunan Uydurmacası Nasıl İmal Edildi) 1785-1985*, Ankara: Kaynak Yayınları, 2016.
- BISMARCK Helene von, *British Policy in the Persian Gulf, 1961-1968: Conceptions of Informal Empire*, 1st ed. 2013 edition., Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013.
- BLACK Jeremy, *Kısa İngiltere Tarihi*, çev. Ekin Duru, 2. b., İstanbul: Say Yayınları, 2017.
- BREWER Tony, *Marxist Theories of Imperialism: A Critical Survey*, 2 edition., London ; New York: Routledge, 1990.
- BUKHARIN Nikolai Ivanovich, *Imperialism and World Economy*, 1st Ed. edition., London: Merlin Press, 1972.
- CAIN P. J., A. G. HOPKINS, "Gentlemanly Capitalism and British Expansion Overseas II: New Imperialism, 1850-1945", *The Economic History Review*, C. 40, S. 1 (1987), ss. 1-26, doi:10.2307/2596293.
- , "The Political Economy of British Expansion Overseas, 1750-1914", *The Economic History Review*, C. 33, S. 4 (1980), ss. 463-90.
- , "The Political Economy of British Expansion Overseas, 1750–1914", *The Economic History Review*, C. 33, S. 4 (1980), ss. 463-90, doi:10.1111/j.1468-0289.1980.tb01171.x.
- COTTRELL Professor Alvin J., (ed.), *The Persian Gulf States: A General Survey*, First Edition edition., Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1980.
- COUPLAND Reginald, *The Exploitation of East Africa, 1856-1890;: The Slave Trade and the Scramble*, Faber and Faber limited, 1939.

- COX Robert W., “Dünya Düzeninin Hegemonya-Sonrası Kavramsallaştırmasına Doğru:İbn-i Haldun’un Yeri Üzerine Düşünceler”, *Dünya Düzenine Yaklaşımlar*, ed. Robert W. Cox, Timothy J. Sinclair, İstanbul: Uluslararası İlişkiler Kutuphanesi, 2016, ss. 144-73.
- , “Gramsci, Hegemonya ve Uluslararası İlişkiler: Metot Üzerine Bir Deneme”, *Dünya Düzenine Yaklaşımlar*, ed. Robert W. Cox, Timothy J. Sinclair, İstanbul: Uluslararası İlişkiler Kutuphanesi, 2016, ss. 124-43.
- CUNHA Joao Teles, “The Portuguese Presence in the Persian Gulf”, *The Persian Gulf in History*, ed. Lawrence G. Potter, New York: Palgrave Macmillan, 2010, ss. 207-34.
- DARYAEE Touraj, “The Persian Gulf in Late Antiquity: The Sasanian Era (200–700 c.e.)”, *The Persian Gulf in History*, ed. Lawrence G. Potter, New York: Palgrave Macmillan, 2010, ss. 57-70.
- DOYLE Michael W., *Empires*, Ithaca and London: Cornell Univ Pr., 1986.
- EKHOLM K., J. FRIEDMAN, “Eski Dünya Sistemlerinde ‘Sermaye’ Emperyalizmi ve Sömürü”, *Dünya Sistemi Beş Yüzyıllık mı, Beş Binyıllık mı?*, ed. Andre Gunder Frank, Barry K. Gills, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2003, ss. 139-74.
- FEIERMAN S., “A Century of Ironies in East Africa (c.1780-1890)”, *African History*, kitap editörü S. Feierman vd., 2 edition., London ; New York: Longman, 1995, s. .
- FERRO Marc, *Sömürgecilik tarihi: fetihlerden bağımsızlık hareketlerine kadar 13.-20.yüzyıl*, İmge Kitabevi, 2002.
- FIELDHOUSE David Kenneth, *Economics and Empire: 1830-1914*, MacMillan, 1984.
- FRANK Andre Gunder, Barry K. GILLS, “5000 Yıllık Dünya Sistemi”, *Dünya Sistemi Beş Yüzyıllık mı, Beş Binyıllık mı?*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2003, ss. 41-136.
- , “Dünya Sisteminde Çevrimler, Krizler ve Hegemonik Değişiklikler: MÖ 1700-MS 1700”, *Dünya Sistemi Beş Yüzyıllık mı, Beş Binyıllık mı?*, ed. Andre Gunder

- Frank, Barry K. Gills, çev. Esin Soğancılar, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2003, ss. 283-378.
- FUCCARO Nelida, *Histories of City and State in the Persian Gulf: Manama since 1800*, 1 edition., Cambridge ; New York: Cambridge University Press, 2009.
- GALLAGHER John, Ronald ROBINSON, “The Imperialism of Free Trade”, *The Economic History Review*, C. 6, S. 1 (1953), ss. 1-15, doi:10.2307/2591017.
- GEOGRAPHER The, “Continental Shelf Boundary: Bahrain-Saudi Arabia”, *International Boundary Study, Limits in the Sea*, Bureau of Intelligence and Research of the Department of State, 1970.
- GILL Stephen, “Epistemology, Ontology, and the ‘Italian School’”, *Gramsci, Historical Materialism and International Relations*, ed. Stephen Gill, New York: Cambridge University Press, 1993, ss. 21-48.
- , “Gramsci and Global Politics: Towards a Post-Hegemonic Research Agenda”, *Gramsci, Historical Materialism and International Relations*, ed. Stephen Gill, New York: Cambridge University Press, 1993, ss. 1-18.
- GILL Stephen, David LAW, “Global Hegemony and the Structural Power of Capital”, *Gramsci, Historical Materialism and International Relations*, ed. Stephen Gill, New York: Cambridge University Press, 1993, ss. 93-124.
- HANIEH Adam, *Körfez Ülkelerinde Kapitalizm ve Sınıf*, çev. Bahadır Ahıska, Sevgi Doğan, 2. Baskı., Ankara: Nota Bene Yayınları, 2015.
- HARDT Michael, Antonio NEGRI, *İmparatorluk*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2018.
- HARVEY David, *The New Imperialism*, Oxford University Press, 2003.
- HAY Rupert, “The Persian Gulf States and Their Boundary Problems”, *The Geographical Journal*, C. 120, S. 4 (1954), ss. 433-43.
- HAY Sir Rupert, *The Persian Gulf States*, Washington: Middle East Institute, 1959.
- HOBSON J. A., *Imperialism: A Study*, New York: Cosimo Classics, 2005.

- HOLDEN David, “The Persian Gulf: After the British Raj”, *Foreign Affairs*, C. 49, S. 4 (1971), ss. 721-35.
- HUREWITZ J. C., “The Persian Gulf: British Withdrawal and Western Security”, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, C. 401 (1972), ss. 106-15.
- KAPLAN Morton A., *System and Process in International Politics*, ECPR Press, 2005.
- KAUTSKY Karl, “Ultra-Imperialism”, S. 59 (1970), ss. 41-46.
- KELLY John Barrett, *Britain and the Persian Gulf. 1795-1880*, Oxford: Clarendon P, 1968.
- KEMP Tom, “The Marxist Theory of Imperialism”, *Studies in the Theory of Imperialism*, ed. Roger Owen, Bob Sutcliff, London: Longman, 1975, s. .
- KUMAR Ravinder, *India and the Persian Gulf region 1858 to 1905 a study in British imperial policy*, (Doktora Tezi), Pencap: Panjab University, 1961.
- KURŞUN Zekeriya, *Basra Körfezi'nde Osmanlı-İngiliz Çekişmesi: Katar'da Osmanlılar, 1871-1916*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2004.
- , “Katar”, *İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2002, C. 25, s. .
- KURTOĞLU Fevzi, *16. Asırda Hind Okyanusunda Türkler ve Portekizler*, İstanbul: Devlet Basımevi, 1937.
- LENIN Vladimir I., *Imperialism: The Highest Stage of Capitalism*, Australia: Resistance Books, 1999.
- LIEBESNY Herbert J., “Administration and Legal Development in Arabia: The Persian Gulf Principalities”, *Middle East Journal*, C. 10, S. 1 (1956), ss. 33-42.
- LUXEMBURG Rosa, *The Accumulation of Capital*, 1 edition., London ; New York: Routledge, 2003.
- MACRIS Jeffrey R., *The Politics and Security of the Gulf: Anglo-American Hegemony and the Shaping of a Region*, Abingdon: Routledge, 2009.

- MARSOT Afaf Lutfi Al-Sayyid, *Mısır Tarihi Arapların Fethinden Bugüne*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010.
- MARX Karl, “The British Rule in India”, *Karl Marx on Colonialism and Modernization*, New York: Anchor Books, 1969, s. .
- MIRABELLA Valentina, “The Qatar Oil Concession Ushers in a New Era for British Relations with Doha”, 16.10.2014, <https://www.qdl.qa/en/qatar-oil-concession-ushers-new-era-british-relations-doha>.
- , “When Maritime Protection Is Not Enough: Britain’s Agreement to Protect Qatar’s Borders at Sea and on Land”, 10.12.2014, <https://www.qdl.qa/en/when-maritime-protection-not-enough-britain%E2%80%99s-agreement-protect-qatar%E2%80%99s-borders-sea-and-land>.
- MITCHELL Timothy, *Karbon Demokrasi Petrol Çağında Siyasal İktidar*, İstanbul: Açılım Kitap, 2014.
- OKUR Mehmet Akif, *Emperyalizm Hegemonya İmparatorluk*, 3. b., Ötüken Neşriyat, 2015.
- ONLEY James, *Britain and the Gulf Shaikhdoms, 1820-1971: The Politics of Protection*, Center for International and Regional Studies, Georgetown University School of Foreign Service in Qatar, 2009.
- , “Britain’s Informal Empire in the Gulf”, *Journal of Social Affairs*, C. 22, S. 87 (2005), ss. 29-45.
- PETERSON J. E., “Bahrain’s first steps towards reform under Amir Hamad”, *Asian Affairs*, C. 33, S. 2 (2002), ss. 216-27.
- , “Britain and the Gulf: At the Periphery of Empire”, *The Persian Gulf in History*, ed. Lawrence G. Potter, New York: Palgrave Macmillan, 2010, ss. 277-93.
- , “Tribes and Politics in Eastern Arabia”, *Middle East Journal*, C. 31, S. 3 (1977), ss. 297-312.
- RABI Uzi, “Britain’s ‘Special Position’ in the Gulf: Its Origins, Dynamics and Legacy”, *Middle Eastern Studies*, C. 42, S. 3 (2006), ss. 351-64.

- REYNOLDS Charles, *Modes of Imperialism*, New York: Palgrave Macmillan, 1981.
- ROBERTS David B., “British National Interest in the Gulf: Rediscovering a Role?”, *International Affairs*, C. 90, S. 3 (2014), ss. 663-77, doi:10.1111/1468-2346.12132.
- ROBINSON Ronald, “Non-European foundations of European imperialism: Sketch for a Theory of Collaboration”, *Studies in the Theory of Imperialism*, ed. Roger Owen, Bob Sutcliff, London: Longman, 1975, s. .
- , “The Excentric Idea of Imperialism, with or without Empire”, *Imperialism and After: COntinuities and DIscontinuities*, ed. Wolfgang J. Mommsen, Jurgen Osterhammel, London: Allen & Unwin, 1986, s. .
- ROBINSON Ronald Edward, John GALLAGHER, Alice DENNY, *Africa and the Victorians: The Climax of Imperialism in the Dark Continent*, New York: St. Martins Press, 1961.
- ROSENFELD Henry, “The Social Composition of the Military in the Process of State Formation in the Arabian Desert”, *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, C. 95, S. 2 (1965), ss. 174-94.
- ROSSITER Ash, *Britain and the Development of Professional Security Forces in the Gulf Arab States, 1921-71: Local Forces and Informal Empire*, (Doktora Tezi), Exeter, 2014.
- RUGH Andrea B., *The Political Culture of Leadership in the United Arab Emirates*, New York: Palgrave Macmillan, 2007.
- SAID ZAHLAN Rosemarie, “Hegemony, Dependence and Development in the Gulf”, *Social and Economic Development in the Arab Gulf*, ed. Tim Niblock, Routledge, 2015, ss. 61-79.
- , *The Creation of Qatar*, London: Croom Helm, 1979.
- , *The Making of the Modern Gulf States: Kuwait, Bahrain, Qatar, the United Arab Emirates, and Oman*, London: Ithaca Press, 1998.

- , *The Origins of the United Arab Emirates: A Political and Social History of the Trucial States*, London: Palgrave Macmillan, 1978.
- SANDERS David, *Losing an Empire, Finding a Role: British Foreign Policy Since 1945*, Macmillan, 1990.
- SCHOFIELD Richard, “States behaving badly? The unique geopolitics of island sovereignty disputes”, Environment, Politics and Development Working Paper Series, London: Department of Geography, King’s College, 2014.
- SMITH Simon C., *Britain’s Revival and Fall in the Gulf: Kuwait, Bahrain, Qatar, and the Trucial States, 1950-71*, Routledge, 2004.
- , *Kuwait, 1950-1965: Britain, the Al-Sabah, and Oil*, 1 edition., Oxford ; New York: Oxford University Press, 2000.
- SUNAK Rishi, “Undersea Cables: Indispensable, Insecure”, Londra: Policy Exchange, 2017.
- SUTCLIFFE Robert B., Roger OWEN, (ed.), *Studies in the Theory of Imperialism*, London: Longman, 1975.
- ULRICHSEN Kristian Coates, “The Political Economy of Arab Gulf States”, Houston: James A. Baker III Institute for Public Policy Rice University, 08.05.2015.
- VOSOUGHI Mohammad Bagher, “The Kings of Hormuz: From the Beginning until the Arrival of the Portuguese”, *The Persian Gulf in History*, ed. Lawrence G. Potter, New York: Palgrave Macmillan, 2010, ss. 91-104.
- WALKER Jonathan, *Aden Insurgency: The Savage War in South Arabia, 1962-67: The Savage War in South Arabia 1962-87*, 1st edition., Staplehurst, Kent: Spellmount, 2005.
- WALLERSTEIN Immanuel, *Modern Dünya Sistemi 2*, çev. Latif Boyacı, Yarıncı Yayıncılık, 2010.
- WALTZ Kenneth Neal, *Theory of International Politics*, McGraw-Hill, 1979.
- WARREN Bill, *Imperialism: Pioneer of Capitalism*, ed. John Sender, NLB, 1980.

WHITCOMB Donald, "The Gulf in the Early Islamic Period: The Contribution of Archaeology to Regional History", *The Persian Gulf in History*, ed. Lawrence G. Potter, New York: Palgrave Macmillan, 2010, ss. 71-88.

WILLIS Matthew, "Britain in Bahrain in 2011", *The RUSI Journal*, C. 157, S. 5 (2012), ss. 62-71, doi:10.1080/03071847.2012.733114.

YERGIN Daniel, *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money & Power*, Simon and Schuster, 2011.

'A collection of treaties, engagements and sanads relating to India and neighbouring countries [...] Vol XI containing the treaties, & c., relating to Aden and the south western coast of Arabia, the Arab principalities in the Persian Gulf, Muscat (Oman), Baluchistan and the North-West Frontier Province', British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/L/PS/20/G3/12, in Qatar Digital Library, https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100023462215.0x000069 (Erişim Tarihi: 12.02.2018).

'Air Agreements', British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/R/15/1/742, in Qatar Digital Library, <https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100023529740.0x000003> (Erişim Tarihi: 25.02.2018).

Articles of Agreement between the Sultan of Muscat and representatives of the British Government on the proposed extension of the telegraph line from Persia, British Library: India Office Records and Private Papers, Mss Eur F126/51, in Qatar Digital Library, <https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100023067909.0x000003> (Erişim Tarihi: 07.02.2018).

Coll 5/25(1) 'Air Route to India (Arab Coast): Bahrain & Kuwait Civil Air Agreements; Morton's Air Services Ltd' [India Office Re :British Library ,(29/9) [5rcords and Private Papers, IOR/L/PS/12/1974, in Qatar Digital Library, https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100037757921.0x00000a (Erişim Tarihi: 11.04.2018).

Coll 30/70 'Bahrain: Amendment of contracts of Capt Parke, Commandant of Police, & Mr Belgrave, Adviser to the Sheikh of Bahrain: leave of Mr Belgrave, etc.' [,India Office Records and Private Papers :British Library ,(379/81) [41r ,in Qatar Digital Library ,3787/12/PS/L/IOR https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100036542140.0x000052 (Erişim Tarihi: 21.04.2018).

'Existing Treaties between the British Government and the Trucial Chiefs, 1906' [5r, [6r 16,17),18/160),British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/R/15/1/735, in Qatar Digital Library, <https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100022694725.0x000013>, (Erişim Tarihi: 10.01.2018).

'File 1/1 Shaikh Sir `Isa bin `Ali Al Khalifah, K. C. S. I.' [:British Library ,(240/24) [4r in Qatar Digital ,73/2/15/R/IOR ,India Office Records and Private Papers ,Libraryhttps://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100023554184.0x000019 (Erişim Tarihi: 20.04.2018).

'File 9/4 Bahrain Reforms. Introduction of Reforms in Bahrain' [British ,(224/44) [14r ,131/2/15/R/IOR ,India Office Records and Private Papers :Libraryin Qatar Digital Library, https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100023403812.0x00002d (Erişim Tarihi: 20.04.2018).

'File 19/218 (C 84) Bahrain Succession' [British Libr ,(210/5) [3rary: India Office Records and Private Papers, IOR/R/15/1/368, in Qatar Digital Library, https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100022900972.0x000006 (Erişim Tarihi: 20.04.2018).

'File 39/7 (10/9) Kuwait Oil Concession' [India Office :British Library ,(88/11) [6r in Qatar Digital Library ,878/2/15/R/IOR ,Records and Private Papers, <https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100025670587.0x00000c> (Erişim Tarihi: 13.02.2018).

'File 53/6 (D 2) Koweit [Kuwait] Affairs, 1898-1899' [:British Library ,(554/85) [43r Qatar Digital in ,472/1/15/R/IOR ,India Office Records and Private Papers

Library,

<https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_1000235520802.0x000056> (Erişim Tarihi: 07.02.2018).

F 83 File 82/27-II QATAR OIL' [India Office :British Library ,(630/501) [243r in Qatar Digital Library ,627/1/15/R/IOR ,Records and Private Papers, https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100023874395.0x000065 (Erişim Tarihi: 11.04.2018).

'Oil concession signed by the Shaikh of Bahrein in favour of the Eastern and General Syndicate on the 2nd December 1925 (as revised up to 12th January 1934).' [,India Office Records and Private Papers :British Library ,(12/11) [6r in Qatar Digital Library ,B426/18/PS/L/IOR, <https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100023494068.0x00000c> (Erişim Tarihi: 13.02.2018).

Qatr [Qatar] Oil Concession and Connected Documents, May-Jul 1935; Dubai Oil Concession and Connected Documents, Feb-Oct 1937; Sharjah Oil Concession and Connected Documents, Sep 1937-May 1938 (India Office Confidential Prints, Memos B444, B445, B458, B467) [Briti ,(62/3) [142rsh Library: India Office Records and Private Papers, IOR/R/15/1/749/2, in Qatar Digital Library, <https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100035849170.0x000059> (Erişim Tarihi: 09.02.2018).

'Treaties and Undertakings etc in force between the British Government and the Rulers of Bahrain, 1820-1914' [India Office Records :British Library ,(146/12) [6v in ,740/1/15/R/IOR,and Private Papers Qatar Digital Library, <https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100023193864.0x00000d> (Erişim Tarihi: 05.02.2018).

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	Hüseyin Faruk ŞİMŞEK
Tez Adı	1945-1971 Arası Dönemde İngiltere'nin Basra Körfezi Politikası: Şeyhlikler Üzerine Bir İnceleme
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Uluslararası İlişkiler
Tez Türü	Yüksek Lisans Tezi
Tez Danışman(lar)ı	Doç. Dr. Sezgin KAYA
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) izni	☐ Tezimden fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☒ Tezimin sadece içindekiler, özet, kaynakça ve içeriğinin % 10 bölümünün fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☐ Tezimden fotokopi çekilmesine izin vermiyorum
Yayımlama izni	☒ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin Veriyorum

Hazırlamış olduğum tezimin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih : 01.08.2018

İmza :

